AZƏRBAYCAN XALÇALARI

İRƏVAN QRUPU

... İrəvan Ermənistana Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarananda, məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən verilmişdir. İrəvan xanlığında yaşayan insanların əksəriyyəti azərbaycanlı idi. Zəngəzur mahalında yaşayanların hamısı azərbaycanlı idi. Ona görə, tarixi baxımdan da bu, bizim torpağımızdır.

İlham ƏLİYEV,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

AZƏRBAYCAN XALÇALARI

İRƏVAN QRUPU

BAKI - "ELM" - 2011

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi
Şurasının qərarı ilə nəşr olunur

Elmi redaktorlar: Yaqub Mahmudov
Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

Cəfər Qiyasi
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, memarlıq doktoru, professor

Asya Şirəliyeva
L.Kərimov adına Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyinin direktor müavini

Rəyçilər: Budaq Budaqov
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

Elçin Əlibəyli
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru

"Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: Tarixi oçerk"in müəllifləri: Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov

Vidadi Muradov. Azərbaycan xalçaları. İrəvan qrupu. Bakı: Elm, 2011, 280 s.

Kitab "Azərbaycan xalçaları bütün məktəbləri ilə" adlı böyük layihədən olan İrəvan qrupuna həsr edilmişdir. Burada Azərbaycan torpaqları olan Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistanın) tarixinə nəzər salınır, İrəvan qrupu xalçalarının xarakteristikasından bəhs olunur, 102 nadir xalçanın şəkli və təsviri verilir. Kitabda verilmiş hər bir xalçanın çeşnisi, rəng ahəngi, semantikası, insanların ətraf mühitə və inkişafa dair fəlsəfi baxışları onların Azərbaycan gerçəkliyinin əksi olduğunu qəti şəkildə ortaya qoyur.
Kitab Azərbaycan xalçaları üzrə mütəxəssislər, xalça sevərlər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bütün hüquqlar qorunur. Müəllifin rəsmi icazəsi olmadan kitabın və ya onun hər hansı hissəsinin surəti çıxarıla, informasiya bazasında və axtarış sistemində qrafik, elektron və ya mexaniki vasitələrlə yenidən çoxaldıla və ya istifadə edilə bilməz.

ISBN 978-9952-453-06-5

4904000000
655(07)-2011

©Vidadi Muradov

MÜNDƏRİCAT

Azərbaycanın İrəvan bölgəsi: Tarixi oçerk

Azərbaycan: tarixi-coğrafi ərazi 9

Müasir Ermənistan Respublikasının ərazisi Qərbi Azərbaycan torpağıdır: Təkzibedilməz tarixi faktlar 9

Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində İrəvan bölgəsi

İrəvan bölgəsi qədim zamanlardan XVIII əsrin 40-cı illərinədək 9

İrəvan xanlığı: - Qərbi Azərbaycanda ilk müstəqil Azərbaycan dövləti 14

İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkə rejimi

"Erməni vilayəti" 18

İrəvan quberniyası 20

İrəvan bölgəsinin ermənileşdirilməsi

Çar Rusiyası tərəfindən ermənilərin İrəvan bölgəsinə köçürülməsi. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı silahlı çıxışları 24

Qərbi Azərbaycanda erməni dövlətinin yaradılması 26

Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan - Ermənistan ərazisindən deportasiyası 34

Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus tarixi yer adlarının kütləvi surətdə dəyişdirilməsi 36

Azərbaycan xalçalarının İrəvan qrupu: Xarakteristikası və sənətkarlıq xüsusiyyətləri 39

Azərbaycan Republikasında şəxsi kolleksiyada saxlanılan Azərbaycan xalçalarının İrəvan qrupuna aid 102 ədəd xalça 65

Kitabda təqdim olunan Azərbaycanın İrəvan qrupu xalçalarının toplandığı bölgələr və şəxslərin siyahısı 270

Biblioqrafiya 272

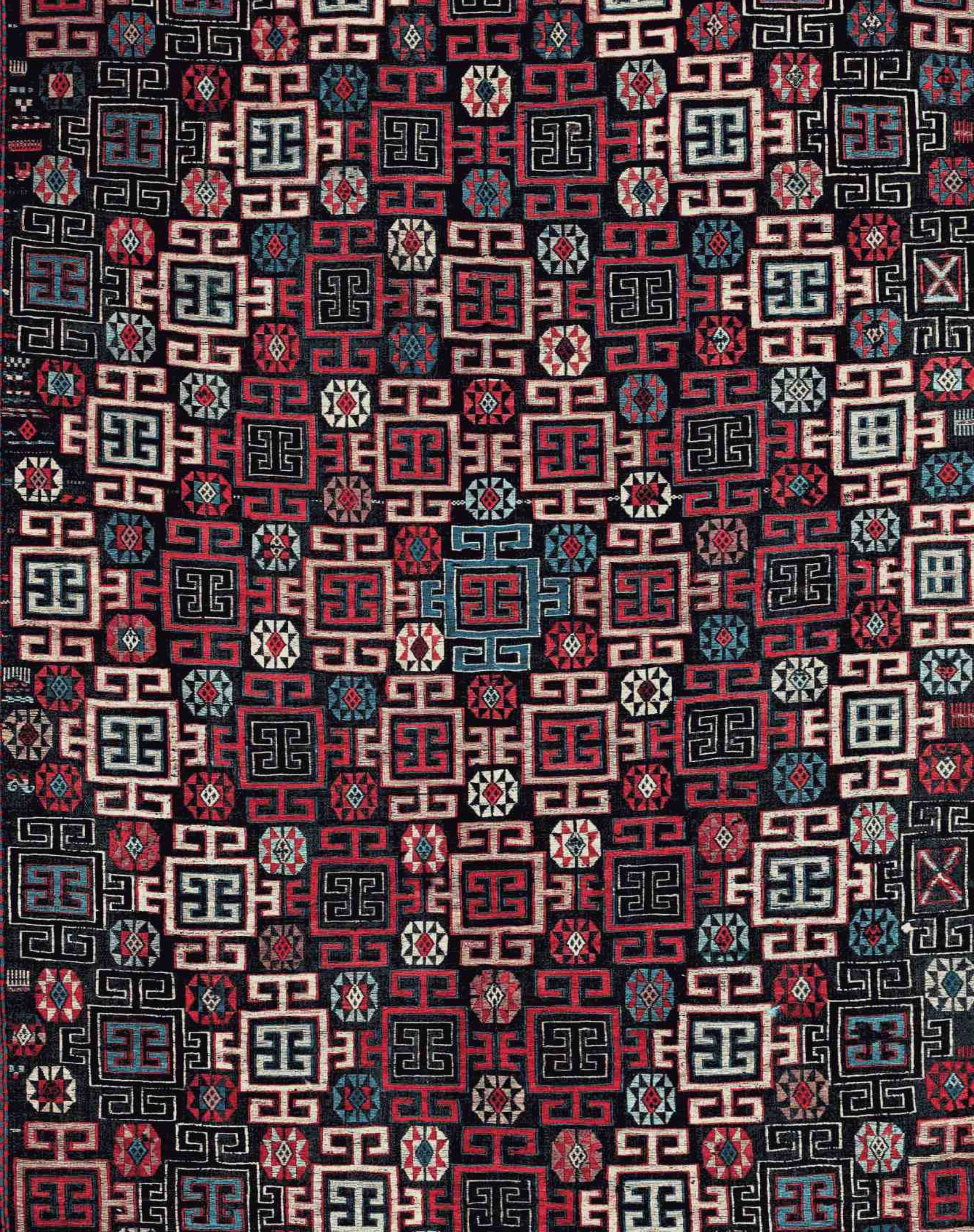

Azərbaycan
Tarixi-coğrafi ərazi

XX əsrin sonunda öz tarixi torpaqlarının bir hissəsində yenidən müstəqilliyə qovuşmuş Azərbaycan xalqı qədim və zəngin dövlətçilik tarixinə malikdir. Şimaldan-Baş Qafqaz dağları, qərbdən-Göyçə gölü hövzəsi də daxil olmaqla Alagöz dağ silsiləsi və Şərqi Anadolu, şərqdən-Xəzər dənizi, cənubdan isə Sultaniyyə-Zəncan-Həmədan hüdudları ilə əhatə olunan tarixi Azərbaycan torpaqları müasir sivilizasiyanın inkişafa başladığı ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Hazırda Anadolu türklərindən sonra dünyanın ikinci böyük türk xalqı olan Azərbaycan xalqı bu ərazidə - tarixi Azərbaycan torpaqlarında zəngin və özünəməxsus bir mədəniyyət, o cümlədən dövlətçilik ənənələri yaratmışdır. Bu ərazidə zaman keçdikcə Azərbaycanın Şirvan, Muğan, Şəki, Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan və b. tarixi-coğrafi bölgələri təşəkkül tapmışdır. Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri ilə tarixi Azərbaycan torpaqları iki imperiya arasında bölüşdürülmüşdür. Bundan sonra tarixi Azərbaycan torpaqları ilə bağlı Şimali Azərbaycan (Rusiya və ya Sovet Azərbaycanı) və Cənubi Azərbaycan (İran Azərbaycanı) kimi siyasi-coğrafi məfhumlar yaranmışdır. Türkmənçay müqaviləsindən dərhal sonra Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycanın qərb torpaqlarının ermənilərdirilməsi siyasətini həyata keçirmişdir. Nəticədə Şimali Azərbaycanın qərb torpaqlarında - keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində Cənubi Qafqazda ilk dəfə olaraq erməni dövləti yaradılmışdır. Məhz bu prosesin gedişində Azərbaycanın Ermənistan Respublikası yaradılmış tarixi-coğrafi ərazisi ilə bağlı daha bir coğrafi-siyasi anlayış - Qərbi Azərbaycan (İrəvan bölgəsi) anlayışı yaranmışdır.

Müasir Ermənistan Respublikasının ərazisi Qərbi Azərbaycan torpağıdır
Təkzibedilməz tarixi faktlar

Şimali Azərbaycan Çar Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra 1828-ci il martın 21-də imperator I Nikolayın fərmanı ilə Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ləğv olundu və Qərbi Azərbaycanda *"Ermənі vilayəti"* yaradıldı. Lakin az sonra - 1840-cı ildə bu vilayət ləğv olundu və həmin Azərbaycan torpaqları yeni yaradılmış Gürcü-İmeret quberniyasının tərkibinə verildi. 1849-cu ildə həmin torpaqlarda İrəvan quberniyası yaradıldı. 1918-ci il may ayının 29-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qədim Azərbaycan şəhəri İrəvanı ətrafındakı təqribən 9,5 min kv.km torpaqla birlikdə ermənilərə güzəşt etdi. Bununla Azərbaycanın qərb torpaqlarında Ermənistan (Ararat) Respublikası təşkil edildi. 1920-ci ilin noyabrında bolşevik Rusiyası burada "Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası"nı yaratdı. SSRİ-nin dağılması ilə bu müttəfiq respublika da müstəqilliyini elan etdi. Beləliklə, Azərbaycanın tarixi-coğrafi ərazisinin qərbində erməni dövləti meydana gəldi. Azərbaycan torpaqlarının tarixi inkişafının obyektiv, bütöv halda öyrənilməsi onun Ümumazərbaycan tarixi konteksti ilə yanaşı, tarixi-coğrafi baxımdan da öyrənilməsini zəruri edir. Ona görə də müasir Ermənistan Respublikasının ərazisinin tarixi Qərbi Azərbaycan ərazisi kimi araşdırılması obyektiv reallıqdır.

Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində İrəvan bölgəsi

İrəvan bölgəsi qədim zamanlardan XVIII əsrin 40-cı illərinədək

Tarixi Azərbaycan torpaqları ən qədim sivilizasiyaların ayaq açıb yeriməyə başladığı Xəzər-Aralıq dənizi - İran körfəzi regionuna daxil idi. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmiş qədim etnoslar bu regionda yaranmış qədim mədəni mühitin, o cümlədən Şumer-Babil mədəniyyətinin formalaşmasında, həmçinin bütövlükdə Yaxın və Orta Şərqin hərbi-siyasi həyatında, qədim dövlətçilik tarixində çox mühüm rol oynamışlar. Bunu Azərbaycanda və xaricdə aparılan elmi axtarışlar, xüsusən də arxeoloji qazıntılar çox aydın sübut edir.

Azərbaycan ərazisi bu diyarın dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olduğunu sübut edən arxeoloji abidələrlə son dərəcə zəngindir. Azıx, Tağlar, Damcılı, Daşsalahlı, Qazma mağaralarında, habelə başqa abidələrdə aşkar olunan arxeoloji tapıntılar, o cümlədən 300-400 min il bundan əvvəl yaşamış Aşöl dövrünə aid qədim insanın - Azıx adamının (Azıxantrop) çənə sümüyü Azərbaycanın ibtidai insanların formalaşdıqları əraziyə daxil olduğunu sübut edir.

Dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olan Azərbaycanın əhalisi hələ qədim daş dövründən (paleolit) başlayaraq yüksək mədəniyyət yaratmışdır. Orta daş dövrü (mezolit) və yeni daş dövrlərində (neolit) Azərbaycan əhalisi oturaq həyata keçmiş, əkinçilik, maldarlıq, müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olmağa başlamışdır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış zəngin maddi mədəniyyət nümunələri, xüsusilə taxıl qalıqları, əkinçiliklə bağlı əmək alətləri və məişət avadanlığı, müxtəlif növ sənətkarlıq məhsulları Azərbaycan xalqının dünyanın ən qədim oturaq mədəniyyət yaratmış xalqlarından biri olduğunu göstərir.

Azərbaycan xalqı, eyni zamanda dünyanın ən qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan xalqlarındandır. Azərbaycan xalqı təqribən beş min illik dövlətçilik tarixinə malikdir. Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumları və ya etnik-siyasi birliklər hələ eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu-III minilliyin əvvəllərində yaranmışdı. Burada meydana gəlmiş ən qədim Azərbaycan dövlətləri bütün regionun hərbi-siyasi tarixində mühüm rol oynayırdılar. Həmin dövrdə Azərbaycanla Dəclə və Fərat vadilərində yerləşən və dünya tarixində dərin iz qoymuş qədim

Şumer, Akkad və Aşşur (Assuriya) dövlətləri, habelə Kiçik Asiyadakı Het dövləti arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr vardı.

Zaman keçdikcə Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti daha da yüksəlmiş, ölkə ərazisində daha təkmil və daha geniş əraziləri əhatə edən yeni dövlətlər yaranmışdır.

Eramızdan əvvəl I minillikdə-bizim eranın I minilliyinin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında Manna, İskit (Skit, Skif)və Massaget şahlıqları, Atropatena və Albaniya *(xəritə 1)* kimi qüvvətli dövlətlər mövcud olmuşdur. Bu dövlətlər Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin daha da yüksəlməsində, ölkənin iqtisadi-mədəni, etnik-siyasi tarixində, eləcə də vahid xalqın təşəkkülü prosesində mühüm rol oynamışlar.

Xəritə 1

Azərbaycan (e.ə. IV-e.III əsrlər)

Qaynaq: Azərbaycan tarixi atlası.
Bakı, 2007, s.14

Eramızın əvvəllərində Azərbaycan öz tarixinin ən ağır sınaq dövrlərindən biri ilə qarşılaşdı: III əsrdə ölkəni Sasani-İran imperiyası, VII əsrdə isə Ərəb xilafəti işğal etdi. Təqribən 600 il davam etmiş İran və ərəb zülmü Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrini məhv edə bilmədi. Dözülməz işğal rejimi və təqiblər şəraitində Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesi davam etdi. Bu dövrdə Azərbaycan torpaqlarında vahid dini görüş - qədim türklərin baş Allahı olan Tanrıya sitayiş yayılmağa başladı. Lakin təkallahlı dini görüş Tanrıçılıq hələ başqa dini görüşləri sıxışdırıb tamamilə aradan qaldıra bilməmişdi. Zərdüştlük, atəşpərəstlik, Günəşə, Aya, Göyə, ulduzlara, torpağa, suya və s. sitayiş davam etməkdə idi. Ölkənin şimalında - Albaniya ərazisinin bəzi yerlərində, əsasən dağlıq qərb bölgələrində isə xristianlıq yayılmaqda idi. Bu mürəkkəb tarixi şəraitdə güclü və aparıcı hərbi-siyasi qüvvəyə çevrilən çoxsaylı türk etnosları Azərbaycan dövlətçiliyinin əsas daşıyıcıları idilər. Hələ vahid təkallahlı dinin olmadığı bir dövrdə məhz türk etnosları və türk dili, şimallı-cənublu, bütün ölkə ərazisində birləşdirici rol oynayırdı. Türk etnosları Azərbaycan dövlətçiliyinin və ölkənin müstəqillik ənənələrinin qorunub saxlanmasında da aparıcı rol oynayırdılar.

VII əsrdə islam dininin qəbul olunması ilə Azərbaycanın tarixi müqəddəratında əsaslı dönüş yarandı.

İslam dini vahid xalqın təşəkkülünə güclü təkan verdi, bu prosesin sürətlənməsinə həlledici təsir göstərdi. Türk və qeyri-türk etnosları arasında dini birliyin yaranması onların yayıldığı bütün Azərbaycan ərazisində vahid adət-ənənələrin təşəkkülünə, qaynayıb-qarışma prosesinin daha da dərinləşməsinə səbəb oldu.

Bununla belə, təkallahlı dinlərə sitayiş edənləri müsəlmanlaşdırmaq islamın prinsiplərinə zidd olduğu üçün ərəb işğalları dövründə Albaniyanın xristian əhalisi islam dininin təsir dairəsindən kənarda qaldı. Beləliklə, ölkədə dini ayrılıq baş verdi: çoxluq təşkil edən və ölkənin bütün ərazisinə yayılmış olan türk-müsəlman əhali, o cümlədən islam dinini qəbul etmiş albanlar; bir də, azlıq təşkil edən və əsasən Şimali Azərbaycanın qərb bölgələrində yaşayan xristian əhali, o cümlədən islam dinini qəbul etməmiş albanlar.

Xilafət dağıldıqdan sonra - IX əsrin ortalarından Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələri yenidən dirçəldi. Azərbaycanda yeni siyasi dirçəliş başlandı: islam dininin yayılmış olduğu Azərbaycan torpaqlarında Sacilər, Şirvanşahlar, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər dövlətləri yarandı.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın şimal-qərbində-islamın sərhəd şəhəri olan Tiflisə qədərki Azərbaycan torpaqlarında isə Şəki dövləti meydana gəldi. Şəki hakimləri Albaniya hökmdarı titulunu daşıyır və Albaniya dövlətinin varisləri kimi çıxış edirdilər. Şəkidən qərbdə paytaxtı Tiflis olan daha bir müsəlman dövləti - Tiflis müsəlman əmirliyi də vardı.

Müstəqil dövlətlərin yaranması nəticəsində siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın bütün sahələrində oyanış baş verməkdə idi. Azərbaycan tarixinin İntibah dövrü başlanırdı.

IX əsrin 70-ci illərinin sonlarından başlayaraq yarım əsrdən çox davam edən bir tarixi dövr ərzində (879-941) Azərbaycan torpaqlarının hamısının vahid Azərbaycan türk dövlətinin - Sacilər dövlətinin tərkibində olması bütün ölkə miqyasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin daha da dərinləşməsinə, etnik fərqlərin aradan qalxması və vahid Azərbaycan türk xalqının formalaşması prosesinin daha da sürətlənməsinə müsbət təsir göstərdi.

Sacilər dövləti özünün ən qüdrətli çağlarında Zəncandan Dərbəndə, Xəzər sahillərindən Ani və Dəbil şəhərlərinə qədər geniş əraziləri əhatə edirdi. Bütün Azərbaycan torpaqları Sacilər dövlətinin tərkibinə daxil idi.

Məhz bu dövrdə Azərbaycan və ümumtürk ədəbiyyatının şah əsəri olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları, demək olar ki, bütün Azərbaycan torpaqlarında yayıldı.

XI əsrdə bu torpaqlar səlcuqlar tərəfindən tutulmuşdu. Səlcuq dövləti zəiflədikdə Azərbaycanda yeni bir dövlət

Xəritə 2

Azərbaycan Atabəylər dövləti
(1136-1225)

Qaynaq: Буниятов З.М. Государство атабеков Азербайджана (1136-1225). Баку, 1978

- Atabəylər (Eldənizlər) dövləti (1136-1225) meydana gəlmişdi. Qərbi Azərbaycan bu dövlətin tərkibinə daxil idi. *(Xəritə 2).*

Qərbi Azərbaycan torpaqları monqol hakimiyyəti dövründə (XIII-XIV əsrlərin ortaları) və XIV əsrin II yarısı və XV əsrin əvvəllərində inzibati cəhətdən Arran əyaləti və Şərur vilayətinə daxil idi.

XV əsrin əvvəllərində yaranmış Qaraqoyunlu dövləti (1410-1468) inzibati-ərazi bölgüsündə müəyyən dəyişiklik edir. Qərbi Azərbaycanın şimal-qərb hissəsi *Qarabağ*, cənub qərb hissəsi isə yeni təşkil edilmiş *Çuxursəd* əyalətinin tərkibində daxil olur. Bu zamandan başlayaraq ta İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalınadək Çuxursədin, sonralar isə İrəvan xanlığını idarə edən türk-müsəlman hakimlərin adları da məlumdur. Qaraqoyunlular dövründə əyaləti Əmir Səəd (XIV əsrin axırı - 1410), onun oğlu Pir Hüseyn (1410-1420), Pir Hüseynin oğlanları Pir Yaqub (1420-1430) və Əbdül (1430-cu illərdə), Yaqub bəy (1440-cı illər), nəhayət, Həsən Əli Qaraqoyunlu (1460-cı illərdən) idarə etmişdir.

Qaraqoyunluların hakimiyyəti zamanı Azərbaycanın sonrakı tarixi üçün son dərəcə ağır nəticələr verən bir qərar da qəbul olundu. Hökmdar Cahanşah (1437-1467) erməni-qriqorian kilsəsinin iqamətgahının Qərbi Azərbaycan ərazisindəki Üçkilsəyə-Eçmiədzinə köçürülməsinə (1441-ci ildə) razılıq verir.

Erməni-qriqorian kilsəsinin iqamətgahının Qərbi Azərbaycana köçürülməsi İrəvan bölgəsində Azərbaycan-Alban kilsəsinin mövqeyini zəiflətdi və müsəlman əhalinin tarixi taleyinə mənfi təsir göstərdi.

Qərbi Azərbaycan ərazisi ən qədim türk torpaqlarıdır. Azərbaycan xalqının formalaşmasında yaxından iştirak etmiş hürrilər, kimmerlər, iskitlər, saklar, hunlar və digər çoxsaylı oğuz və qıpçaq türkləri məhz bu regionda, xüsusilə Göyçə gölü (1918-ci ildə Qərbi Azərbaycanda - keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaradıldıqdan sonra Göyçə gölünün adı 1930-cu ildə ermənilər tərəfindən dəyişdirilib "Sevan" adlandırılmışdır) ətrafındakı torpaqlarda yaşamış və özlərindən sonra zəngin tarixi-mədəni iz qoymuşlar.

Azərbaycan xalqının və digər türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında təsvir olunan bir çox mühüm tarixi hadisələr, proseslər Azərbaycanın məhz bu regionunda - Qərbi Azərbaycan ərazisində cərəyan etmişdir.

Xəritə 3

Azərbaycan XVI əsrdə

Qaynaq: Эфендиев О.А. Территория и границы азербайджанских государств в XV-XVI вв. // Историческая география Азербайджана. Баку, 1987, с.116

Böyük Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsənin (1468-1478) tapşırığı ilə yazılmış Oğuznamədə - Əbu Bəkr Tehraninin "Kitabi-Diyarbəkriyyə"sində oğuz türklərinin soy kökündə duran Oğuz xaqanın məhz burada - Göyçə dənizi ətrafındakı torpaqlarda yaşadığı, dünyasını burada dəyişdiyi və burada da dəfn olunduğu qeyd edilir. Xanlar xanı Bayandur xaqan və bir çox digər oğuz-türk sərkərdələri də özlərinin ata-baba yurdu olan bu diyarda fəaliyyət göstərmiş, burada da dünyalarını dəyişmiş, dəfn olunmuşlar.

Qərbi Azərbaycan ərazisi, ayrı-ayrı işğalçı imperiyaların hökmranlıq dövrləri istisna edilməklə, ən qədim zamanlardan başlayaraq həmişə Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Bu torpaqlar həm də Azərbaycan-türk tayfalarının elliklə və ən sıx şəkildə yaşadığı regionlarından biri idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni katolikosluğu mərkəzinin 1441-ci ildə İrəvan (Çuxursəd) bölgəsinə köçürülməsinə qədər burada ermənilərə məxsus heç bir kənd və yaxud torpaq sahəsi olmayıb. Hətta erməni katolikosluğunun yerşədiyi Üçkilsə - Valarşabad ("Valarşabad" toponimi Arşakilər (Arsaklılar) sülaləsindən olan Sanatrükün (Sanatrukun) oğlu Valar şahın (194-216) adı ilə bağlıdır. Uzun tarixi dövr ərzində "Valarşabad" kimi işlənmiş bu toponim erməni ədəbiyyatında təhrif olunaraq "Vağarşabad" formasına salınmışdır. Valarşabadın əsası Valar şah tərəfindən qoyulmuşdur) kəndi belə 1443-cü ildən başlayaraq ermənilər tərəfindən müxtəlif vasitələrlə hissə-hissə Azərbaycan türklərindən alınmışdır.

Ağqoyunlu (1468-1501) və ondan sonra meydana gələn Səfəvi dövləti (1501-1736) zamanı da Çuxursəd inzibati-ərazi bölgüsü saxlanılmışdır. *(Xəritə 3).* Ağqoyunlular dövründə Çuxursədi Bayandurun nəvəsi Həsən bəy (1475) idarə etmişdir. Səfəvilər dövründə Çuxursəd bəylərbəyliyini Div Sultan Rumlu (1515-ci ildən), Hüseynxan Sultan (1550-ci ilədək), Şahqulu Sultan Ustaclı (1550-1575), Mahmudxan "Toxmaq" (1576-1583), Əmirquna xan Qacar (1605-1625), onun oğlu Təhməzqulu (1635), Kəlbəli xan (1636-1639), Məmmədxan "Cağata Götük" (1639-1648), Xosrov xan (1648-1652), Məhəmmədqulu xan (1652-1656), Nəcəfqulu xan (1656-1663), Əmirqunanın oğlu Abbasqulu xan (1663-1666) və b. Azərbaycan hakimləri idarə etmişdir.

Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Çuxursədin osmanlılar tərəfindən tutulması inzibati-ərazi bölgüsündə

müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. 1578-1590-cı illər Səfəvi-Osmanlı müharibəsi nəticəsində bağlanmış İstanbul müqaviləsinə görə Çuxursəd osmanlılara keçdi. Çuxursəd bəylərbəyliyi İrəvan və Naxçıvan livalarına (əyalətlərinə) bölündü. Osmanlı dövləti 1590-cı ildə İrəvan əyalətində vergi siyahıları - "müfəssəl dəftər" tərtib etmişdir. Burada İrəvan ayrıca əyalət kimi qeyd olunur. İrəvan şəhəri əyalət mərkəzinə çevrilir. Beləliklə, qədim Azərbaycan şəhəri olan İrəvan daha geniş inkişaf yoluna qədəm qoyur. 1590-cı il "müfəssəl dəftər"i İrəvan əyaləti haqqında ətraflı təsəvvür yaradır və bu diyarın əhalisinin mütləq əksəriyyətinin Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu sübut edir.

Səfəvilər dövləti XVII əsrin əvvəlində Osmanlı imperiyasına qarşı apardığı müharibə (1603-1612) nəticəsində İrəvan əyalətini geri ala bildi. Səfəvilər 1723-1728-ci illər müharibəsi zamanı yenidən İrəvan əyalətini osmanlılara güzəştə getməli oldu. *(Xəritə 4)*. Osmanlı dövləti 1728-ci ildə də İrəvan əyalətində "müfəssəl dəftər" tərtib etdi. İrəvan əyalətinin bu "müfəssəl dəftəri" də əyalət haqqında ən mühüm mənbələrdəndir.

Xəritə 4

İrəvan əyaləti və Naxçıvan sancağı
1728-ci il

Nahiyələr:
1. Naxçıvan
2. Əlincə
3. Sair Məvazi
4. Dərəşahbuz
5. Mülki-Arslan
6. Məvaziyi-Xatun
7. Qarabağ
8. Qışlağat
9. Dərəşam
10. Azadciran
11. Şorlut
12. Dərənürgüt

Qaynaq: İrəvan əyalətinin icmal dəftəri.
Bakı, 1996, s.184

Səfəvilər dövlətinin zəiflədiyi şəraitdə böyük Azərbaycan sərkərdəsi Nadir xan Əfşarın mövqeyinin yüksəlişi ilə İrəvan əyaləti osmanlardan geri qaytarıldı. Osmanlı qoşunları 1735-ci ilin oktyabrında İrəvan qalasını tərk etdi. 1736-cı ildə Nadir xan Muğanda özünü şah elan etdi. İrəvan bölgəsi Nadir şah Əfşar imperiyasının tərkibinə daxil oldu.

1747-ci ilin iyununda Nadir şahın öldürülməsindən sonra Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən İrəvanda müstəqil dövlət qurumları - xanlıqlar yarandı.

İrəvan xanlığı
Qərbi Azərbaycanda ilk müstəqil Azərbaycan dövləti

Azərbaycan dövləti olan İrəvan xanlığını Azərbaycanın dövlət idarəçiliyi tarixində mühüm rol oynamış məşhur Qacarlar adlanan türk sülaləsindən olan xanlar idarə etmişlər. Xanlığın bütün idarəçilik sistemi, ictimai, siyasi, mədəni və təsərrüfat həyatı, burada yaşayan əhalinin məişət mədəniyyəti Azərbaycanın minillər boyunca davam etmiş ümumi tarixi inkişaf sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi idi. İrəvan xanlığı öz inkişaf xüsusiyyətlərinə görə həmin dövrdə mövcud olmuş digər Azərbaycan xanlıqlarından heç nə ilə fərqlənmirdi.

İrəvan xanlığının ərazisində, tarix boyu, Azərbaycan xalqına məxsus çoxsaylı yaşayış məskənləri - kəndlər, şəhərlər salınmış, minlərlə tarixi abidələr - qalalar, məscidlər, minarələr ucaldılmış, karvansaralar, hamamlar inşa olunmuşdu. Bölgədəki bütün yer adları - toponimlər Azərbaycan xalqına məxsus idi. Bu inkaro-lunmaz həqiqəti hətta erməni mənbələri də təsdiq edir. Xanlığın ərazisində saysız-hesabsız qədim oğuz-türk qəbiristanları və bu qəbiristanlarda Azərbaycan xalqına məxsus külli miqdarda qoç heykəlləri, qəbirüstü abidələr vardı. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının maddi mədəniyyət möhürləri idi...

İrəvan xanlığı Ağrıdağ düzənliyi, Göyçə gölü hövzəsi və Araz çayından cənub-qərbə doğru uzanan Qərbi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. *(Xəritə 5)* Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən bu xanlıq paytaxtı İrəvan şəhəri olmaqla inzibati cəhətdən 15 mahala bölünürdü: Qırxbulaq, Zəngibasar, Gərnibasar, Vedibasar, Şərur, Sürməli, Dərəkənd, Saatlı, Talın, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Karpi, Abaran, Dərəçiçək, Göyçə. İrəvan xanlığı 1747-1828-ci illərdə müstəqil dövlət kimi Azərbaycan tarixində mühüm rol oynamışdır. Dövlətin başçısı xan idi; xandan sonra vəzir (yaxud baş mirzə), müxtəlif vəzifə daşıyan bəylər (divan bəyləri, sərkərdələr, əmirlər və s.) gəlirdi. Qoşuna xan özü başçılıq edirdi. Əhalisi, əsasən azərbaycanlılardan, ibarət idi; sənətkarlıq, xüsusilə xalçaçılıq, ticarət, əkinçilik, bağçılıq, tərəvəzçilik və maldarlıqla məşğul olurdular. İrəvan xanlığında dövlət (divan), xalisə (xana və ailə üzvlərinə məxsus), mülk, vəqf və camaat torpaq mülkiyyəti formaları mövcud idi. Kəndlilər onlarca vergi verir və müxtəlif mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar.

İrəvan xanlığı
sxem-xəritə

Xəritə 5

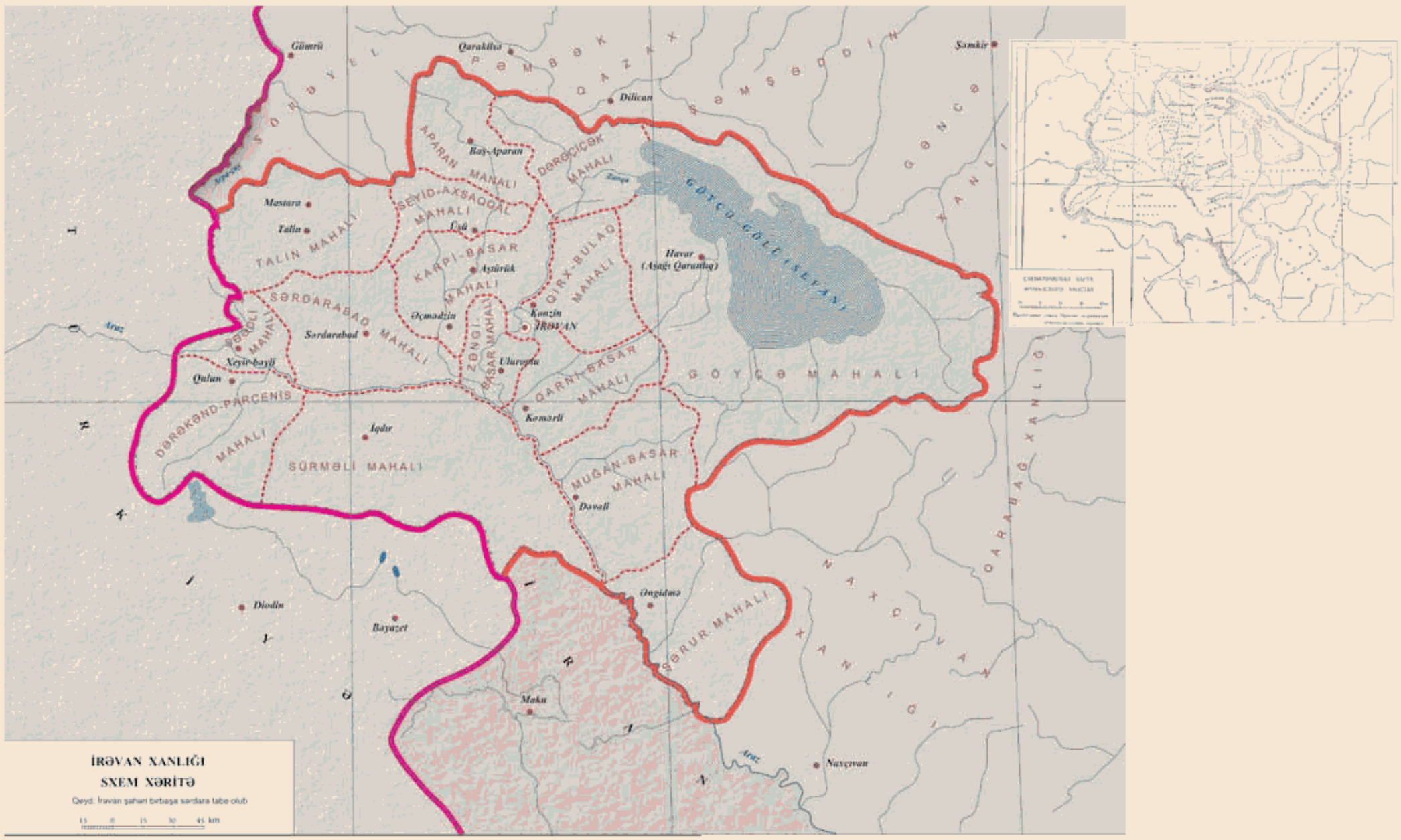

Qaynaq: Григориян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в. М.,1959, с.143

İrəvan xanlığının dövlət rəmzləri

İrəvan xanlığının bayraqları

İrəvan şəhərində zərb olunan sikkələr

İrəvan xanlığını Azərbaycanın aşağıdakı dövlət xadimləri idarə etmişdir: Mehdi xan (1747-1748), Məhəmməd Hüseyn xan (1748-1751), Xəlil xan (1751-1755), Həsənəli xanın qardaşı Hüseynəli xan (1759/60-1784), Hüseynəli xanın oğlu Məhəmməd Hüseyn xan (1784-1805), Əliqulu xan Qacar (1797, iyun), Həsən xan Məkulu (1797, yay), Mehdiqulu xan Qacar (1805-1806), Əhməd xan Marağalı (1806, avqust-oktyabr), Hüseynqulu xan Qacar (1806-1827).

İrəvan xanlığı yarandığı vaxtdan müstəqilliyini saxlamaq uğrunda mübarizə aparmalı oldu. Kartli-Kaxeti çarı II İrakli xanlıq üçün daha böyük təhlükə törədirdi. Belə şəraitdə İrəvan xanlığının daxilindəki çəkişmələr onu sarsıdır və düşmənin hücumu qarşısında müdafiəsini zəiflədirdi.

1779-cu ildə II İrakli İrəvan xanlığına hücum edərək onun bəzi kəndlərinin əhalisini köçürüb özü ilə apardı. 1780-ci ildə Hüseynəli xan II İrakli ilə barışığa gəldi. Gürcüstana köçürülmüş əhali geri qaytarıldı. Xanlığın müdafiəsi gücləndirildi. Qonşu Azərbaycan xanları ilə əlaqələr genişləndirildi. Bununla Kartli-Kaxeti çarlığı ilə münasibətlər yenidən kəskinləşdi.

II İrakli Hüseynəli xanı hakimiyyətdən devirmək üçün onun qardaşı Məhəmməd Həsən xanla sazişə girdi. 1784-cü ildə hər iki qardaş üsyan edən İrəvan əhli tərəfindən qətlə yetirildi. Hüseynəli xanın oğlu Qulaməli xan hakimiyyətə gəldi.

II İraklinin Rusiya ilə yaxınlaşması və 1783-cü ildə Georgiyevsk müqaviləsini imzalaması İrəvan xanlığında, xüsusi ilə Eçmiədzində qərarlaşmış erməni missionerlərinin fəallaşmasına səbəb oldu. Bu Osmanlı imperiyasını da fəallaşdırdı. Osmanlı sultanı Qulaməli xanı II İrakliyə qarşı qaldırmağa çalışdı, lakin xan İraklinin adamları tərəfindən öldürüldü. Hakimiyyətə Qulaməli xanın qardaşı Məhəmməd xan keçdi. Türkiyə Məhəmməd xanın Rusiyaya qarşı çıxmasına çalışsa da bu bir nəticə vermədi.

Bu dövrdə İrəvan xanlığındakı erməni-qriqorian missionerləri Rusiyanın burada xristian dövləti yaratmaq haqqında hələ I Pyotrun zamanında meydana atılan siyasətini həyata keçirmək üçün öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirdilər. Erməni-qriqorian kilsəsi Qarabağın xristian-alban məliklərini də bu fitnəkar siyasətə cəlb etməyə xüsusi fikir verirdi. II Yekaterinaya yazılan məktublarda Zaqafqaziyada (Cənubi Qafqazda) erməni çarlığı yaradılması haqqında müraciət edilirdi. Lakin 1787-1791-ci illər rus-türk müharibəsi Rusiyanın bu planı həyata keçirmək istəyinə imkan vermədi. 1785, 1786 və 1787-ci illərdə İrəvan xanlığı Qarabağ, Xoy xanlarının və Car-Balakən hakimi Ömər (Ümmə) xanın hücumlarına məruz qaldı. İrəvan xanlığı tədricən mövqeyini möhkəmləndirdi.

Xəritə 6

İrəvan və Naxçıvan xanlıqları. 1823-cü il
Qafqazın xəritəsindən fraqment

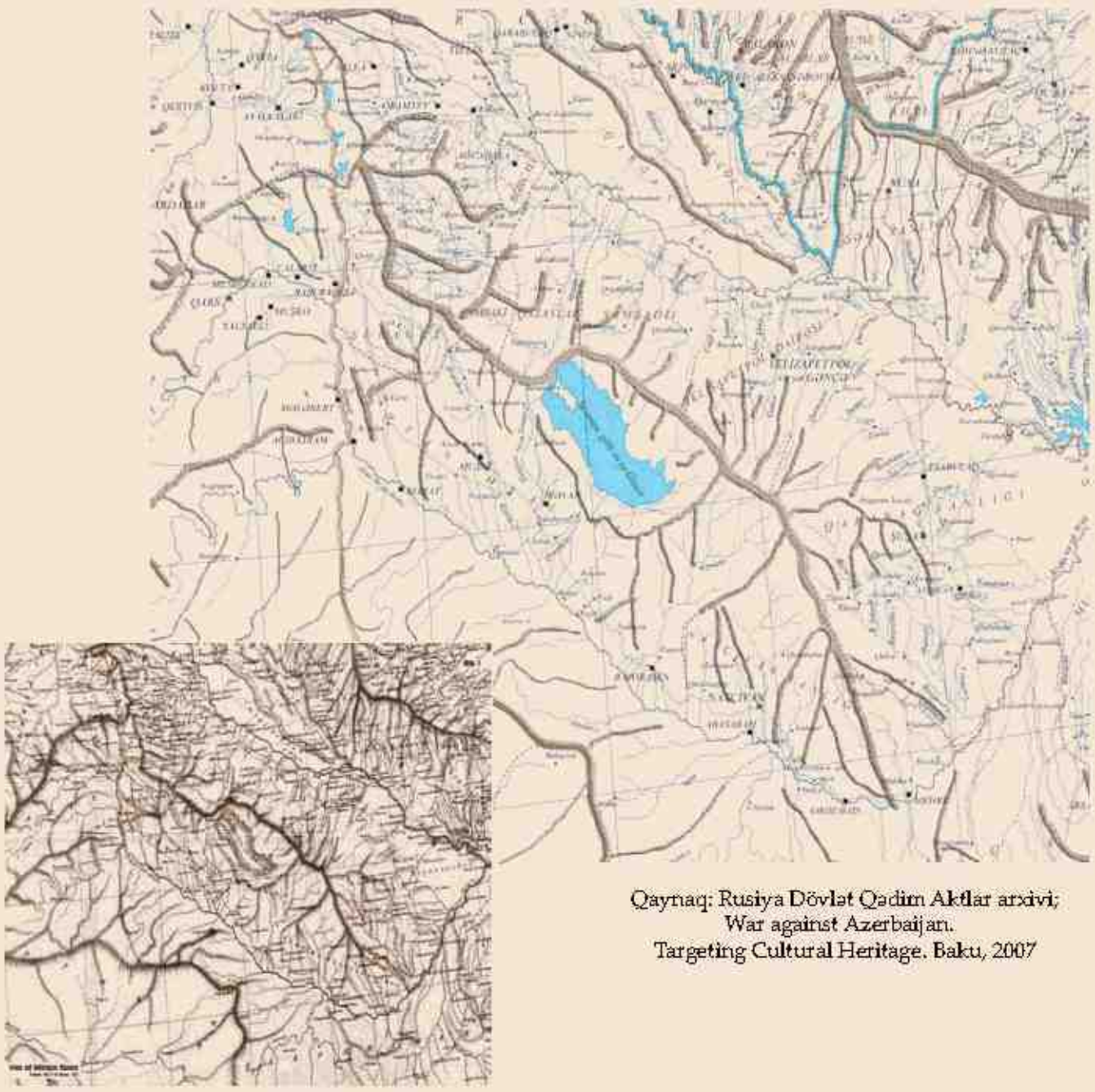

Qaynaq: Rusiya Dövlət Qədim Aktlar arxivi;
War against Azerbaijan.
Targeting Cultural Heritage. Baku, 2007

1789-cu ildə Bayazit paşası İrəvan xanlığına hücum etdi və xanın qoşunlarını mühasirəyə aldı. Məhəmməd xan Naxçıvan xanlığından kömək alıb, mühasirədən çıxdı və əks hücuma keçərək Bayazit qalasını mühasirəyə aldı. Lakin qalanı tuta bilməyib geri döndü.

1790-cı ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının qüvvələri Xoy xanlığına hücum etdilər. Sonra Xoy xanı Naxçıvan xanını öz tərəfinə çəkib İrəvan xanlığı üzərinə hücum etdi. Müttəfiqlər qalib gəldilər və 1790-cı ilin avqustunadək orada qaldılar.

Ağa Məhəmməd Qacarın hücumu ilə İrəvan xanlığının müstəqilliyi ciddi təhlükə altına düşdü.

Ağa Məhəmməd Qacar 1795-ci ilin yayında 35 günlük mühasirədən sonra İrəvan qalasını tutdu. 1796-cı ildə V.Zubovun hücumu zamanı Məhəmməd xan diplomatik manevr edərək, Rusiyaya meylləndi. Qacarın yeni hücumu zamanı Məhəmməd xan tutuldu və hakimiyyət Əliqulu xana keçdi. Qacarın ölümündən sonra Əliqulu xan İrəvandan qovuldu. İranın yeni şahı Fətəli şah Məhəmməd xanı yenidən hakimiyyətə gətirdi. 1804-1813-cü illər rus-İran müharibəsi zamanı Rusiyanın İrəvan xanlığını tutmaq niyyəti baş tutmadı. *(Xəritə 6).*

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi zamanı hər iki tərəfin əsas strateji hədəflərindən biri İrəvan şəhəri və xanlığın işğalı idi. Rusiyanın hücumlarına qarşı dəfələrlə qəhrəmanlıqla müqavimət göstərilməsinə baxmayaraq, ermənilərin xəyanəti üzündən 1827-ci ilin oktyabrında İrəvan şəhəri işğal olundu. *(Xəritə 7)*. Türkmənçay müqaviləsi ilə xanlıq Rusiyaya birləşdirildi və ləğv edildi.

Rusiya ordusunun İrəvan yürüşləri
sxem-xəritə
1804-1827-ci illər

Xəritə 7

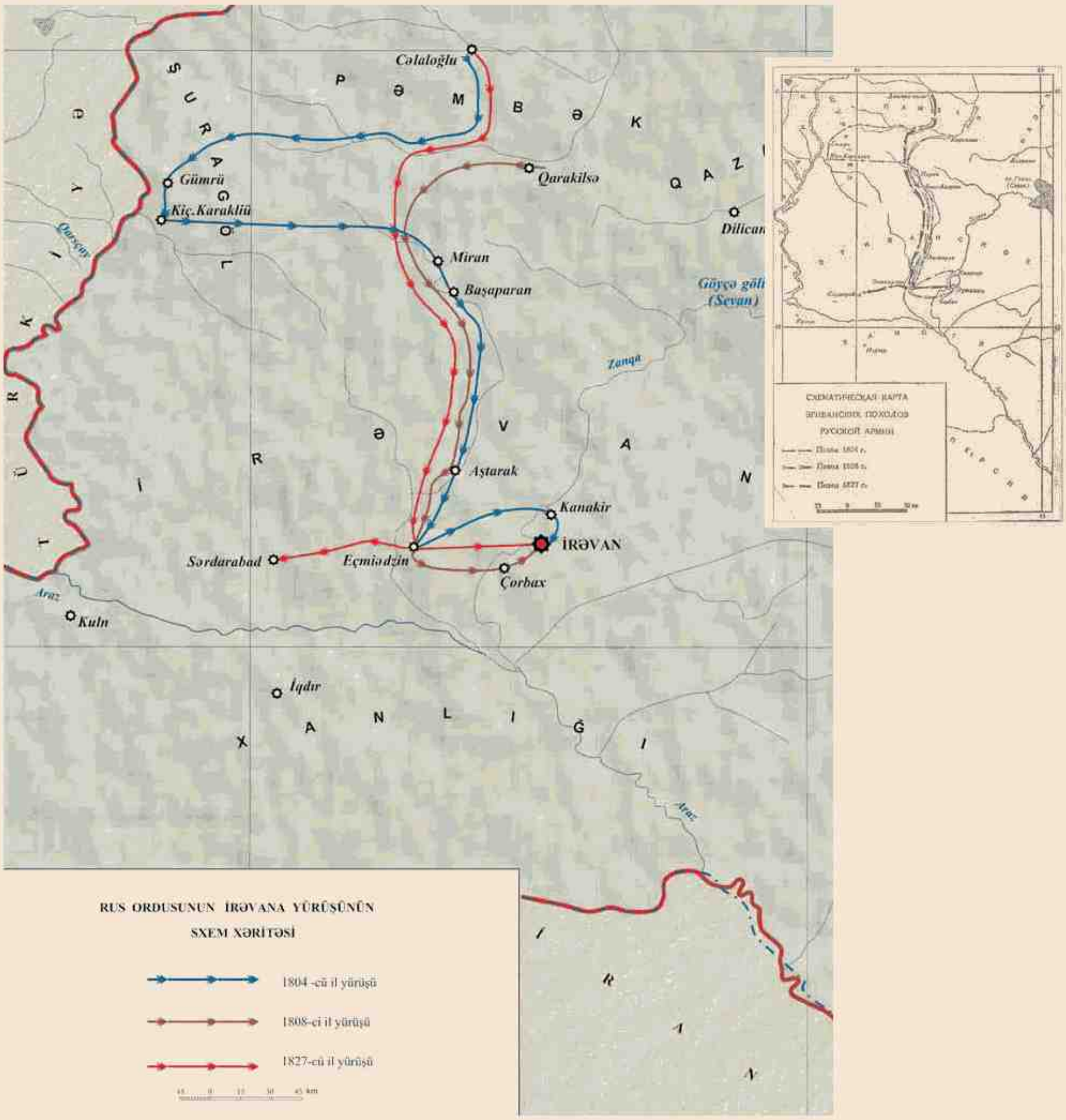

Qaynaq: Григориян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России в начале XIX в. М.,1959, с.83

İrəvan xanlığının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkə rejimi

"Erməni vilayəti"

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi zamanı Azərbaycan dövlətləri olan Naxçıvan (1827, iyun) və İrəvan (1827, oktyabr) xanlıqlarının ərazisi Çar Rusiyası tərəfindən işğal olundu. Qafqazda hərbi əməliyyat aparan rus qoşunlarının baş komandanı İ.F.Paskeviç, hələ müharibə başa çatmamış, 1827 il oktyabrın 6-da İrəvanda "müvəqqəti idarə" təşkil etdi. İdarə üç üzvdən ibarət idi: general-leytenant Krasovski (sədr), N.Aştaraketsi və İrəvan qalasının komendantı podpolkovnik Borodin. Türkmənçay müqaviləsi (1828, 10 fevral) bağlandıqdan sonra, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının idarəçiliyi dəyişdirildi. Çar I Nikolayın (1825-55) sərəncamı ilə (1828, 21 mart) həmin Azərbaycan xanlıqlarının ərazisində "Erməni vilayəti" yaradıldı. *(Xəritə 8)*. Vilayət idarəsi vilayət rəisindən, iki rus müşavirindən (biri polis, digəri maliyyə üzrə) və iki asessordan (iclasçıdan) ibarət idi. Asessorlardan biri azərbaycanlı, digəri erməni icmasından idi. Çar hökumətinin tarixi Azərbaycan torpaqları əsasında "Erməni vilayəti" yaratması ilə I Pyotrdan başlayaraq yeridilən ermənipərəst siyasətin həyata keçirilməsi reallaşdırılmağa başlandı. "Erməni vilayəti"nin yaradılması ilə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmuş digər torpaqları ilə Osmanlı imperiyası və Qacarlar İranı arasında "xristian səddi" çəkildi. "Erməni vilayəti" iki əyalətdən - İrəvan və Naxçıvan əyalətlərindən ibarət idi.

"Erməni vilayəti". 1834-cü il
Qafqazın xəritəsindən fraqment

Xəritə 8

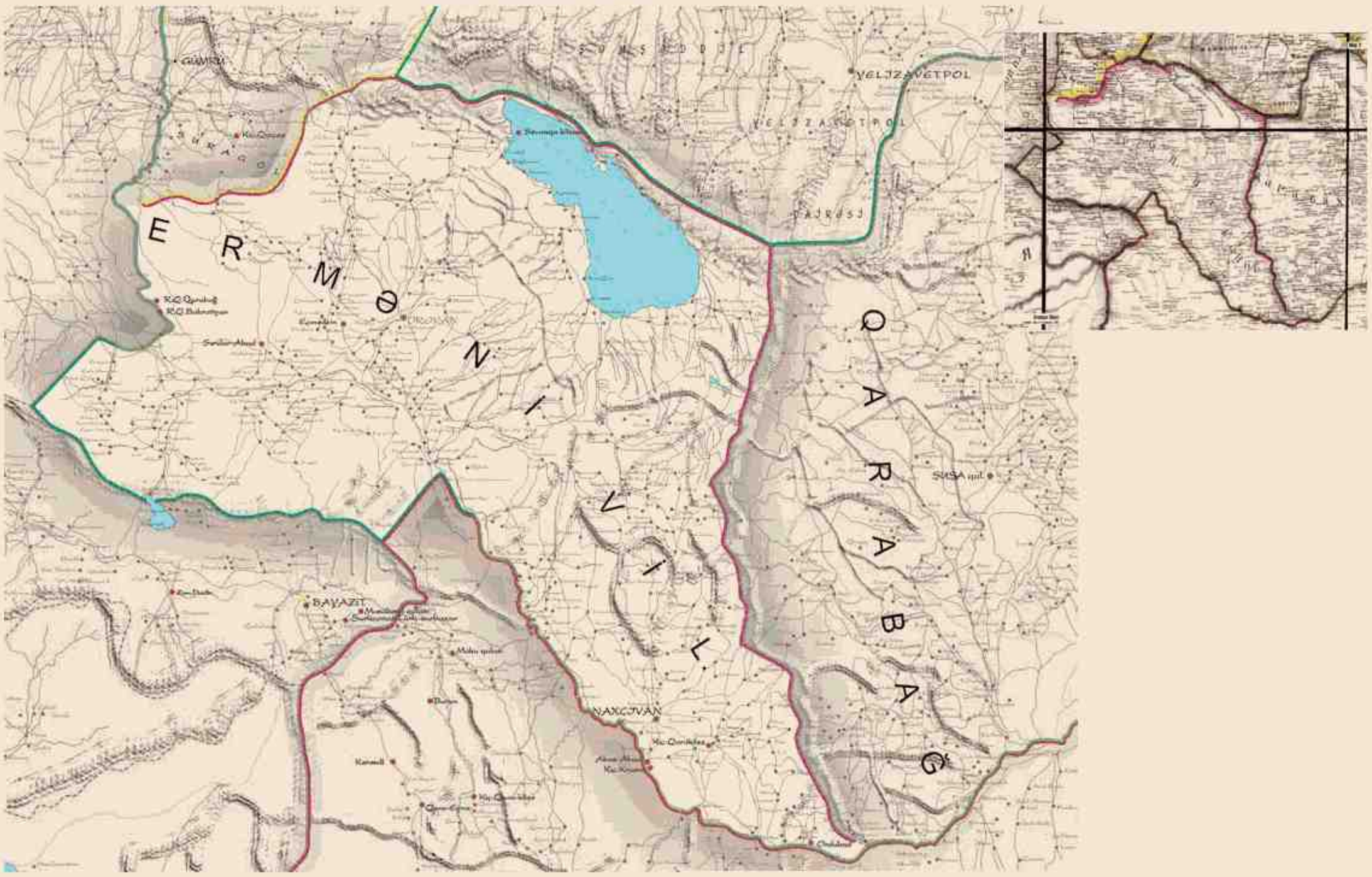

Qaynaq: Rusiya Dövlət Qədim Aktlar arxivi;
War against Azerbaijan.
Targeting Cultural Heritage. Baku, 2007

Ermənilərin çar ordusuna göstərdiyi "xidmət" müqabilində onlara işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında - Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazilərində "Erməni vilayəti" adlandırılan torpaq "bəxşiş" verildi. Bununla ermənilər çar Rusiyasının himayəsi və köməyi ilə Cənubi Qafqazda özlərinə ərazi bazası yaratdılar. Bundan sonra ermənilər çar Rusiyasının, sonralar isə sovet-bolşevik Rusiyasının antiazərbaycan və antitürkiyə siyasətinin həyata keçirilməsində fəal rol oynadılar. Çar hökuməti Cənubi Qafqazın işğalını və burada möhkəmlənməklə bağlı siyasətini həyata keçirdikdən sonra 1840-cı il 10 aprel qanunu ilə "Erməni vilayəti"ni ləğv etdi. İrəvan və Naxçıvan əyalətləri ayrı-ayrı qəzalara çevrildi. Bu qəzalar Gürcü-İmeret quberniyasına tabe edildi. *(Xəritə 9)*. 1849 il iyunun 9-da isə işğal olunmuş Qərbi Azərbaycan torpaqlarında İrəvan quberniyası yaradıldı.

Xəritə 9

Qafqazın 1847-ci il xəritəsində Qərbi Azərbaycan ərazisi
(Müasir Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi Azərbaycan torpaqları)

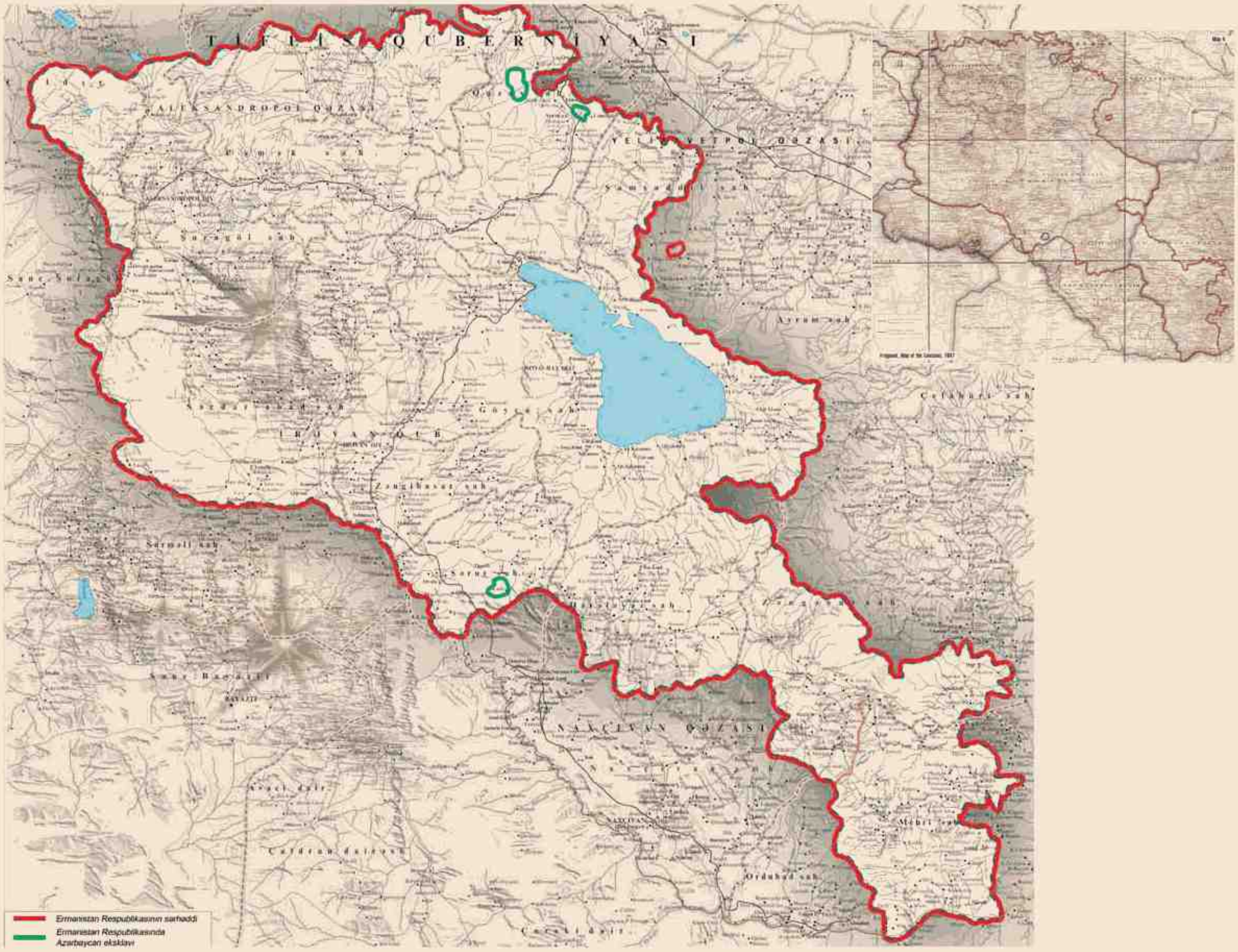

Qaynaq: Rusiya Dövlət Qədim Aktlar arxivi;
War against Azerbaijan.
Targeting Cultural Heritage. Baku, 2007

İrəvan quberniyası

Çar I Nikolayın fərmanı ilə 1849-cu il iyunun 9-da keçmiş "Erməni vilayəti" və Aleksandropol (Gümrü) qəzası əsasında İrəvan quberniyası yaradıldı. Bəzi inzibati-ərazi dəyişikliklərindən sonra quberniya *İrəvan, Aleksandropol, Eçmiədzin, Naxçıvan, Novobayazid, Şərur-Dərələyəz və Sürməli* qəzalarına bölündü. *(Xəritə 10).*

Qafqazın inzibati - ərazi bölgüsü
XIX əsrin sonları

Xəritə 10

Quberniyanın mərkəzi İrəvan şəhəri idi. *(Xəritə 11)*. İrəvan quberniyasının ərazisi 23194,79 kv.verst (1 verst = 1,0668 km) idi. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, quberniyada 1120242 nəfər əhali yaşayırdı. Hər kv.verstə 48,3 nəfər düşürdü. Quberniya əhalisinin 589125 nəfəri (52 6%) kişi, 531117 nəfəri (47,4%) qadın, 1014868 nəfəri (90,6%) yerli sakinlər, 105374 nəfəri (9,4%) müvəqqəti yaşayanlar idi.

Xəritə 11

İrəvan şəhərinin planı

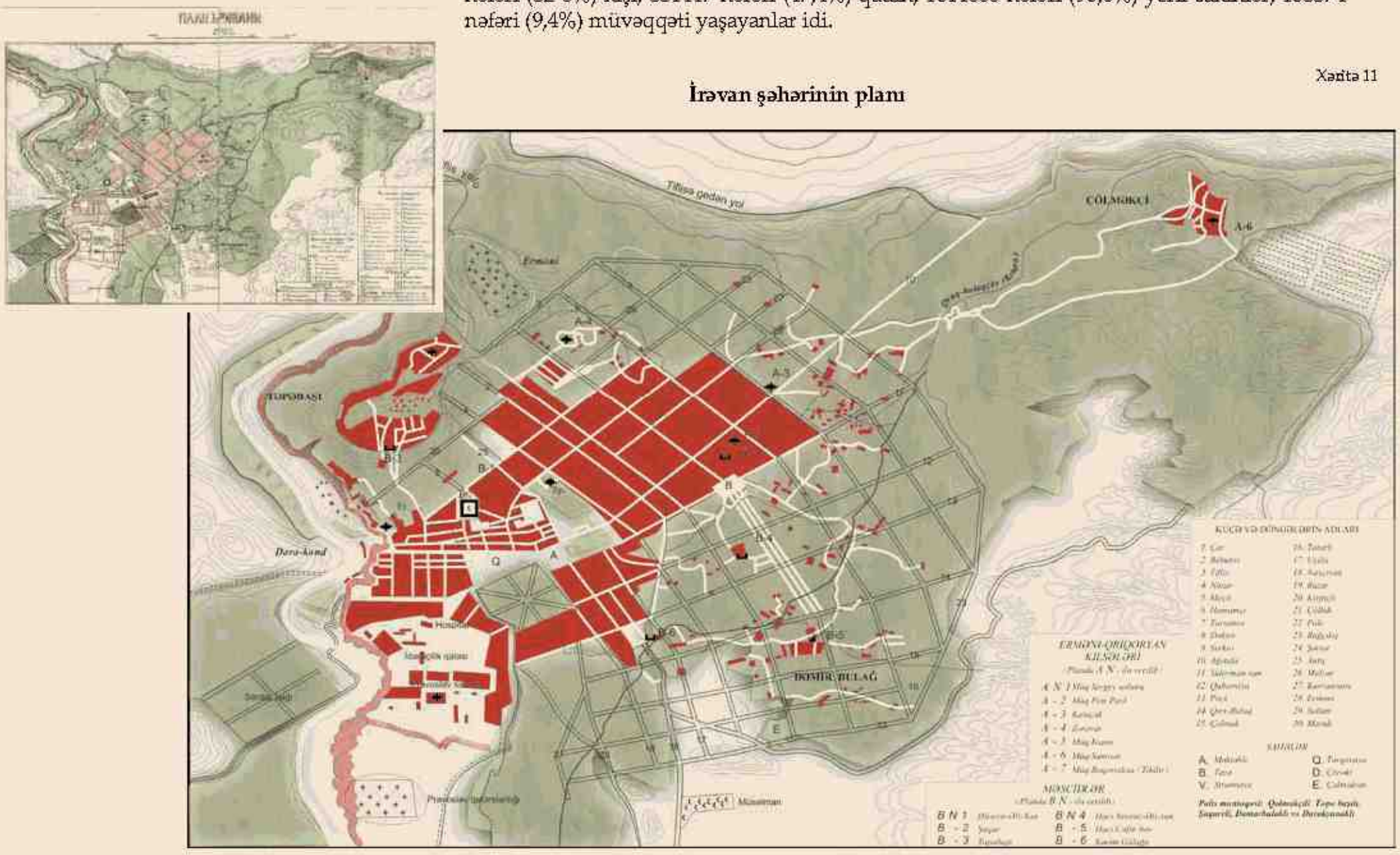

Qaynaq: СМОМПК, вып. 1, Тифлис, 1881

Çarizmin İrəvan quberniyası əhalisinin etnik tərkibini ermənilərin xeyrinə dəyişdirmək siyasətinə baxmayaraq, İrəvan quberniyasında azərbaycanlı əhalinin xüsusi çəkisi həmişə yüksək olmuşdur. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, 100 ildən çox davam edən soyqırımlarına və deportasiyalara baxmayaraq, azərbaycanlıların sayı 373582 nəfər (33,35%) idi. Ermənilərin sayı isə qeyd olunan köçürmələr nəticəsində 669871 nəfərə (59,8%) çatdırılmışdı. İrəvan quberniyasındakı beş şəhərin (Aleksandropol, Naxçıvan, Novobayazid, Ordubad, İrəvan) birlikdə əhalisi 132559 nəfər (11,83%) idi. Əhalinin qalan hissəsi - 967683 nəfər (88,17%) isə qəzalarda, o cümlədən İrəvanda (154331 nəfər), Naxçıvanda (122208), Sürməlidə (104791), Şərur-Dərələyəzdə (90250) yaşayırdı. Azərbaycanlılar bütün şəhər əhalisinin 18,9%-ni (25044 nəfər), qəzaların əhalisinin isə 35,3%-ni (348538 nəfər) təşkil edirdi. *(Xəritə 12)*

İrəvan quberniyasının iqtisadiyyatında əsas yeri kənd təsərrüfatı tuturdu. Quberniya torpaqlarının 70,1%-i xəzinəyə, 25,6%-i mülkədarlara məxsus idi. Birinci dünya müharibəsi nəticəsində yaranmış şəraitə görə (iş heyvanlarının səfərbərliyə alınması, əhalinin arxa cəbhə işlərinə cəlb edilməsi və i.a.) əkin sahələri üçdə bir qədər azalmışdı.

İrəvan quberniyası Qafqaz cəbhəsi və Qafqaz ordusunun yaxın arxa cəbhəsi idi. Quberniyanın İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan və b. qəzalarında ehtiyat hissələr və könüllü dəstələri yerləşdirilmişdi.

Fevral inqilabı (1917) nəticəsində çarizmin devrilməsi xəbəri İrəvan quberniyasına martın əvvəllərində çatdı. Quberniyada Müvəqqəti hökumətin yerli hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılmasına başlandı. Martın 14 (27)-də təşkil olunan Quberniya İcraiyyə Komitəsi özünü Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinin (rusca OZAKOM - Особый Закавказский Комитет) yerli orqanı elan etdi. Qəzalarda da icraiyyə komitələri yaradıldı. Müvəqqəti hökumət tərəfindən İrəvan quberniyasına və qəzalara komissarlar təyin edildi.

İrəvan quberniyası

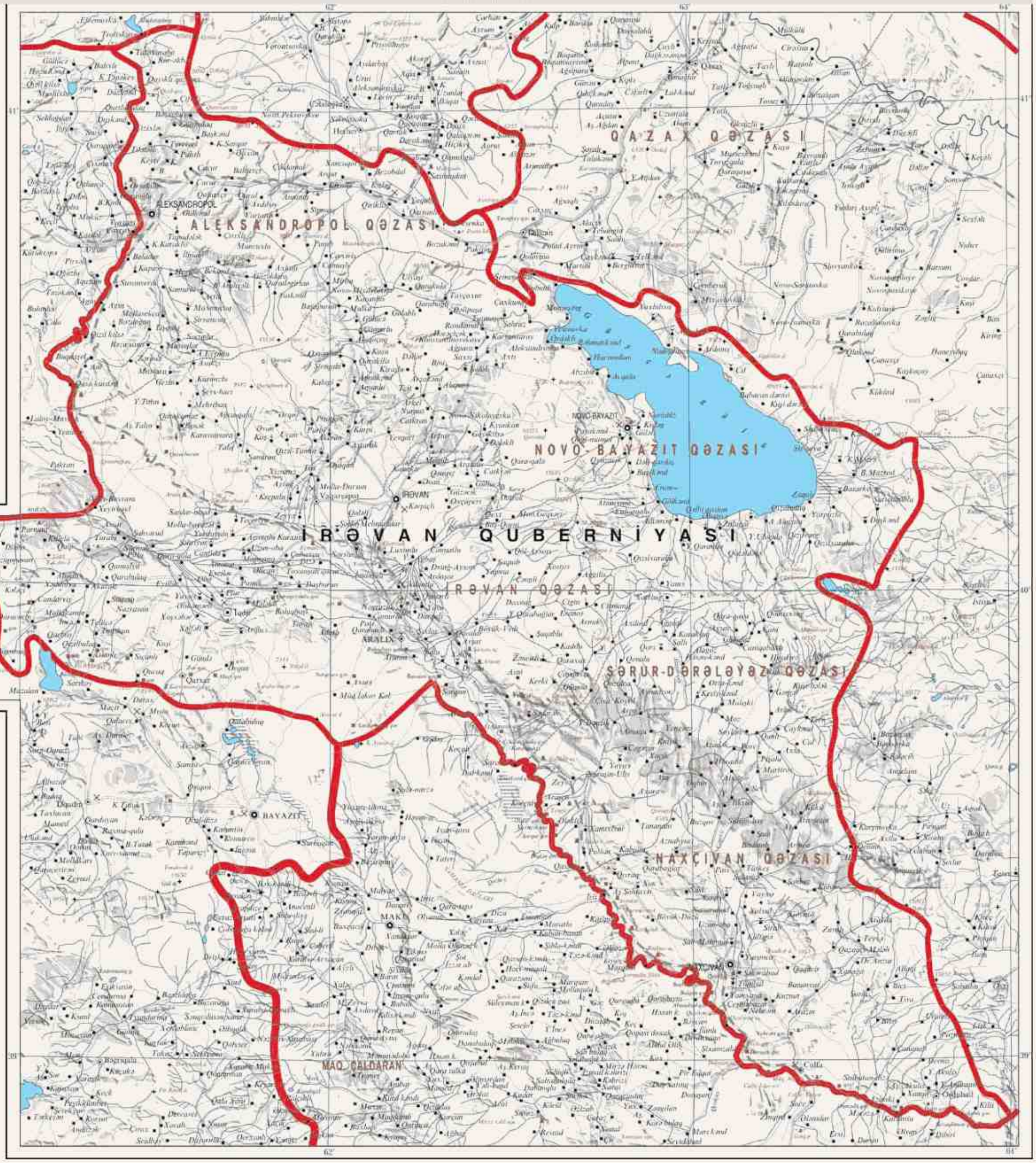

Qaynaq: Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г. Тифлис, 1913

Fevral inqilabından (1917) sonra İrəvan quberniyasında sovetlər də yaranmağa başladı. Martın 8 (21)-də Aleksandropolda əsgər, sonra isə fəhlə deputatları sovetləri meydana gəldi. Hər iki sovet tezliklə birləşdi. İrəvan şəhərində də martın 12 (25)-də əsgər, apreldə isə fəhlə deputatları sovetləri yarandı. Mart ayı ərzində İrəvan quberniyasının şəhərlərində sovetlər təşkil olundu. Həm Müvəqqəti hökumətin yerli orqanlarında, həm də sovetlərdə daşnaklar üstünlüyü ələ aldılar. 1917-ci il sentyabrın sonlarında daşnaklar Tiflisdə "Erməni milli müşavirəsi" çağırdılar. Müşavirədə Erməni milli şurası (sədr A.Aqaronyan) təşkil edildi. İrəvan şəhərində və quberniyanın qəzalarında da milli şuraların təşkil olunmasına başlandı. Erməni milli şurası İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinə qarşı soyqırım siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi, Osmanlı imperiyasında ermənilərin pozuculuq fəaliyyətinin təşkili, Qafqaz cəbhəsində vuruşmaqdan ötrü erməni korpusunun komplektləşdirilməsi üçün tədbirlər görməyə başladı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra yaradılan Zaqafqaziya komissarlığı (1917, 15 (28) noyabr) hakimiyyətini İrəvan quberniyasına da yaydı. İrəvan quberniyasında da Müəssislər məclisinə (Rusiya) seçkilərdə daşnaklar və sazişçilər qalib gəldilər. 1918-ci ilin 10 (23) fevralında işə başlayan Zaqafqaziya seymi Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılmasını təsdiqlədi (1918, mart). Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikası elan olunduqda (1918, 22 aprel) İrəvan quberniyası onun tərkibinə qatıldı.

Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) hökuməti İrəvan quberniyası və Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilərdən özünün siyasi məqsədləri üçün istifadə etmək xəttini həyata keçirirdi. 1917-ci il dekabrın 17 (30)-da Millətlərin işləri üzrə xalq komissarlığında erməni işləri üzrə ayrıca komissarlıq yaradılmışdı. RSFSR Xalq Komissarları Soveti 1917-ci il dekabrın 27-də (1918, 11 yanvar) "Türkiyə Ermənistanı haqqında dekret" qəbul etdi. Rus hərbi hissələrinin Qafqaz cəbhəsindən geri çağırılması (1917, dekabr-1918, yanvar) daşnakların mövqeyini xeyli gücləndirdi. İrəvan quberniyasında azərbaycanlılara qarşı soyqırımı daha da genişləndirildi.

КАРТА ЭРИВАНСКОЙ ГУБЕРНІИ.

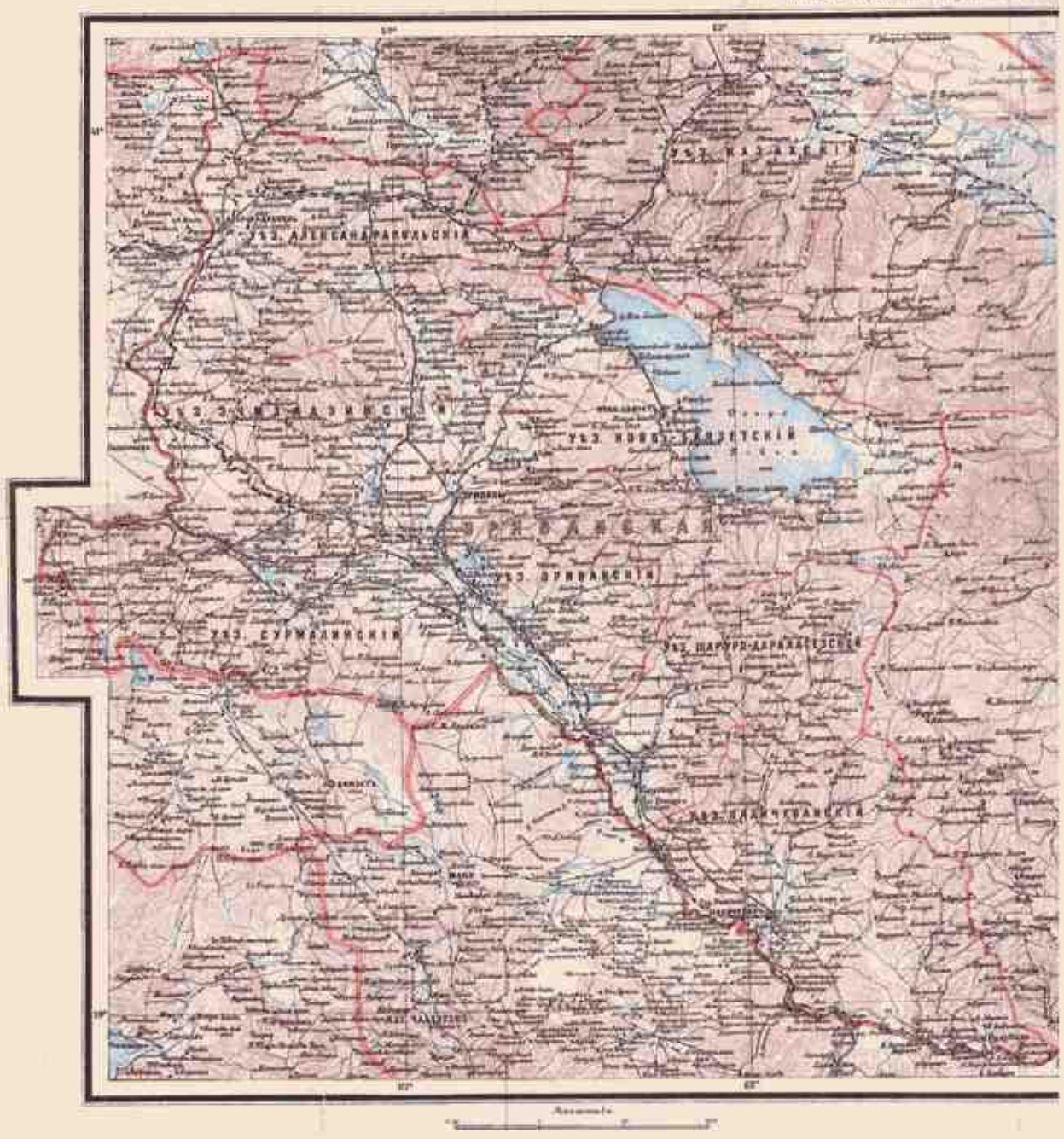

İrəvan bölgəsinin erməniləşdirilməsi

Çar Rusiyası tərəfindən ermənilərin İrəvan bölgəsinə köçürülməsi. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı silahlı çıxışları

Rusiya imperiyası Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda işğalçılıq planlarının həyata keçirilməsində və burada möhkəmlənməsində ermənilərə böyük rol ayırmışdı. Ermənilər də Rusiyadan istifadə etməklə müəyyən siyasi məqsədlərə nail olmaq istəyirdilər. Bu dövrdə xüsusilə intensiv inkişaf edən *erməni rusiyaşüinaslığı* və *Rusiya ermənişünaslığı* həmin ideya-siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün bir-birini tamamlayır, türk - müsəlman varlığının məhvini hədəfə alırdı.

XV əsrin sonuna aid "Mən çariçanı gördüm" adlı anonim erməni poemasında rus knyazı III İvanla (1462-1505) Bizans şahzadə xanımı Sofiya Paleologun toyu təsvir olunur. Sofiya bu münasibətlə III İvanın təklif etdiyi hədiyyələrdən imtina edərək, ondan İstanbulun tutulmasını tələb edir. III İvan isə Sofiyaya Qüdsü azad edəcəyini və Eçmiədzinə qədər gedəcəyini bildirir. Ermənilərin Rusiyaya ümidləri sonrakı dövrlərə, xüsusilə XVIII-XIX əsrin əvvəllərinə aid əsər və siyasi sənədlərdə də davam etdirilir.

Rus-erməni münasibətləri Kazan xanlığının (1552) və Həştərxan xanlığının (1556) işğalı, Osmanlı dövləti ilə müharibələr (1635-1639, 1711, 1768-1774, 1787-1791-ci illər) zamanı genişlənir, Rusiyanın Xəzərsahili torpaqları istila etmək siyasəti ilə daha möhkəmlənir. Bu hadisələr zamanı ermənilərin Rusiyaya köçürülməsi və burada erməni koloniyalarının yaradılması başlanır. Bu işdə I Pyotrun (1682-1725) erməni xalqına fərmanı (1724, 10 noyabr) böyük rol oynadı. Həmin fərmana görə Rusiyanın işğal etdiyi torpaqlara ermənilərin köçürülməsi və məskunlaşdırılması üçün yerlər ayrıldı. I Pyotrun siyasi xətti onun varisləri, xüsusilə II Yekaterina (1762-1796) tərəfindən davam etdirildi. 1801-ci il manifestlərində də Rusiyanın planında ermənilərin rolu əksini tapırdı. Rusiya müxtəlif yerlərdə yaşayan erməniləri yeni işğal olunmuş torpaqlara gətirir, onların rus qoşunları tərkibinə daxil olmasına şərait yaradır, eyni zamanda yerli hakimlərə qarşı əməliyyatlara cəlb edirdi.

Çar Rusiyası tərəfindən ermənilərin XIX əsrin ilk qərinəsində Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsində iki mərhələ ayırmaq olar: 1801-1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinədək olan dövr və Türkmənçay müqaviləsindən sonrakı ilk illər.

1801-1828-ci illərdə Rusiya tərəfindən ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi işğal prosesi ilə paralel getmişdi. Bu dövrdə köçürülən ermənilərin coğrafi mənbələrini, əsasən onların əvvəllər gəldikləri və hələlik Rusiya işğalından kənarda qalan Şimali Azərbaycan əraziləri təşkil edirdi. Bununla yanaşı Osmanlı və Qacarlar dövlətlərinin erməni təbəələrini də köçürməyə cəlb edilməsinə cəhdlər göstərilirdi.

Rusiya imperiyası 1804-cü ilin yanvarında ermənilərin də yaxından iştirakı ilə Gəncə xanlığını işğal etdi. 1805-ci il may ayının 14-də Qarabağ, 21-də isə Şəki xanlıqları ilə onların Rusiya himayəsinə keçməsi haqqında Kürəkçay müqavilələri imzalandı. Dekabr ayında isə Şirvan xanlığı ilə də belə bir müqavilə imzalandı. 1806-cı ildə Dərbənd, Quba və Bakı xanlıqları, 1813-cü ildə Lənkəran (Talış) xanlıqları ilhaq edildi. Rusiya imperiyası eyni zamanda Qacarlar dövləti ilə də müharibə (1804-1813) aparırdı. Müharibənin sonunda bağlanan Gülüstan müqaviləsi ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiya tərəfindən ələ keçirildi. Rusiya imperiyası işğal prosesində İrəvan xanlığının tutulmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bunun üçün xanlıq ərazisindəki ermənilərdən istifadə edilir, digər tərəfdən onların artıq Rusiya tərəfindən ələ keçirilmiş ərazilərə köçürülməsi yolu ilə xanlığa zərbə vurulurdu. Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı general P.D.Sisianov İrəvan ermənilərini Gəncəyə (Rusiya işğalından sonra şəhərin adı dəyişdirilərək Yelizavetpol qoyulmuşdu) köçürməyə çalışırdı. Qarabağ, Şəki, Şirvan və digər Şimali Azərbaycan torpaqlarının ermənləşdirilməsi də fəal şəkildə davam etdirilirdi. Bu hal Şəki (1819), Şirvan (1820) və Qarabağ (1822) xanlıqlarının ləğvindən sonra daha geniş miqyas aldı.

1804-1813-cü illərdə rus-İran və elə həmin dövrdə gedən rus-Osmanlı müharibəsi (1806-1812) Rusiyanın işğalçılıq planlarına son vermədi. 1826-cı ildə Rusiya Qacarlar dövləti ilə yeni müharibəyə (1826-1828) başladı. Müharibənin ilk dövrləri Qacarlar üçün uğurlu olsa da sonra üstünlük Rusiyaya keçdi. 1827-ci ilin iyununda Naxçıvan, oktyabrında İrəvan tutuldu. Beləliklə, bundan əvvəl Şimali Azərbaycana köçürülmüş ermənilərin Rusiya imperiyasının təbəəliyinə keçməsi başa çatdı. Ermənilərin köçürülməsinin yeni coğrafi mənbələri kimi Qacarlar və Osmanlı dövlətləri əsas yerə keçdi.

Erməni katalikosu Nerses Aştaraketsi köçürmə haqqında layihə hazırladı. Rus yazıçı və diplomatı A.S.Qriboyedov (1795-1829) da bu planın hazırlanması və həyata keçirilməsində mühüm rol oynadı.

Nerses 1827-ci ilin noyabrında ermənilərin köçürülməsinə rəhbərlik etmək üçün Peterburqdan dəvət edilmiş və bu zaman Təbrizdə olan Yegiazar Lazaryana yazırdı: "İndi mən bizim erməni millətinin sədaqətli müdafiəçisi cənab A.S.Qriboyedovdan əsir xristianlar haqqında

mənim xahişimi unutmamasını və onları olduğu hər yerdə rus ağalığının qüdrətli bayrağı altına qəbul edilməsini rica etdim... Mən həmçinin İranda olan bütün ermənilər haqqında zati-alidən (Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı (1827-1831) İ.F.Paskeviç) xahiş etdim və indi mən cənaba (Qriboyedova) [bu barədə] yazıram və cənabınızdan da rica edirəm: İvan Fyodoroviç Paskeviçi lütfən sövq edəsiniz ki, barışıq zamanı İranın hakimiyyəti altında olan şəhər və kəndlərdə yaşayan ermənilərin böyük Rusiya imperiyasının himayəsi altında azad surətdə Ermənistana qayıtması haqqında maddəni müqaviləyə daxil etməyi unutmasın". A.S.Qriboyedov və İ.F.Paskeviç ermənilərin İrandan köçürülməsini müqavilə hazırlanarkən unutmadılar. Bu məsələ öz əksini Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsində tapdı. Həmin maddədə deyilir: "Şah həzrətləri... Azərbaycan adlanan vilayətin (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulur) bütün əhalisinə və məmurlarına büsbütün və tam bağışlanma əta edir... bundan başqa o məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneəciliyi olmadan onların satılıq malına və ya əmlak və əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan tərpənən mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Tərpənməyən əmlaka gəldikdə isə onun satılması və ya onun haqqında könüllü sərəncam üçün beş illik müddət müəyyən edilir". Bu maddənin müəllifi Qriboyedov hesab olunur. Göründüyü kimi XV maddədə konkret olaraq "İran ermənilərı"nin adı çəkilmir. Bu da diplomatik səciyyə daşıyır, çünki məsələnin ümumi şəkildə qoyulması onun real həyatda daha geniş və məqsədə müvafiq şəkildə tətbiqinə imkan verməli idi.

Müsəlman hakim təbəqələrin tabeliyində olan erməni kəndliləri ilə bağlı məsələ də bu dövrdə yenidən meydana çıxdı. Baş qərargah rəisi Dibiçin Paskeviçə göndərdiyi xüsusi "Qaydalar"da müsəlman ali silkinin tabeliyindəki ermənilərə daxili özünüidarə verilməsi ideyası irəli sürüldü. Bu ideya mülki işlər üzrə hakim Velyaminov tərəfindən mənfi qarşılanmışdı. Lakin Paskeviç sonrakı fəaliyyətində bu ideyanı əsas götürmüşdü.

Türkmənçay müqaviləsinin bağlanmasından sonra Rusiya tərəfindən ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinin yeni mərhələsi başlandı. Onun xarakterik cəhəti köçürmənin kütləvi şəkil alması, coğrafi mənbələri (İran və Osmanlı imperiyası) və s. ilə bağlı idi.

Ermənilərin köçürülməsini təşkil etmək üçün İrəvan və Naxçıvanda köçürmə komitələri yaradıldı. Köçkünlərə mühüm imtiyazlar verildi: onlar 6 il müddətində vergi və imtiyazlardan azad edildi, ermənilərə İrandan ayrılan təzminat hesabına vəsait verildi və i.a.

Hazırlıq tədbirləri həyata keçirildikdən sonra köçürmə başladı. İrandan köçürülən ermənilərin sayı 40-50 min nəfər təşkil edirdi. 1828-1829-cu illər rus-türk müharibəsinin gedişində və müharibədən sonra Türkiyədən də 90 minədək erməni köçürüldü. Köçürmənin əsas istiqaməti Cənubi Qafqazdakı Azərbaycan torpaqlarına yönəlmişdi. N.Şavrov 1911-ci ildə Peterburqda nəşr olunmuş "Zaqafqaziyada Rusiya mənafeyinə yeni təhlükə" adlı kitabında yazırdı ki, "Hazırda Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min erməninin 1 milyondan çoxu diyarın yerli əhalisi deyil və bura bizim tərəfimizdən köçürülmüşdür". Ermənilər köçürülərkən onların Şimali Azərbaycan torpaqlarında, xüsusilə Naxçıvan, İrəvan və Qarabağda yerləşdirilməsinə mühüm əhəmiyyət verilirdi. Nersesin layihəsinə görə rus ordusunun tutduğu bölgələrdən - Təbriz, Xoy, Salmas, Marağadan bütün ermənilər Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ vilayətlərinə köçürülməli idi. Onun bu tələbi köçürmə işində canfəşanlıq edən ermənipərəst güruh tərəfindən ardıcıl şəkildə həyata keçirildi. Yuxarıda adı çəkilən N.Şavrov da qeyd edirdi ki, müharibədən sonrakı iki ildə (1828-1830-cu illər) biz Zaqafqaziyaya İrandan 40 min, Türkyədən 84 min erməni köçürmüş və onları ermənilərin azlıq təşkil etdiyi İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında yerləşdirmişdik. Onlara 200 min desyatin xəzinə torpağı ayrılmış, onlar üçün müsəlmanlardan 2 milyon manatlıq xüsusi sahibkar torpağı satın alınmışdır. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi və Göyçə gölü sahili həmin ermənilərlə məskunlaşdırılmışdır.

Ermənilərin köçürülməsi nəticəsində Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan bölgələrinin əhalisinin etnik tərkibi əsaslı dəyişikliyə məruz qaldı. Əgər Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı Yermolovun (1816-1827) sərəncamına əsasən Qarabağ əyalətinin 1823-cü ildə aparılmış "təsviri"nə görə buradakı 20 minədək ailədən 1,6 minədək olan hissəsi (cəmi 8,4 %) erməni idisə, 1832-ci il məlumatına görə ermənilərin xüsusi çəkisi 34,8 %-ə qalxmışdı.

Rusiya tərəfindən işğal edilənədək İrəvan xanlığının əhalisinin 20 %-dən bir az çoxunu ermənilər təşkil edirdisə, 1834-1835-ci illərdə bu rəqəm 46 %-i ötmüşdü. Naxçıvanın da etnik tərkibi eyni dəyişikliyə uğramışdı. Əgər köçürülməyədək Naxçıvan dairəsində 434 erməni həyəti var idisə, köçürülmə nəticəsində bura 2285 ailə gətirilmişdi. Bütövlükdə Naxçıvan vilayətinə (Ordubad dairəsi daxil olmaqla) 2551 ailə köçürülmüşdü.

Ermənilərin Rusiya tərəfindən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qərbi Azərbaycana köçləri 1853-1856-cı illər Krım müharibəsi, 1877-1878-ci illər rus-türk müharibələri, XIX əsrin 90-cı illərində Osmanlı imperiyasında dövlət əleyhinə çevrilmiş erməni qiyamlarının yatırılmasından sonra da davam etmişdir.

Çar Rusiyası tərəfindən ermənilərin köçürülməsi ilə Azərbaycan torpaqlarında etnodemoqrafik durumun ermənilərin xeyrinə dəyişdirilməsi ilə yanaşı, onların idarəetmə sistemində və təsərrüfat həyatında möhkəmləndirilməsi tədbirləri də reallaşdırılırdı. Bütün bunlar

ermənilərin yerli azərbaycanlı əhalisinə qarşı düşmənçilik münasibətinin yaranması və dərinləşməsinə səbəb oldu. İrəvan qubernatorunun çara 1905-ci il hesabatından məlum olur ki, Çar Rusiyasının hakimiyyət orqanları tərəfindən silahlandırılan və qızışdırılan ermənilərlə dinc azərbaycanlı əhali arasında ilk toqquşmalar hələ XIX əsrin 80-cı illərində baş vermişdir. Tarixə 1905-1906-cı illər "erməni-müsəlman davası" kimi daxil olan hadisələr zamanı erməni silahlı dəstələri azərbaycanlılara qarşı geniş miqyaslı müharibəyə başlamışdılar. Ermənilər Bakı, Naxçıvan və Qarabağla yanaşı, İrəvan şəhəri və qəzasında, Üçkilsə (Eçmiədzin) və Zəngəzurda da 1905-ci ilin iyun - 1906-cı ilin avqustunda azərbaycanlılara qarşı açıq müharibəyə keçmiş, qətllər, qarətlər və soyqırımları törətmişdilər.

Qərbi Azərbaycanda erməni dövlətinin yaradılması

Ermənistan (Ararat) Respublikası (1918-1920). Zaqafqaziya seyminin dağılmasından sonra (1918, 26 may) daşnaklar 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Erməni (Ararat) respublikasının yaranmasını elan etdilər.

İrəvanın ermənilərə verilməsi. 1918-ci il mayın 29-da Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurasının iclası keçirildi. İclasın 3 nömrəli protokoluna görə Fətəli xan Xoyski şura üzvlərinin Azərbaycan və Erməni federasiyası ərazilərinin sərhədləri məsələsinə dair erməni milli şurası ilə apardıqları danışıqların nəticələri barədə məruzə etmişdir. Xoyski məruzəsini Erməni federasiyasının yaradılması üçün onlara siyasi mərkəz lazım olduğunu, Aleksandropolun (Gümrü) Türkiyəyə keçməsindən sonra belə mərkəzin yalnız İrəvan ola biləcəyi haqqında məlumat verdikdən sonra İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsinin zəruri olduğunu bildirmişdir. Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Məhəmməd Məhərrəmov bu məsələ üzrə çıxış edərək, İrəvanın ermənilərə güzəştini tarixi zərurət, labüd bədbəxtlik adlandırdılar. Bu məsələ üzrə səsvermə nəticəsində 28 Şura üzvündən 16-sı İrəvanın güzəşt edilməsinin lehinə, 1 nəfər əleyhinə səs vermiş, 3 nəfər bitərəf qalmışdır (protokolda belə göstərilmişdir). Beləliklə, Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycan xalqının rəyini öyrənmədən İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin baş naziri Fətəli xan Xoyski mayın 29-da xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınskiyə yazırdı: "Biz ermənilərlə bütün mübahisələrə son qoyduq, onlar ultimatumu qəbul edəcək və müharibəni qurtaracaqlar. Biz İrəvanı onlara güzəştə getdik". Milli Şuranın iyunun 1-də keçirilən iclasında həmin məsələyə yenidən baxılaraq, bu qərara protest elan edildi. Protesti Şuranın İrəvandan olan 3 üzvü imzalamışdı. Milli Şura protesti müzakirə olunmadan iclas protokoluna əlavə etməyi qərara aldı. İrəvanın ermənilərə güzəşt olunması haqqında qərarın qəbul edilməsi, onun əsaslandırılması üçün gətirilən bütün dəlillərə baxmayaraq, siyasi cəhətdən tamamilə səhv addım idi.

Ermənistan Respublikası ilə Osmanlı dövləti arasında bağlanmış 1918-ci il 4 iyun tarixli Batum müqaviləsinə əsasən, Sürməli qəzası, Aleksandropol (Gümrü), Şərur, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının böyük bir hissəsi Osmanlı dövlətinə keçdi. İrəvan quberniyasının ərazisinin üçdə bir hissəsindən azı Ermənistanın əlində qaldı. Lakin Birinci dünya müharibəsində Osmanlı dövlətinin məğlubiyyəti (1918-ci il Mudros barışığı) onun bu torpaqlarda möhkəmlənməsinə imkan vermədi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil olan ərazilərində öz hakimiyyətinin bərqərar edilməsinə nail ola bilmədi.

Yenicə yaradılmış Ermənistan (Ararat) Respublikasının Azərbaycan, Gürcüstan və Osmanlı dövlətlərinə qarşı təcavüzkar siyasəti. Ermənistanın keçmiş Tiflis quberniyasının Axalkalaki (Axalkələk) və Borçalı qəzalarına qarşı əsassız iddia irəli sürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi torpaqlarının öz sərhədləri daxilində birləşdirilməsi üçün fəal xarici siyasət yeritsə də, müharibəyə qoşula bilmədi. Lakin Ermənistan öz işğalçılıq planlarını müharibə yolu ilə həll etmək yolunu tutdu. Osmanlı imperatorluğu ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında bağlanmış Batum müqavilələrinə (1918) əsasən, Gürcüstanla Ermənistanın sərhəd zolağında türk qoşunları yerləşmişdi. Oktyabrın 18-də türk qoşunları oradan çıxdılar və həmin yerləri Gürcüstanı müdafiə edən alman qoşunları tutdu. Birinci dünya müharibəsində (1914-1918) məğlub olmuş Almaniyanın hərbi qüvvələri bu əraziləri tərk etdikdə, Borçalı qəzasının xeyli hissəsi Gürcüstan hökumətinin nəzarətinə keçdi. Ermənistan Gürcüstana nota verərək, onun Axalkalakidən çıxmasını tələb etdi. Oktyabr-noyabr aylarında tərəflər arasında qarşılıqlı ittihamlar kəskinləşdi, ermənilər Axalkalaki və Borçalıda təxribatlar, silahlı toqquşmalar törətməyə başladılar. Ermənistan Axalkalakiyə süvari eskadron, Borçalıya isə 4-cü erməni polkunun hissələrini göndərdi. Dekabrın 9-da hərbi əməliyyatlar başlandı. Döyüşlər azərbaycanlıların elliklə yaşadığı və tarixən onlara məxsus olan Borçalı qəzasında gedirdi. Ermənistanın notasına görə Gürcüstan Borçalı, Axalkalaki qəzalarından və Tiflis də daxil olmaqla, eyni adlı qəzanın bir hissəsindən imtina etməli idi. Dekabrın 17-də Gürcüstan Ermənistana rəsmən müharibə elan etdi, Ermənistanla diplomatik əlaqələri kəsdi. Dekabrın 18-31-də tərəflər arasında hərbi əməliyyatlar baş verdi. Müharibə Azərbaycanın tarixi torpaqlarına və onun əhalisinə ciddi ziyan vurdu. Birinci dünya müharibəsində qələbədən sonra Qafqazda mövqeyi güclənən

İngiltərə Ermənistan-Gürcüstan müharibəsinin dayandırılmasında fəaliştirak etdi. Ermənistan tərəfi dekabrın 31-də hərbi əməliyyatları dayandırmağa razı olduğunu bildirdi. Gürcüstan hökuməti də bununla razılaşdı. 1919-cu il yanvarın 9-17-də Tiflisdə Ermənistan-Gürcüstan konfransı keçirildi. Ermənistan və Gürcüstan arasında sərhəd məsələsi Antanta Ali Şurası tərəfindən həll edilənədək Borçalı qəzasının şimal hissəsinin Gürcüstana, cənub hissəsinin isə Ermənistana verilməsi, Allahverdi mis mədənlərinin olduğu orta hissədə isə "neytral zona" yaradılması qərara alındı. Neytral zonanın idarəsi ingilis general-qubernatoruna həvalə edildi. Azərbaycanın qanuni iddiası olan Borçalının müqəddəratının həll olunduğu konfransa Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nümayəndə heyəti dəvət edilməmişdi. Ona görə də Azərbaycanın Tiflisdəki nümayəndəsi öz ölkəsinin bu qərarı tanımayacağını bildirdi. Sonralar Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Qafqaz bürosunun 1921-ci il 7 iyul tarixli qərarı iiə "neytral zona" da Ermənistana birləşdirildi. Beləliklə, Borçalının azərbaycanlı əhalisinin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ kobudcasına pozuldu, əzəli Azərbaycan torpağı olan və azərbaycanlıların elliklə yaşadığı Borçalı Gürcüstanla Ermənistan arasında bölüşdürüldü.

Ermənistan Respublikası Azərbaycana qarşı da ərazi iddialarını təcavüzkarlıq və etnik təmizləmə siyasəti ilə həyata keçirməyə çalışırdı *(Xəritə 13)*. 1919-cu ilin payızında Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları daha kəskin şəkil aldı. Azərbaycan Hökumətinin dövlətin ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün həyata keçirdiyi tədbirlər ermənilərin hərbi-diplomatik fəaliyyətini puça çıxardı. ABŞ-ın və İngiltərənin Qafqazdakı nümayəndələri bölgədə hərbi vəziyyətin kəskinləşməsinin Paris Sülh konfransının işinə maneçilik göstərəcəyi barədə narahatlıqlarını Azərbaycan və Ermənistan hökumət başçılarına bildirdilər. ABŞ nümayəndəsi C.Rey tərəflər arasındakı mübahisəli məsələləri dinc yolla həll etmək üçün Tiflisdə konfrans keçirilməsini təklif edirdi. Noyabrın 20-22-də Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan hökumət başçıları Nəsib bəy Yusifbəyli və A.Xatisyanın başçılığı ilə nümayəndə heyətlərinin görüşləri keçirildi. Noyabrın 23-də isə vasitəçi-təminatçılar olan müttəfiqlərin Qafqazdakı Ali komissarının müavini C.Rey və Gürcüstanın xarici işlər naziri Y.Gegeçkorinin iştirakı ilə tərəflər arasında saziş imzalandı.

Xəritə 13

Azərbaycan Respublikası

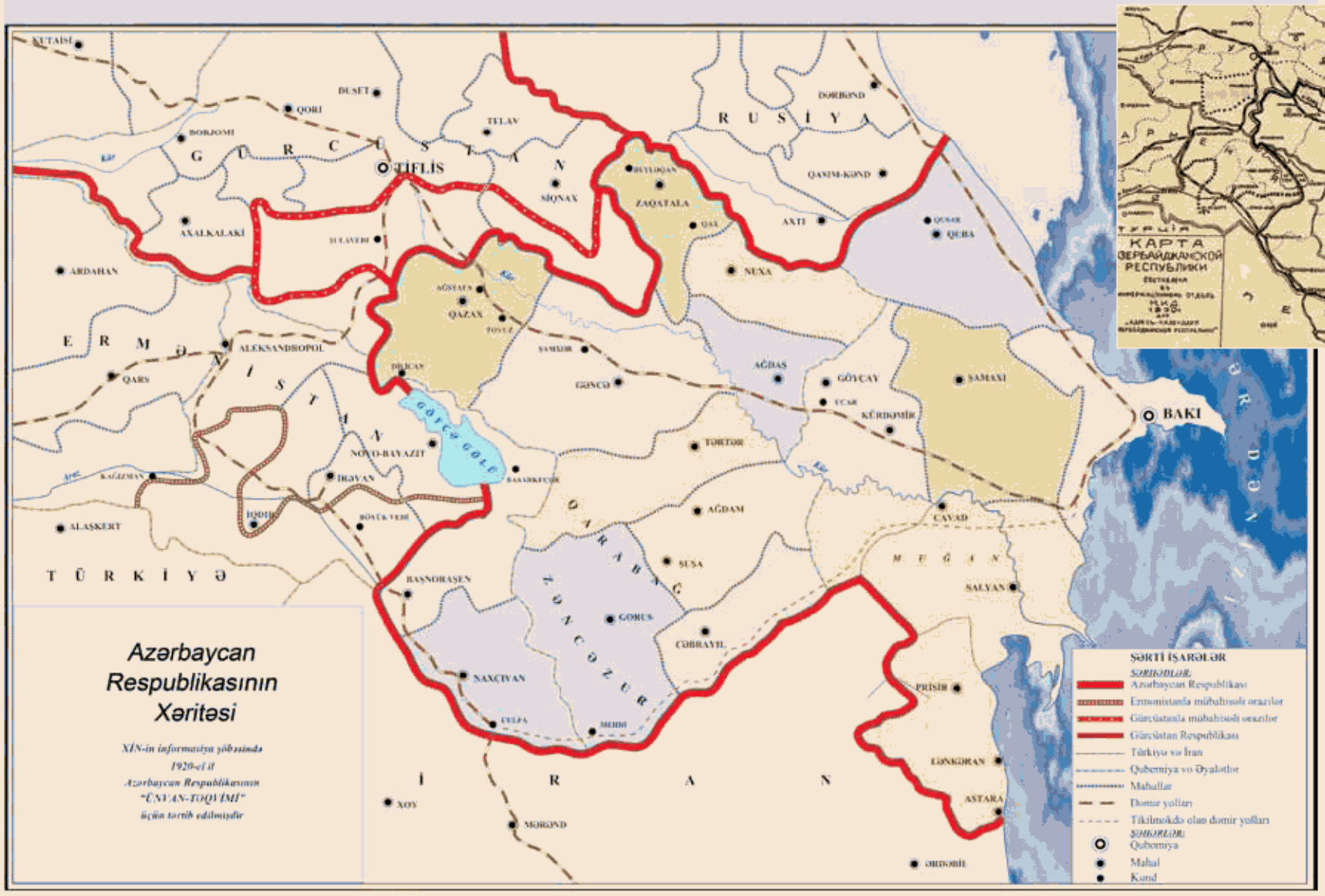

Saziş beş maddədən ibarət idi: 1-ci maddəyə görə Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri baş verən toqquşmaları dayandırmağı və yenidən silah gücünə əl atmamağı öhdələrinə götürürdülər; 2-ci maddə ilə tərəflər Zəngəzura gələn yolların düzəldilməsi və açılması, bu yollarda hərəkətin təhlükəsizliyi üçün təsirli tədbirlər görülməsinə razılaşırdılar; 3-cü maddədə tərəflər, sərhədlər haqqında məsələlər də daxil olmaqla, bütün mübahisələri dinc yolla həll etməyi öhdələrinə götürürdülər. Dinc yolla razılığa gəlmək mümkün olmadıqda, hər iki tərəf Amerika polkovniki Reyi münsiflər məhkəməsi sifəti ilə bitərəf şəxs kimi qəbul edir və onun qərarlarını məcburi yerinə yetirməyə razılaşırdılar; 4-cü maddədə noyabrın 26-da Bakıda Azərbaycan -Ermənistan konfransının keçirilməsi qərara alınırdı; 5-ci maddə sazişi imzalandığı gündən qüvvədə sayır və parlamentlərin təsdiqindən sonra hüquqi qüvvəyə mindiyini təsbit edirdi. Lakin real tarixi faktlar göstərdi ki, Ermənistan bu sazişlə üzərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirmədi. Erməni tərəfinin günahı üzündən noyabrın 26-da keçirilməsi nəzərdə tutulan Azərbaycan - Ermənistan konfransı yalnız dekabrın 14-21-də baş tutdu. Bu konfransda da əməli qərarların qəbul edilməsi mümkün olmadı. 1920-ci ilin aprelində Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Tiflisdəki konfransı zamanı aparılan müzakirələr də müsbət nəticə vermədi.

Azərbaycanda Aprel işğalının (1920) həyata keçirilməsi ilə 1919-cu il Azərbaycan - Ermənistan sazişi əhəmiyyətini itirdi.

Erməni daşnak hökuməti Türkiyəyə qarşı da təcavüzkarlıq xətti yeridirdi. Bu siyasət onlar arasında müharibəyə səbəb oldu. Müharibənin başlanmasında böyük dövlətlərin antitürkiyə siyasəti də az rol oynamamışdı. Versal-Vaşinqton sisteminin tərkib hissəsi kimi Paris Sülh konfransında (1919-20) hazırlanmış Sevr sülh müqaviləsi (1920) Osmanlı imperiyasının bölüşdürülməsini nəzərdə tuturdu. Müqavilənin imzalanmasına Birinci dünya müharibəsinin qalib dövlətləri ilə yanaşı, Ermənistan (Ararat) Respublikası da cəlb edilmişdi. Müqaviləyə görə Türkiyənin Van, Bitlis, Ərzurum və Trabzon vilayətlərinin bir hissəsi erməni-daşnak hökumətinə verilməli idi. Türkiyə Böyük Millət Məclisi ölkənin ərazisini bölüşdürən bu müqaviləni rədd etmiş, sultan da onu ratifikasiya etməmişdi. Ermənistan isə Türkiyəyə qarşı əsassız ərazi iddialarını həyata keçirmək üçün müharibəyə başladı. 1920-ci il iyunun 18-də daşnaklar Oltu şəhərini tutdular. Rusiya hökuməti Ermənistanla may-iyun və Türkiyə ilə iyul-avqust aylarında Moskvada keçirilən konfranslarda hadisələrə müdaxilə etməyə çalışdı. Lakin hər iki tərəf onun təkliflərini qəbul etmədi. Türk ordusu işğal olunmuş torpaqların azad edilməsinə başladı; sentyabrın 29-da Sarıqamışı, sonra Ərdəhanı azad etdi. Çıxılmaz vəziyyətə düşdüyünü görən erməni-daşnak hökuməti türklərin azadlıq yürüşünü dayandırmaq üçün Qərb dövlətlərinə, "bütün sivilizasiyalı dünyaya", müttəfiqlərə müraciət etdi, lakin türklərin uğurlu, ədalətli mübarizəsi bu cür "müraciətləri" cavabsız qoydu. Oktyabrın 30-da türklər Qarsa daxil olaraq, Aleksandropol (Gümrü) istiqamətində hücumu davam etdirdilər. Ermənistanın ABŞ, B.Britaniya, Fransa və İtaliyaya yeni müraciətləri də cavabsız qaldı. Gürcüstan Respublikası isə noyabrın 6-da neytrallığını elan etmişdi. Sovet Rusiyası bu müharibədən istifadə edərək Ermənistanda möhkəmlənməyə çalışırdı. Lakin erməni-daşnak hökumətinin onun hərbi kömək təklifini rədd etməsi bu niyyəti boşa çıxartdı. Türklər uğurlu hərbi əməliyyatlar nəticəsində noyabrın 7-də Aleksandropolu azad etdilər. İrəvan üzərinə yürüş başlandı. Noyabrın 18-də Ermənistan barışıq imzalamağa məcbur oldu. Noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti quruldu. Sovet Rusiyasının hərbi əməliyyatları nəticəsində devrilmiş daşnak hökuməti qüvvələrini sovet hakimiyyətinə qarşı səfərbər etmək üçün dekabrın 2-də Gümrü müqaviləsini (1920) imzaladı.

Müqaviləni Türkiyə hökuməti tərəfindən Fərid Kazım Qarabəkir paşa, Ərzurum valisi Hamid bəy, Ərzurumdan deputat Süleyman Nicati bəy, Ermənistan Respublikası tərəfindən baş nazir A.Xatisyan, maliyyə naziri A.Gülxəndanyan, daxili işlər nazirinin müavini S.Qordanyan imzalamışlar. Müqavilə 18 maddədən ibarət idi. 1-ci maddə ilə müharibəyə son qoyulduğu və tərəflərin daimi sülh üçün danışıqlara başladığı bildirilirdi. 2-ci maddədə Türkiyə ilə Ermənistan Respublikası arasındakı sərhəd dəqiqləşdirilirdi. Ermənistan Respublikasının ərazisi İrəvan və Göyçə gölü bölgələrindən ibarət olmaqla əvvəlki sərhədlərinə - 1918-ci il 21 iyun sərhədlərinə qaytarılırdı. Həmin maddənin ikinci hissəsində deyilirdi: "Kükü dağı, Həməsur dağı, Qurdqulaq kəndi, Sayat dağı, Arpaçay evləri, Kömürlü dağı, Saraybulaq, Ararat stansiyası, Araz çayı yaxınlığındakı Aşağı Qarasunun töküldüyü yerdən keçən zolağın cənubundakı (Naxçıvan, Şahtaxtı, Şərur) əraziyə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara Ermənistan qarışmayacaq, həmin ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli idarə yaradılacaqdır". Ermənistan Respublikasının təcavüzkar siyasəti nəzərə alınaraq müqavilədə onun silahlı qüvvələrinin həddi müəyyən edilirdi. 4-cü maddəyə görə Ermənistan hökuməti "daxili təhlükəsizliyini qorumaq üçün lazımi səviyyədə yüngül silahlı jandarm qüvvəsi və ölkəni qorumağa ayrılan 8 dağ və ya səhra topu ilə 20 pulemyota malik 1500 muzdlu əsgərdən ibarət birlikdən artıq hərbi qüvvəyə malik olmayacağını öhdəsinə götürürdü". Ermənistan Respublikası hərbi mükəlləfiyyət keçirə bilməzdi. 5-ci maddəyə görə, müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət Türkiyənin İrəvandakı siyasi nümayəndəsi və ya səfirinə həvalə olunurdu. Bunun müqabilində Türkiyə hökuməti Ermənistan Respublikasının istəyinə əsasən, ona silahlı yardım etməyi öhdəsinə

götürürdü. Ermənistan Respublikası ərazisindən Türkiyə üçün təhlükə yarandıqda, Türkiyə hökuməti Ermənistana qoşun yeridə bilərdi. Müqavilənin 6 və 7-ci maddələri köçkünlərlə bağlı idi. Hər iki tərəf, müharibə zamanı düşmən ordusu tərəfinə keçərək, öz dövlətinə qarşı silah işlədənlərdən və ya işğal olunmuş torpaqlarda kütləvi qırğınlarda iştirak edənlərdən başqa, qalan köçkünlərin əvvəlki sərhəd daxilindəki yurdlarına dönmələrinə razılıq verirdi. Türkiyə hökumətinin müharibənin əsas səbəbkarı olan məğlub tərəfdən - Ermənistan Respublikasından təzminat tələb etməyə tam haqqı olsa da, o humanizm prinsiplərinə hörmət edərək, bundan imtina etdi (8-ci maddə), habelə 2-ci maddədə göstərilən sərhədlər daxilində suverenliyini bütünlüklə inkişaf etdirmək və gücləndirməkdə ermənilərə yardım göstərməyi öhdəsinə götürdü. 10-cu maddəyə əsasən, Ermənistan hökuməti Antanta dövlətlərinin Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən qəti surətdə rədd edilmiş qərətçi Sevr müqaviləsini (1920, 10 avqust) etibarsız saydı və bununla da özünün Batum müqaviləsi (1918, 4 iyun) ilə nəzərdə tutulan əraziləri hüdudlarında mövcudluğunu təsdiqlədi. 11-ci maddə Ermənistan Respublikası ərazisində yaşayan türk-müsəlman əhalinin hüquqlarına aid idi. Ermənistan hökuməti öz ərazisində yaşayan türk-müsəlman əhalinin mədəni və dini inkişafı üçün şərait yaratmağı öhdəsinə götürürdü. 12-ci maddə nəqliyyat məsələlərini, xüsusilə tranzit nəqliyyatını tənzimləməli idi. Türkiyə hökuməti Şərur, Naxçıvan, Şahtaxtı və Culfa yolu ilə tranzit əlaqələrinin sərbəstliyinin təminatını öz üzərinə götürürdü. Türkiyə hökuməti Ermənistan Respublikası daxilində müvəqqəti olaraq hərbi qüvvə saxlamaq hüququ əldə edirdi (13-cü maddə). Ermənistan hökuməti hər hansı bir dövlətlə bağlanan müqavilələrin Türkiyənin mənafeyinə, yaxud maraqlarına zidd olan maddələrini etibarsız saymağı qəbul edir və bunu öhdəsinə götürürdü (14-cü maddə). Sonrakı maddələrdə iqtisadi-siyasi münasibətlərin nizama salınmasından və müqavilənin təsdiqindən bəhs olunurdu. Müqavilənin sonunda hər iki tərəfin qəbul etdiyi belə bir fikir də diqqəti cəlb edir: tərəflər arasında anlaşılmazlıq meydana gəldikdə, müqavilə türkcə mətnə əsasən təhlil olunmalı idi. Gümrü müqaviləsinin Naxçıvan mahalına münasibətdə müəyyən ədalətsiz müddəaları (qədim türk torpaqları olan Uluxanlı, Qəmərli kəndlərinin və ən başlıcası isə, Böyük Vedi ətrafındakı bir çox Azərbaycan kəndlərinin Ermənistana verilməsi) nəzərə alınmazsa, bu müqavilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının indiki sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynadı.

Ermənistan SSR (1920-1991). Azərbaycan torpaqlarında qurulan növbəti erməni dövlət qurumu Ermənistan SSR oldu. Ermənistanda sovet hakimiyyəti 1920-ci il noyabrın 29-da quruldu. Bu dövlətin qurulması Ermənistan (Ararat) Respublikasının yaradılmasından bəzi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi. Əvvəla, Ermənistan (Ararat) Respublikası digər Cənubi Qafqaz respublikaları - Gürcüstan və Azərbaycanla eyni tarixi şəraitdə və vaxtda elan edilmişdir. Ermənistanın sovetləşdirilməsi isə Azərbaycan SSR-dən (1920, 28 aprel) yeddi ay sonra baş vermiş, bu prosesdə fəal rol oynayan Sovet Rusiyası onu sürətləndirmək üçün Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan SSR-ə verilməsindən bir vasitə kimi istifadə etmişdir. İkinci, yenə Sovet Rusiyasının fəal iştirakı ilə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılardan fərqli olaraq, Azərbaycan SSR-in Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsinə muxtariyyət verilməsi üçün tədbirlər həyata keçirməyə başlamışdır. Beləliklə, Azərbaycanın tarixi torpaqlarında Ermənistan SSR yaradılması ilə yanaşı, onun tərkibində muxtar qurum yaratmaq cəhdləri ilə Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaq və yeni ərazi iddiaları üçün zəmin hazırlanmış oldu. Ermənistan SSR və Moskvanın əlbir fəaliyyəti nəticəsində tarixi Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzurun ərazisinin böyük bir hissəsi Ermənistana verildi. Naxçıvanla digər Azərbaycan torpaqları arasında birbaşa əlaqə kəsildi. Eyni zamanda Ermənistanla İran arasında bir başa əlaqə yarandı Ermənistan XKS-nin 1921- ci il 20 iyulda təsdiq etdiyi yeni inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən, oradakı 8 qəzaya daha bir qəza - Zəngəzur əlavə edildi. Bütün bunlardan sonra Sovet Rusiyası Cənubi Qafqazla (Gürcüstanda sovet hakimiyyəti 1921-ci ilin fevralında qurulmuşdur) Türkiyə arasındakı sərhədlərin təsdiqi yoluna keçdi. 1921-ci il oktyabrın 13-də RSFSR-in iştirakı ilə bir tərəfdən Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan respublikaları, digər tərəfdən, Türkiyə arasında 16 mart RSFSR-Türkiyə müqaviləsinə uyğun olaraq Qarsda yeni müqavilə imzalandı. Qars müqaviləsi 20 maddə və 3 əlavədən ibarət idi. **Birinci** maddədə 1921-ci il 16 mart Moskva müqaviləsi istisna olmaqla, razılığa gələn tərəflərin tabeliyindəki ərazilərdə öz suveren hüquqlarını həyata keçirən dövlətlər arasında bağlanmış və yuxarıda göstərilən ərazilərə, həmçinin Cənubi Qafqaz respublikalarına aidiyyati olan, habelə üçüncü dövlətlərlə bağlanmış müqavilələrin ləğv olunduğu və qüvvədən düşdüyü bildirilirdi. **İkinci** maddəyə görə, tərəflər onlardan hər hansı birinə qücla, məcburi qəbul etdirilən heç bir sülh müqaviləsini və ya digər beynəlxalq aktı tanımamağa razılaşırdılar. Cənubi Qafqaz respublikaları Türkiyənin, Türkiyə isə onların qəbul etmədiyi hər hansı beynəlxalq aktı tanımamağı üzərinə götürürdü. **Üçüncü** maddədə kapitulyasiya rejiminə hər hansı münasibəti olan bütün funksiya və hüquqların öz qüvvəsini itirdiyi və ləğv olunduğu qeyd edilirdi. **Dördüncü** maddə sərhədlər məsələsinə həsr olunmuşdu. Qars müqaviləsinin **beşinci** maddəsi Naxçıvana aid idi. Həmin maddədə göstərilirdi ki, "Türkiyə hökuməti, Sovet Ermənistanı və Azərbaycan hökumətləri Naxçıvan vilayətinin hazırkı müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhəd daxilində Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsinə razıdırlar". **Altıncı** maddə ilə Türkiyə Batum şəhərini və limanını

müəyyən şərtlərlə Gürcüstana güzəştə gedirdi. **7, 8** və **9**-cu maddələrdə Türkiyə və Gürcüstan arasındakı sərhəd məsələlərindən, Qara dəniz və boğazların statusundan **bəhs** olunurdu. **Onuncu** maddə ilə "razılığa gələn tərəflər öz ərazilərində digər ölkənin və ya onun ərazisinin bir hissəsində hökumət roluna iddia edən təşkilat və ya qrupların yaranmasına və ya olmasına, həmçinin digər ölkəyə qarşı mübarizə məqsədi güdən qrupların olmasına yol verməməyi öhdəsinə götürürlər". **11, 12** və **13**-cü maddələr müqaviləyə qoşulan dövlətlərin vətəndaşları ilə bağlı məsələlərə həsr edilmişdi. **On dördüncü** maddə ilə müqavilənin imzalandığı gündən sonra 6 ay ərzində 1918-1920-ci illər müharibələri qaçqınlarına aid xüsusi müahidə bağlanması nəzərdə tutulurdu. **15** və **16**-cı maddələr Qafqaz cəbhəsindəki hərbi əməliyyatlardan irəli gələn cinayətlərə görə tam əfv-ümumiyyə (amnistiya) elan edilməsi, hərbi və mülki əsirlərin geri qaytarılması haqqında idi. **17** və **18**-ci maddələr isə razılığa gələn tərəflər arasında kommunikasiya və iqtisadi əlaqələrə həsr olunmuşdu. **On doqquzuncu** maddəyə görə, tərəflər müqavilənin imzalanmasından sonrakı 3 ay ərzində konsul konvensiyası bağlamağı öhdələrinə götürürdülər. Sonuncu - **iyirminci** maddə müqavilənin ratifikasiya olunmasını nəzərdə tutturdu. Ratifikasiya fərmanları mübadiləsinin İrəvanda həyata keçirilməsi qeyd olunmuşdu. Müqavilə onun imzalanmasından sonra dərhal qüvvəyə minən 6, 14, 15,16, 18 və 19-cu maddələr istisna olmaqla, ratifikasiya fərmanlarının mübadilə olunduğu andan qüvvəyə minməli idi. Qars müqaviləsinin ratifikasiya mübadiləsi 1922-ci il sentyabrın 22-də İrəvanda olmuşdu. Müqavilənin fəaliyyət müddəti məhdudlaşdırılmamışdır. *(Xəritə 14)*

Sovet Rusiyası Cənubi Qafqazın xarici sərhədlərinin təsdiqindən sonra buradakı respublikalararası münasibətləri öz nəzarətinə almağa başladı. 1922-ci ildə Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (ZSFSR) yaradıldı. ZSFSR də Azərbaycan torpaqları hesabına digər respublikaların, o cümlədən Ermənistan SSR-in ərazisinin genişləndirilməsinə şərait yaratdı. *(Xəritə 15)*

Xəritə 14

Rusiya və Türkiyə arasında sərhədlər.
(1921-ci il 16 mart RSFSR-Türkiyə müqaviləsinə əsasən)

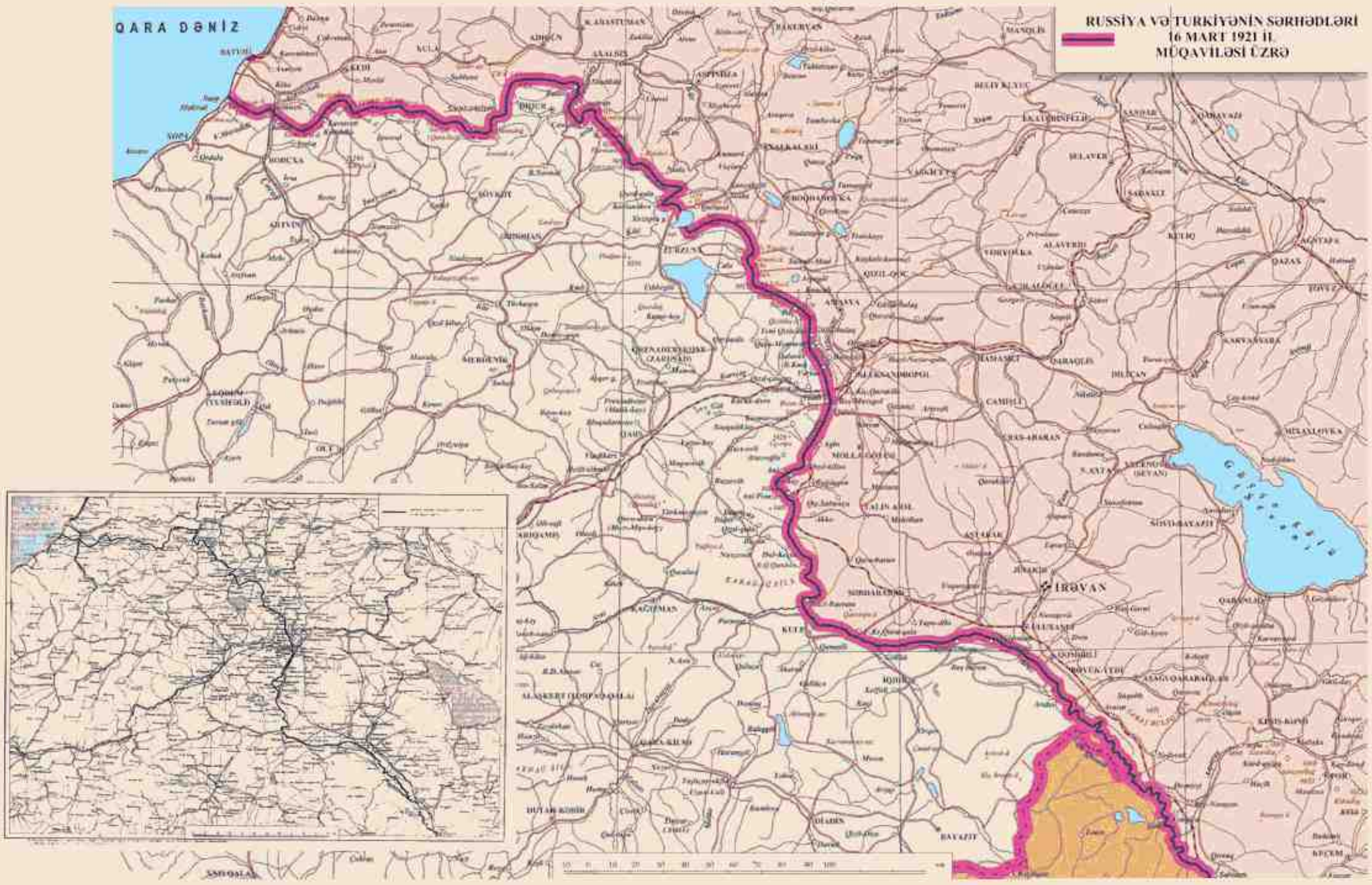

Qaynaq: Документы внешней политики СССР. М.,1959, т.3

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illiyi haqqında fərmanında (1999, 4 fevral) dəqiq şəkildə ifadə edildiyi kimi "Ermənistanın hakim dairələri Moskvadakı himayədarlarının köməyi ilə Naxçıvanın bəzi torpaqlarını qoparıb öz ərazisinə birləşdirməyə nail oldular. 1929-cu ildə Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Naxçıvanın 657 kvadrat kilometr ərazisi - Şərur qəzasının Qurdbulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan qəzası Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Ağxaç, Almalı, İtqıran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad qəzasının Qorçevan kəndi, habelə Kilid kəndi torpaqlarının bir hissəsi Ermənistana verildi. 1930-cu ildə isə Əldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi və sair yaşayış məntəqələri Ermənistana verilmiş və həmin ərazidə Mehri rayonu yaradılmışdır".

Xəritə 15

ZSFSR-in rayonlaşdırılması
sxem-xəritə

Qaynaq: Экономическо-информационный справочник. Вып.1. Тифлис, 1934

1936-cı ildə ZSFSR-in tərkibindəki üç respublika ayrılmış və ayrı-ayrılıqda SSRİ tərkibində qalmışdır. Bu dövrdə də Ermənistan Azərbaycanın yeni-yeni torpaqları hesabına ərazisini genişləndirmək xəttini davam etdirmişdir. Bu dəfə əsas istiqamət Azərbaycanın qərb torpaqları seçilmişdi. 1938-ci il mayın 5-də Azərbaycanla Ermənistanın sərhəd ərazisindəki **iki min hektardan** çox torpağın Ermənistana verilməsi haqqında qərar çıxarıldı. 1945-ci ildə II Dünya müharibəsinin başa çatmasından az sonra isə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsinə cəhd olunmuş, bu siyasət baş tutmadıqda, Ermənistandakı öz tarixi torpaqlarından azərbaycanlıların deportasiyası (1948-1853) həyata keçirilmişdir. Hətta, bu deportasiya nəticəsində boşalan azərbaycanlı kəndlərinin ermənilərlə məskunlaşdırılması

belə, Azərbaycandan torpaq qoparılması iddiasının qarşısını ala bilməmişdir. 1960-cı illərdə Ermənistanda genişlənən anti Türkiyə və anti Azərbaycan hərəkatına, Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına qarşı ərazi iddialarına dəstək verən SSRİ rəhbərliyinin təzyiqi ilə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il 7 may tarixli qərarı ilə 1938-ci il 5 may qərarını təsdiq etmişdir. Yalnız Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsilə (1969, 14 iyul) bu qərarın həyata keçirilməsi dayandırılmışdır. Lakin, Ermənistan bu siyasətindən əl çəkməmiş, 1984-cü ilin oktyabrında Azərbaycanın Qazax və Gədəbəy rayonlarından **min hektarlarla** torpaq sahəsi Ermənistana verilmişdir. *(Xəritə 16)*

Azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası və yeni-yeni Azərbaycan torpaqlarının ələ keçirilməsi sahəsində Ermənistan SSR-in yeritdiyi siyasi xətt Ermənistan Respublikası davam etdirmişdir.

Ermənistan Respublikası (1991). Müasir Ermənistan Respublikası azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından deportasiyası və Azərbaycana qarşı işğalçı müharibənin genişləndiyi şəraitdə - 1991-ci ilin sentyabrında müstəqilliyini elan etmişdir. Ermənistan Respublikası xarici dəstəkdən istifadə edərək Azərbaycanın Şuşa (1992, 8 may), Laçın (18 may), Kəlbəcər (1993, 7 iyul), Ağdam (23 iyul), Füzuli və Cəbrayıl (23 avqust), Qubadlı (31 avqust) və Zəngilan (29 oktyabr) rayonlarını işğal etmişdir. Ermənistan Respublikası əvvəlki erməni respublikalarından fərqli olaraq soyqırım və terror siyasətini yeni işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarına keçirmişdir. *(Xəritə 17)*

Xəritə 16

Qərbi Azərbaycan-Ermənistan SSR

Qaynaq: История армянского народа. Ереван, 1980

Ermənistan Respublikası sovet dövründən qalma rayon bölgüsünü ləğv edərək, 1996-cı ildən yeni inzibati-ərazi bölgüsü olan vilayətlərə keçib. Respublika ərazisi on vilayət və vilayət statusu olan İrəvan şəhərinə ayrılıb. Ermənistan Respublikasının müasir inzibati-ərazi bölgüsünü Qərbi Azərbaycanda tarixən formalaşan inzibati-ərazi bölgüsü ilə müqayisə etsək, əslində Ermənistan hakimiyyətinin Qərbi Azərbaycanın azərbaycanlılara məxsus keçmiş ərazi bölgüsünü bərpa etməsi aydın olar. *Şirak vilayəti* **Ağbaba-Şörəyel** (Amasiya, Qızıl Qoç, Ağın, Düzkənd, Ərtik), *Loru* **Loru-Pəmbək** (Allahverdi, Barana, Cəlaloğlu, Böyük Qarakilsə), *Tavuş* **Şəmşəddin**, *Araqadzor* **Abaran - Dərəçiçək**, *Kotayk* **Qırxbulaq - Əştərək**, *Geğarkunik* **Göyçə** (Aşağı Qaranlıq, Basarkeçər, Kəvər, Çəmbərək), *Armavir* **Zəngibasar - Sərdarabad** (Sərdarabad, Zəngibasar, Üçkilsə), *Ararat* **Gərnibasar - Vedibasar** (Vedi, Qəmərli), *Vayatsdzor* **Dərələyəz** (Keşişkənd, Soylan), *Sünik* **Zəngəzur** (Qafan, Qarakilsə, Gorus, Mehri) mahallarına uyğundur.

Xəritə 17

Azərbaycan Respublikası

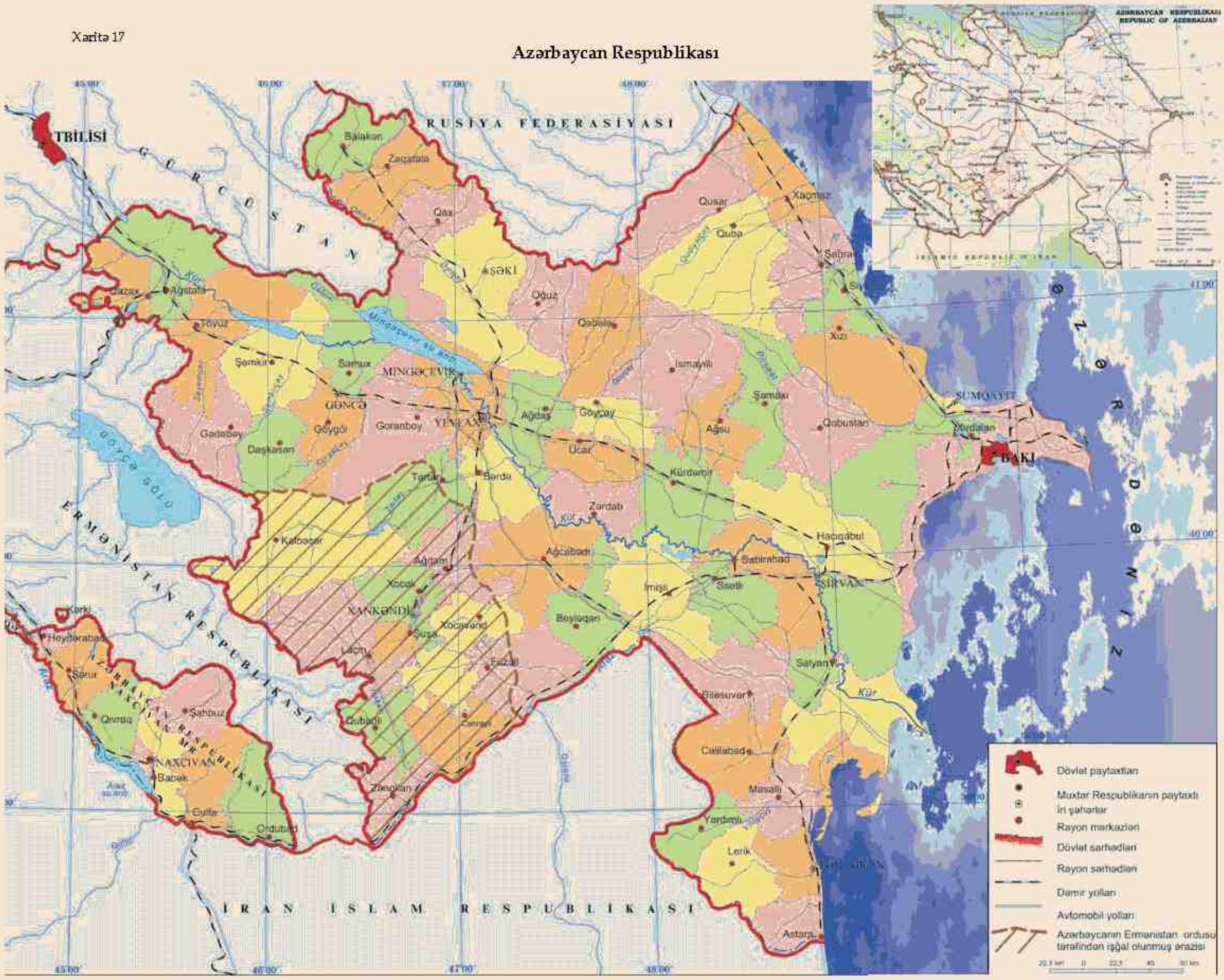

Qaynaq: War against Azerbaijan. Targeting Cultural Heritage. Baku, 2007

Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan - Ermənistan ərazisindən deportasiyası

1918-ci ildə Qərbi Azərbaycanda Ermənistan dövləti yaradılmasından 1980-cı illərin sonları - 90-cı illərin əvvəllərinədək keçən yetmiş il ərzində azərbaycanlılar üç dəfə öz tarixi torpaqlarından kütləvi deportasiyaya məruz qalmışdır: 1) 1918-20-ci illər; 2) 1948-1953-cü illər; 3) 1980-cı illərin sonları - 90-cı illərin əvvəlləri.

1918-1920-ci illər. Bu deportasiya azərbaycanlıların artıq Ermənistana "çevrilmiş" dədə - baba torpaqlarından zorla qovulması tarixində ilk mərhələdir. Həmin deportasiya bilavasitə yeni meydana gəlmiş erməni dövləti tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu zaman deportasiya etnik təmizləmənin digər formaları, xüsusilə genosidlə birlikdə tətbiq edilmişdir. Erməni qaynaqları əsasında aparılan hesablamalara görə Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında Ermənistan ərazisində yaşayan 575 min azərbaycanlıdan 565 mini öldürülmüş və ya buradan çıxarılmışdı. Erməni müəllifi Z.Korkadyanın yazdığına görə 1920-ci ildə sovet hökumətinə daşnakların hakimiyyətindən sonra cəmi 10.000 nəfərdən bir qədər artıq türk (azərbaycanlı) əhali salamat qalmışdır. 1922-ci ildə 60.000 qaçqın qayıtdıqdan sonra azərbaycanlılar burada 72.596 nəfər təşkil etmişdir. Digər bir erməni müəllifi A.Lalayan yazırdı ki, Ermənistanın daşnak hökuməti "özünün 30 aylıq hakimiyyəti dövründə (1918, may-1920, noyabr) azərbaycanlı əhalisinin 60%-ni qırmışdır".

İngilis hərbi müxbiri Skotland - Liddelin məlumatı da deyilən fikirləri təsdiq edir. O yazırdı ki, mən yanvarda Şuşada olarkən, bir ingilis zabitinə dedim ki, hamısı ermənilərdən zərər çəkən 40.000 müsəlmanın hansı vəziyyətdə olduğuna əmin olmaq üçün Zəngəzur dairəsinə getməyə hazırlaşıram.

Əvvəlcə Azərbaycanda (1920, 28 aprel), sonra isə Ermənistanda (1920, 29 noyabr) sovetləşmə ilə əlaqədar olaraq deportasiya olunmuş azərbaycanlıların müəyyən hissəsi əvvəlki torpaqlarına qaytarıldı. Onlar bu dəfə 1948-1953-cü illər deportasiyasının qurbanlarına çevrildilər.

1948-1953-cü illər. 1920-ci ilin noyabrında Ermənistanın sovetləşməsi azərbaycanlıların deportasiya siyasətini daha hiyləgər bir məcraya yönəltdi. 1920-30-cu illərdə "proletar beynəlmiləlçiliyi" kimi ideoloji deklarasiya, əslində Ermənistan SSR-də azərbaycanlıların sıxışdırılmasının təşkili üçün pərdə rolunu oynayırdı. Əksinə, Azərbaycan və digər sovet respublikalarında yaşayan ermənilər üçün isə xüsusi şərait tələb edilirdi. Bunun nəticəsi idi ki, 1923-cü ildə Azərbaycanın tarixi-coğrafi bölgəsi olan Qarabağın dağlıq hissəsi, süni şəkildə regionun düzənlik hissəsindən ayrılaraq, muxtariyyətləşdirildi - Dağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti (DQMV) ayrıldı. SSRİ-də milli dövlət quruculuğunun cərəyan etdiyi həmin dövrdə Azərbaycanın qeyri-azərbaycanlı rəhbəri S.M.Kirov (1922-1926) və b. Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılar üçün də müvafiq status verilməsi məsələsini irəli sürmədi. Beləliklə, Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlılar siyasi strukturlaşdırmadan kənarda qaldı. Ermənistan, əvvəla, muxtariyyətləşdirilmədən kənarda qalan azərbaycanlı vətəndaşlarını daha da sıxışdırmaq üçün əlverişli imkan əldə etdi; ikinci, Azərbaycanın DQMV-nin timsalında muxtar status almış erməni vətəndaşlarını separatizmə təhdid etməyə başladı. Ermənistan rəhbərliyi İkinci Dünya müharibəsindən az sonra (1945 noyabr - dekabr) Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi haqqında SSRİ rəhbərliyi qarşısında məsələ qaldırdı. Bu məsələ öz həllini tapmadı. Qısa vaxt sonra, 1947-ci il dekabrın 23-də İ.Stalinin imzası ilə SSRİ Nazirlər Sovetinin Ermənistan SSR-in kolxozçu və digər azərbaycanlı əhalisinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi barədə qərarı verildi. 1948-ci il martın 10-da köçürmə üzrə tədbirlər haqqında daha bir qərar verildi. Qərarların tarixi arasındakı müddət daha bir problemi ortaya çıxarır. On minlərlə insanın taleyi ilə bağlı olan köçürmə haqqında qərar tələsik qəbul edilmiş, tədbirlər və s. sonra müəyyənləşdirilmişdir. Beləliklə, SSRİ rəhbərliyi tərəfindən Ermənistanın Azərbaycanın DQMV-na dair iddiasına baxılması ilə, Ermənistan SSR -dən azərbaycanlıların köçürülməsinə dair qərarlar arasında sıx əlaqə olduğu aydın görünür. Əslində, SSRİ rəhbərliyi bununla həmin iki problemin ardıcıllığını da müəyyən etmiş oldu, yəni, ilk vəzifə kimi Ermənistandan azərbaycanlıların köçürülməsi, sonra isə DQMV-la bağlı iddianın taleyi həll edildi.

SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarlarının tekstoloji təhlili onların insan və vətəndaş hüquqları barədə heç bir tələbə cavab vermədiyini göstərir. Köçkünlərin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığında yerləşdirilməsi konkret müəyyən edilsə də, onların Ermənistanın bu və ya digər ərazisindən deyil, bütövlükdə ölkədən köçürülməsi qeyd edilirdi. Buradan aydın olur ki, məqsəd bütün azərbaycanlıları Ermənistandan çıxarmaq olmuşdur. 1947-ci il 23 dekabr ta-

rixli qərarın sonuncu, 11-ci maddəsilə köçürülən azərbaycanlıların əvəzinə xarici ermənilərin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Rəsmi sənədlərdə bu prosesin köçürülmə adlandırılmasına baxmayaraq, obütün göstəricilərinə görə (obyektin seçilməsindəki məqsədyönlülük, gözlənilməzlik, məcburilik və s.) deportasiya aktı idi. Ermənistan SSR daxili işlər nazirinin 1948-ci il 3 may tarixli arayışı bu məsələlərə aydınlıq gətirir. Agentura məlumatları əsasında tərtib edilmiş arayışa görə azərbaycanlıların köçürülmənin əsas səbəbi kimi xarici ermənilərin yerləşdirilməsilə yanaşı, SSRİ və Türkiyə arasında gözlənilən müharibə və bununla bağlı olaraq azərbaycanlılara etibar edilməməsi, ermənilərin türklərə qarşı düşmənçilik münasibəti də nəzərə alınmışdı. Köçürülmənin məcburi olması haqda fikirlər və bu prosesə qarşı ciddi etirazlar da qeydə alınmışdı.

Deportasiyanın həyata keçirildiyi 1948-1953-cü illər ərzində (Stalinin ölümündən sonra proses dayanmışdı) 150 minədək azərbaycanlı Ermənistan SSR-dən köçürülmüşdü. Bu insanların Ermənistan SSR-də malik olduğu bütün mülkiyyətləri, tarixi və mədəni abidələri orada qalmışdır. Ermənistan hakimiyyəti və ermənilər bu mülkiyyət hesabına var-dövlətini artırmışdır.

Azərbaycanlıların deportasiyası zamanı Ermənistan hakimiyyət orqanlarının özbaşnalığı, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik fəaliyyəti, kütləvi zorakılıqlar, Azərbaycan SSR-də bu qədər insanın yerləşdirilməsi üçün ərazinin düzgün seçilməməsi və s. günahsız insanların ölümə məhkum edilməsilə nəticələnmişdi.

1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası o zamana qədər mövcud olan sovet deportasiyaları tarixində (1937 - koreyalıların; 1941-ci ilin sonları - 1942-ci ilin əvvəlləri - almanların; 1942-ci il noyabr - polyakların; 1944, 18 may - Krım tatarlarının və b. deportasiyası) ən ağır səhifələrdən birini təşkil edir.

1980-ci illərin sonları - 90-cı illərin əvvəlləri. Ermənistan SSR və ona dəstək verən SSRİ rəhbərliyi azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasını tamamilə başa çatdıra bilmədi. Bir tərəfdən azərbaycanlıların ölkədən çıxarılması sona çatdırılmadı, digər tərəfdən deportasiya olunanların müəyyən hissəsi Stalinin ölümündən sonra yenidən doğma yerlərinə qayıtmışdı.

Ermənistan rəhbərliyi isə antiazərbaycanlı siyasətini davam etdirməkdə idi. 1960-cı illərin əvvələrində Karib böhranı zamanı SSRİ-nin ABŞ-la münasibətləri kəskinləşdi. NATO üzvü olan Türkiyənin də konfliktə cəlb edilməsi, sovet-Türkiyə münasibətlərinə soyuqluq gətirdi. SSRİ-də antitürkiyə isteriyası başlandı. Belə bir şəraitdə Ermənistanda 1960-cı illərin ortalarında Osmanlı imperiyasındakı 1915-ci il hadisələrinin əlli illiyi ilə əlaqədar tədbirlərə icazə verildi. Bütün bunlar Ermənistan SSR azərbaycanlılarına qarşı da kütləvi zorakılıq hadisələri ilə müşayiət edilməyə başladı. Bu hal hər il eyni vaxtda təkrar olunurdu. 1977-ci ildə SSRİ-nin yeni Konstitusiyasının qəbulu zamanı Ermənistanın Dağlıq Qarabağa olan iddiasının bir daha uğursuzluğa düçar olması Ermənistanda antiazərbaycanlı siyasəti qızışdırdı. 1987-ci ildə SSRİ rəhbərliyinin yaxından köməyi ilə "Dağlıq Qarabağ məsələsi" gündəliyə gətirildi. 1988-ci ilin əvvələrində Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını reallaşdırmaq məqsədi ilə yenidən Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların deportasiyasına əl atıldı. Deportasiya elə bir amansız miqyas aldı ki, 1988-1989-cu illərdə Ermənistan SSR-də yaşayan 250 min nəfərdən çox azərbaycanlı oradan çıxarıldı və soyqırımına məruz qaldı. Ermənilərin təzyiqinə üç ilədək davam gətirən sonuncu azərbaycanlı yaşayış məskəni - Nüvədi kəndi 1991-ci ilin avqustunda boşaldıldı. Beləliklə, Ermənistanın məqsədyönlü və ardıcıl şəkildə həyata keçirdiyi deportasiya siyasəti nəticəsində orada yaşayan azərbaycanlıların öz tarixi vətənindən qovulması başa çatdırıldı. Bununla eyni zamanda Ermənistanın Dağlıq Qarabağa olan əsassız iddiasını reallaşdırmaq üçün Azərbaycana qarşı elan edilməmiş işğalçılıq müharibəsinə başladı. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi və onun ətrafında yeddi rayon, bütövlükdə respublika ərazisinin 20%-dən çoxu işğal edildi. Ermənistan azərbaycanlıların deportasiyası vasitəsi ilə bir tərəfdən onların tarixi vətənlərini əlinə keçirdi, digər tərəfdən Azərbaycanın dünya birliyi tərəfindən tanınmış ərazi büövlüyünü pozaraq torpaqlarını işğal etdi.

Ermənistanda azərbaycanlılara məxsus tarixi yer adlarının kütləvi surətdə dəyişdirilməsi

Çar Rusiyası dövründə buraxılan xəritələrdə və statistik məlumatlarda yaşayış məntəqələrinin türkmənşəli adları olduğu kimi saxlanılırdı. Sovet hakimiyyəti dövründə isə Ermənistanda rəsmi "addəyişmə əməliyyatları" 1935, 1938, 1939, 1940, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1957, 1962, 1968, 1969, 1977, 1978, 1980-ci illərdə Ermənistan SSR Ali Sovetinin fərmanları əsasında həyata keçirilmişdir. 1988-ci ilin avqust ayınadək indiki Ermənistan ərazisində 521 türkmənşəli yaşayış məskəninin adı dəyişdirilmişdir.

Ermənistanda dəyişdirilmiş yaşayış məntəqələrinin siyahısını "Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü" kitabının 1976 və 1988-ci il nəşrləri, habelə Ermənistan SSR Ali Sovetinin 9 aprel 1991-ci il tarixli fərmanı və 2000-ci ildə İrəvanda çap edilən Ermənistan Respublikasının xəritəsi əsasında ardıcıl izləmək mümkündür.

Addəyişmə əməliyyatı əsasən aşağıdakı qaydada həyata keçirilmişdir.

1. İlk növbədə azərbaycanlıların soykökü, onun tarixi keçmişi ilə bağlı yaşayış yerlərinin adlarının dəyişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir Məsələn, Aşağı Türkmənli - Lusaqyuğ (Eçmiədzin), Qorçulu - Mrqaşad (Hoktemberyan), Sərdarabad - Hoktember (Hoktemberyan), Bayandur - Vağadur (Gorus), Şirvancıq - Lernakert (Artik).

2. Bir çox yaşayış məskənlərinin adları ermənicəyə hərfi tərcümə edilmişdir. Məsələn, Armudlu - Tandzut (Hoktemberyan), Daşqala- Karaberd (Ani), Dərəkənd - Dzoraqyuğ (Quqark), Dərəçiçək -Tsaxkadzor (Razdan), Göl - Liçk (Martuni), Güllübulaq - Var-daxpuyr (Qukasyan).

3. Bəzi yaşayış məskəninin adı "beynəlmiləlçilik" pərdəsi altında dəyişdirilmişdir. Məsələn, Qaraqışlaq - Dostluq (Masis), Sultanabad - Şurabad (Amasiya), Cücəkənd - Qızılşəfəq (Kalinino), Aşağı Necili - Sayat-Nova (Masis), Çanaxçı - Sovetakert (Ararat).

4. Yaşayış məskənlərinin adlarının bir qismi isə cüzi dəyişiklə, ona oxşar, lakin ermənicələşdirilmiş adla əvəz edilmişdir. Məsələn, Dərabbas - Darbas (Sisian), Dəlilər - Dalar (Artaşat), Ələyəz - Araqats (Talın), Ərəvus - Arevis (Sisyan), Gabud - Kapuyt (Əzizbəyov), Çırpılı - Crapi (Ani).

5. "Ermənistan SSR-in inzibati ərazi bölgüsü"nün qeyd edilən nəşrlərində adının önündə "yuxarı", "aşağı", "böyük", "kiçik" sözləri gələn türkmənşəli yaşayış məntəqələrinin adlarında bu sözlərin ermənicə - yəni müvafiq olaraq "verin", "nerkin", "mets", "pokr" şəklində yazılması həmin adların erməni dilində olması görüntüsü yaratmağa xidmət etmişdir. Bununla elə təəssürat yaratmağa çalışmışlar ki, guya dəyişdirilən adlar erməni mənşəlidir. Məsələn, Verin Zağalı - Axpradzor (Vardenis), Nerkin Zeyvə - Hartaşen (Eçmiədzin), Mets Kəpənəkçi - Musaelyan (Axuryan), Pokr Şiştəpə - Pokr Serpasar (Qukasyan).

6. 1935-ci ilə qədər Ermənistanda türkmənşəli yaşayış məskənlərinin adları Ali Sovetin fərmanları olmadan dəyişdirilmişdir. Məsələn, Bəbirli - Bartsraşen (Ani), Dəymədağlı - Şrvenants (Qafan), Tovuzqala - Berd (Şəmşəddin), Şirabad - Parakar (Eçmiədzin).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər dəfə Ali Sovetin fərmanı ilə yaşayış məskənlərinin adları dəyişdirilməklə yanaşı, kəndləri birləşdirmək adı altında yüzlərlə Azərbaycan kəndinin adı Ermənistanın yaşayış məntəqələrinin siyahısından silinmişdir. Məsələn, Ermənistan SSR Ali Sovetinin 5 fevral 1978-ci il fərmanı ilə Aşağı Kilsə (Quqaark), Ağtala (Kamo), Rəhimabad (Masis), Qamışlı (Vardenis) kəndlərinin adları siyahıdan çıxarılmışdır. 1918-1987-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində 254 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi müxtəlif yollarla (əhalisi soyqırıma məruz qoyulmaqla, deportasiya edilməklə və s.) yaşayış məntəqələri siyahısından silinmişdir.

Azərbaycanlıların 1948-1953-cü illər deportasiyasından sonra 60-dan artıq yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilmişdir. Təkcə 1978-ci ildə 23 rayonda 60 türkmənşəli toponim dəyişdirilmişdir. Ermənistan SSR Ali Sovetinin 1991-ci il 9 aprel tarixli fərmanı ilə isə azərbaycanlılara məxsus 90 məntəqənin adı dəyişdirilmişdir. Ümumiyyətlə, son dövrədək 667 toponim dəyişdirilmişdir.

Ermənistan Respublikası tərəfindən azərbaycanlıların dədə-baba torpaqlarından deportasiyası ağır nəticələr verdi. Minlərlə insan deportasiya zamanı soyqırıma məruz qaldı. Lakin Azərbaycan Respublikası Ermənistandan qovulan hər bir azərbaycanlının həyatının təhlükəsizliyi üçün bütün tədbirləri gördü. Ermənistan azərbaycanlıları Azərbaycan Respublikasının həyatının bütün sahələrinə uğurla inteqrasiya olundu, onun sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni yüksəlişində fəal iştirak etdi. Min illər boyunca Qərbi Azərbaycanda yaradılmış tarixi ənənələr, zəngin mədəni irs, folklor nümunələri Ermənistanın bütün cəhdlərinə baxmayaraq yer üzündən silinmədi, yeni tarixi şəraitdə varlığını qoruyub saxlayır və davam etdirir. Qərbi Azərbaycandan - indiki Ermənistan Respublikası ərazisindən qovulmuş yüz minlərlə bir amalla - Böyük qayıdış, dədə-baba torpaqlara qovuşmaq arzusu ilə yaşayır.

Yaqub Mahmudov
Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü

Kərim Şükürov
tarix elmləri doktoru, professor

İrəvan şəhəri və onun ətrafında olan mahallar qədim türk-oğuz tayfalarının yaşadığı ərazilər olmuşdur. Bu ərazidə olan saysız-hesabsız yaşayış məskənləri-nekropollar, kurqanlar, qala, saray və istehkam qalıqları, karvansaralar, körpülər, qəbirüstü sərdabələr, eləcə də, qəribə formalı daşlar, at, qoç heykəlləri, məbəd, kilsə, məscid, pir və ocaqlar yerli əhalinin tarixindən, dünyagörüşündən, etnik mənsubiyyətindən xəbər verir. İstər yer-yurd və coğrafi adlar, istərsə də müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmış folklor nümunələri vaxtilə bu ərazidə yaşamış Azərbaycan türklərinin (azərbaycanlıların) keçmişini, zəngin mədəni irsini özündə təcəssüm etdirir. Buranın yerli əhalisi sənətkarlıq, əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuş, təbiətin bəxş etdiyi nemətlərdən səmərəli istifadə etmişdir.

Yerli əhalinin zəngin təxəyyülünün məhsulu olan folklor, mif və əsatirlər, nağıllar, poetik nümunələr burada yurd salmış insanların həm də dünyagörüşünün göstəricisidir. Bu bölgədə ənənəvi türk dünyagörüşünü əks etdirən mif və rəvayətlərdən başqa, hər bir coğrafi adın, müqəddəs yerin tarixçəsini özündə yaşadan hekayətlər də yaranmışdır. Ağbabadan Vedibasara, Lorudan Zəngəzura, Göyçədən Zəngibasara qədər olan ərazidə sıx yaşamış əhali tarixi kökləri çox qədimlərə gedən memarlıq, sənətkarlıq nümunələri ərsəyə gətirmişdir.

Qərbi Azərbaycanın ərazisində olan abidə adlarının əksəriyyəti özünün orijinallığı, eyni zamanda türk mənşəli semantikasıyla seçilir. Bu bölgənin sakinlərinin mifik görüşləri, onların yaratdıqları şifahi xalq ədəbiyyatı, o cümlədən, nağıl qəhrəmanları özünü obrazlı şəkildə memarlıqda, xüsusən də, xalçaçılıq sənətində büruzə vermişdir. Nuhun gəmisi haqqında olan əfsanənin Gəmiqaya və Naxçıvanla bağlılığına diqqət yetirilsə aydın olar ki, bu ərazilərin, demək olar ki, hər vilayətində, hər kəndində həmin rəvayətlə əlaqədar olan toponim və etnotoponimlər vardır. Ağrıdağı və Ağrıdağın vadisi Vad bütünün adından götürülmüş Vedi, Gögər, Erbi, Zəngi, Gərni, Qamər, Artaş, Saklarla bağlı bu kimi yer adları qədim türk tayfalarının adlarındandır. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanındakı əksər yer və tayfa adlarının izləri Qərbi Azərbaycandadır. İrəvan folklorunda zaman Nuh əyyamından başlayır. Bu bölgənin folklor nümunələrində adına ən çox rast gəlinən məkan Ağrıdağıdır. İrəvan miflərində sakral element kimi ilk məkan Ağrıdağı, ilk zaman isə Nuh əyyamıdır. İrəvan folklorunda xalqın dağla bağlı mifoloji görüşləri ilə birləşmiş Agrıdağı obrazı bu bölgədə yaşayanların təsəvvüründəki dünya modelinin sakral mərkəzi kimi semantik yozuma malikdir. Bu ərazidə yaşayan xalqın dəyərlər sistemində torpaq, dağ bir simvola çevrilərək, təkcə yaşayış məskəni kimi deyil, eyni zamanda dünyaya çıxış obrazı kimi folklorda təcəssümünü tapmışdır. Qədim türklərin epik nümunələrində Ərgənəkon, Altay, Altuntuğ, Altunqan və müqəddəs sayılan digər dağ adları kimi Ağrıdağı və Ələyəz/Alagöz dağı da obraz kimi öz ifadəsini tapmışdır. Bu bölgədə yaranan mif, əfsanə və nağıllarda dağ əjdaha obrazı ilə assosiasiya olunur. Hunların, bulqarların mifik görüşlərində dağın ruhu əjdaha obrazı ilə təsvir edilir. Bölgənin dağlıq ərazidə yerləşməsi isə buranın həm də müdafiə, qorunma timsalı kimi də folklorda özünə yer tutmasına zəmin yaradır. Yağı bu ellərə ayaq basanda insanların dağa xitabən söylədikləri ağız ədəbiyyatında əsas motivlərdən biri də xeyirlə şərin mübarizəsidir. Müqəddəs yerlərdən, gerçək tarixi şəxsiyyətlərdən bəhs edən rəvayətlər, dastanlar buradakı əhalinin ümumi türk inancından bəhrələndiyini, o cümlədən, bu dünyagörüşün bölgə üçün hakim olduğunu göstərir.

İrəvan şəhəri, Vedibasar, Zəngəzur, Dərələyəz, Ağbaba, Şörəyel, Loru, Pəmbək, Göyçə, Qaraqoyunlu, Şəmşəddin kimi bölgələr Qərbi Azərbaycanın tərkib hissəsi olmaqla bərabər, digər mahallarla da sıx əlaqədə olmuşdur. Böyük ticarət yollarının üzərində olan bu bölgəni Osmanlı dövləti ilə, şimali və cənubi Azərbaycanla, Borçalı mahalı ilə ayrılmaz tellər bağlamışdır. Şəmşəddin, Qaraqoyunlu və Göyçə mahallarında yaşayan türklərin adət-ənənə, məişət baxımından, Gəncəbasarın yerli əhalisi ilə demək olar ki, eyni olması tarixi faktdır. Tarixən Qarabağ xanlığının tərkib hissəsi olan Zəngəzur mahalı adətlərinə, məişətinə görə Qarabağ türkləri ilə eynilik təşkil etmişdir. Bu ərazinin qərb hissəsi Anadolu türkləri ilə qaynayıb-qarışmış, onlarla sıx əlaqədə olmuşdur. İrəvan, Zəngibasar kimi ərazilərin Güney Azərbaycanın Təbriz, Xoy, Maku kimi şəhərləri ilə bağlılığı, əlaqələri də bir faktdır. Bu, istər şivələrdə, istərsə də, sənətkarlıq nümunələrində, adətlərdə özünü qabarıq şəkildə göstərir. Zəngin mədəni irsi, folkloru, ədəbiyyatı və musiqisi ilə seçilən bu bölgə bütöv Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Ayrı-ayrı bölgələrin keçdiyi tarix, mədəni irs, toponimlər də onun ümumi Azərbaycan tarixi və mədəniyyəti ilə birbaşa bağlılığını göstərir.

Rəngarəng və zəngin təbiətə malik olan Qərbi Azərbaycan, əsasən, dağlıq və dağətəyi bölgə hesab olunur. Bol sulu çaylar, çəmənliklər bu ərazini xüsusilə heyvandarlıq üçün yararlı etmişdir. Altı iqlim zolağı bu bölgəyə xüsusi rəng və çalar verir. Vedi və Qəmərli, Əştərək bölgələri zəngin bağları, üzümlükləri, Mehri ərazisi subtropik meyvələr ilə seçilirdisə, qalan ərazilər daha çox alp çəmənlikləri və dağ bitkiləri ilə məşhurdur. Əsasən, palıd, vələs, çinar, armud, alma, gilas, qoz, zoğal və alça ağacları ilə zəngin olan meşə örtükləriylə yanaşı, bu yurd yerinin çöllərində yovşan, rəngarəng bitkilər, qayalarında isə cürbəcür kollar bitirdi. Relyefin mürəkkəb və çoxcəhətli olması, onun bitki aləmini də təkrarsız edirdi. Yüksək dağ və rəngarəng güllər, çiçəklərlə min bir rəngə çalan alp çəmənlikləri özlüyündə, sanki böyük bir xalça timsalı idi. Bu amillər istər heyvandarlığın, xüsusilə də, qoyunçuluğun inkişafını, istərsə də təbii boyaqların alınmasını şərtləndirirdi.

Bu ərazidə yaşayan azərbaycanlıların məişətində xalça və xalça məmulatları əsas yer tutur. Qərbi Azərbaycanda müxtəlif ölçülü xalçalarla, kilimlərlə bərabər namazlıqlar, çullar və digər toxunma məmulatları da var idi. Zəngin təbiəti bu bölgənin xalçalarına xüsusi çalarlar vermiş, onun rəng kompozisiyasının həllinə çoxçeşidli boyalar bəxş etmişdir. Al-əlvan boyalar bu bölgənin xalçalarını digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Xalçaların naxış-kompozisiya seçimində də yerli əhalinin təsəvvürü, mifik görüşləri, inancları mühüm yer tutmuş, onların ifadəsi xalçalarda öz əksini tapmışdır. Mifoloji quşlar, heyvanlar, həmçinin, dünyaya yanaşma tərzindən irəli gələn semantik elementlər bu bölgənin xalçaları üçün spesifik idi. Azərbaycanın müxtəlif xalçaçılıq məktəbləri ilə sıx əlaqəsi duyulan İrəvan xalçalarının bu ərazidə yaşayan insanların əsas düşüncə və hisslərinin müstəvisi kimi çıxış etdiyini söyləmək olar.

İrəvan xanlığı və onun bölgələrinin Azərbaycan xanlıqları, eləcə də, bir çox xarici ölkələrlə geniş ticari əlaqəsi olmuşdur. 1782-ci ildə İrəvanda olan rusiyalı Reyneks buranın pambıq parça, ipək, yazlıq buğda, şərabla bol olduğunu söyləmişdir. Burada həmçinin çəltik istehsalı, küncüt, kətan əkilib becərilirdi. İ.Şopen İrəvanda olarkən xanlığın ərazisində gördüyü toxmaçarlıqların sayını ipəkçiliyin

geniş yayılması ilə əlaqələndirir. İrəvan ərazisi meyvə və üzüm bağları, müxtəlif növ bağ-bostan bitkiləri, tərəvəz məhsulları ilə məşhur idi. Dövrün mənbələrində 1782-ci ilin martında bayazitli İsak Paşanın xahişi ilə İrəvandan Bayazitə yeddi min dinar, iki abbası dəyərində qara qarpız, göy qarpız, mürsəqulu, xiyar, sürahi, reyhan, xına tozu, badımcan və s. toxumların göndərilməsi haqqında danışılır. Üçkilsə məbədinin məxaric dəftərində qeyd edilmiş toxum adlarının hamısı Azərbaycan türkcəsindədir. Dövrün mənbələrində bu toxumların adlarının Azərbaycan türkcəsində yazılması, bu torpaqda qədim dövrlərdən elə Azərbaycan türklərinin yaşadığını, onların oturaq təsərrüfatla, xüsusilə də, əkinçilik və kənd təsərrüfatının digər sahələri ilə məşğul olduğunu, ermənilərin isə bu bölgəyə sonradan gəldiyini bir daha sübut edir.

Ağrı vadisində Azərbaycanın digər bölgələri üçün səciyyəvi olan yaylaq, qışlaq maldarlığı inkişaf etmişdi. Qırxbulaq, Göyçə, Aparan, Dərəçiçək, Gərnibasar, Vedibasar, Talın mahallarındakı otlaqlar heyvandarlıq üçün münbit şərait yaradırdı. O dövrün mənbələrinin birində İrəvana Təbrizdən çoxlu karvanların gəlməsinə dair məlumat verilir. İrəvandan Tiflisə, Ərzuruma, Axalsıxa, Qarsa pambıq, Təbriz, Xoy, Bayazidə düyü, buğda, arpa və duz aparılırdı. İrəvan bölgəsinin yolların kəsişməsində yerləşməsi çoxlu sayda körpülərin, karvansaraların, zərbxanaların və bazarların olmasına rəvac verirdi. Ticarət yollarından biri Hindistan, Mərkəzi Asya və İranı Təbriz və Naxçıvan vasitəsilə İrəvan xanlığına bağlayan karvan yolu idi. Bu yola Ərzurum yolu və ya Bəzirgan yolu da deyirdilər. İrəvandan Ərzuruma gedən digər karvan yolu Aparan və Alagöz dağının şimal ətəyindən keçib Qarsa, oradan da Həsənqalaya yetişir, sonda ana xəttə qovuşurdu. İrəvandan Tiflisə gedən karvan yolu Üçkilsə, Sərdarabad, Hamamlı, Calaloğlu və Şulaverdən də keçirdi. XVII əsrdə fransız səyyahı J.Şarden bu yolun uzunluğunun İrəvan-Ağstafa yolu qədər olduğunu yazırdı. J.Şarden bu yolun üstündə yerləşən yaşayış məntəqələrinin adını da qeyd etmişdir. İrəvandan Ağstafaya gedən yolda Bjni, Keşikkənd, Dəlican, Qaradaş, Məlikkənd, Körpükənd yaşayış məntəqələri yerləşirdi. İrəvan bu yolla Gəncə ilə əlaqə saxlayır, Şamaxıda isə Azərbaycanın Rusiyaya gedən əsas ticari yoluna bağlanırdı.

İrəvanın ərazisində olan mahallarda abidələr üzərində yazılar, qayaüstü təsvirlər, daşlara həkk olunmuş simvollar əhalinin həyat tərzindən, məişətindən xəbər verir. Azərbaycanın digər bölgələrindəki abidələrə kifayət qədər oxşar olan bu nümunələrdə türk-oğuz boylarının damğaları, bəzən isə adları dəqiqliklə təsvir edilmişdir. Zəngəzur bölgəsində - Qarakilsədə eramızdan əvvəl II əsrə aid olan tikili qalıqları qoşundaş kimi tanınırdı ki, bu da qədim türklərin bir çox yaşayış məskənlərində rast gəlinən abidələrinə bənzəyirdi. Zəngəzurun Urud kəndindəki, eləcə də, Babək qalası kurqanları, qədim körpü, qəbirüstü abidələr, qoç heykəlləri, Ağdu kəndindəki VII yüzülliyə aid olan, türk ornamentləri ilə bəzədilmiş 9 metr hündürlüyündə olan qəbirüstü abidə, Qırmızıtəpədə Qala divarlarının qalıqları, Göyçə gölü sahilində Kolagirən qalasının xarabalıqlarında mixi yazılar, qarqarlara məxsus Gərni qalası və onun xüsusi xəttatlıqla işlənmiş naxışlar və ornamentləri, Üçkilsə ərazisində IV yüzülliyə aid tikililər abidə, mixi yazılarla zəngin olan Göy mələkləri məbədi, Qalınca, Anaqala, Qanlıca, Keçorus, Goş, Qıpçaq ocağı, Ərgəz piri və saysız-hesabsız digər abidələr bu yurd yerinin qədimliyindən xəbər verir.

Dərələyəz mahalındakı Əxi Təvəkkül Zaviyəsinin xarabalıqları olduqca maraqlıdır. Zaviyənin girəcəyində üç inancdan gələn yerin, ayın, günəşin rəmzi olan üç dairə, hər dairədə 12 imamın rəmzi olan 12 xətt və bu mahalda yaşayan türk tayfalarının sayını bildirən səkkizguşəli ulduzlar həkk olunmuş daş lövhənin hündürlüyü 3, eni 2 metrdir. Ümumilikdə, İrəvan ərazisində 120 tarixi abidə, 230 məscid və pir, 670 qəbiristanlıq mövcud olmuşdur.

İrəvan xanlığından da əvvəlki dövrlərdən başlayaraq burada dekorativ tətbiqi sənət sahələri arasında xalçaçılıq xüsusi yer tutmuşdur. Naxış kompozisiyasına görə, Qazax, Qarabağ və Təbriz xalçaçılıq məktəblərinə daha yaxın olan İrəvan xalçaçılıq məktəbinin nümunələri zaman-zaman xarici ölkələrə daşınmış, erməni kolleksiyaçılarının sərvətinə çevrilmişdir. Bu gün erməni xalçası kimi təqdim edilən bu incilər azərbaycanlı ilmə ustaları tərəfindən toxunmuşdur. Xalça, kilim, palaz, şəddə, eləcə də digər toxuculuq məmulatlarının meydana gəlməsi, tarixən qoyunçuluqla məşğul olmayan ermənilər üçün xarakterik deyildi.

Xalq yaradıcılığının geniş yayılmış növlərindən biri də tikmədir. İrəvan xanlığına məxsus olan bədii tikmə nümunələrindən ikisi hazırda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılır. 1827-ci ildə ruslar İrəvan şəhərini zəbt edərkən qənimət kimi götürdükləri İrəvan xanlığının bayraqları bədii tikmə sənətinin nadir nümunələrindən hesab olunur. Tarixi faktlar təsdiqləyir ki, vaxtilə İrəvanın düz mərkəzində yerləşən Şiləçi məhəlləsində boyaq bitkilərindən al-əlvan rənglər alınmış, basma naxışlı parçalar istehsal edilmişdir.

Qərbi Azərbaycanın Loru, Pəmbək, Şəmşəddin, Aparan, Talın, Əştərək, Ərzin, Axtı, Qırmızı kənd, Basarkeçər, Kəvər, Sərdarabad, Üçkilsə, Dərələyəz, Vedi, Qəmərli, Zəngibasar, Soylan kimi bölgələri olduqca müxtəlif və rəngarəng xalçaları ilə seçilirdi. Ümumilikdə, Qərbi Azərbaycanın ərazisində yaşayan azərbaycanlıların zəngin mədəniyyəti, ədəbiyyatı, folkloru qonşu xalqlara təsir göstərdiyi kimi, burada toxunan xalçalardan da yan keçməmişdir. İrəvan xanlığının həyatında mühüm rol oynayan sənətkarlıq müxtəlif sahələri özündə ehtiva edirdi. Azərbaycanlıların ənənəvi sənətkarlıq sahələri olan toxuculuq və dulusçuluq bütün Qərbi Azərbaycan boyunca geniş yayılmışdı. Toxuculuq, o cümlədən, xalça, palaz məmulatı istehsalı xüsusilə seçilirdi. O dövrün səyyahları yerli əhalinin qoyun saxladığını və qoyun yununda gözəl xalçalar, kisə, palaz, çul, qışda geyinmək üçün isti paltarlar, əlcək, corab toxunduğunu qeyd etmişlər. İ.Şopen hər ailədə toxuculuq dəzgahının olmasından xüsusi bəhs etmişdir. Toxuculuqla bağlı olan digər sənət sahəsi boyaqçılıq idi. Bu bölgədə qırmız (koşenil) adlanan boyaq maddəsinin müxtəlif çalarlarından geniş istifadə olunurdu. Bu boyaq maddəsi haqqında xüsusi tədqiqat aparan Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki Qammel İrəvan qırmızını keyfiyyətinə görə Meksika qırmızı ilə müqayisə etmişdi. Bölgə həm də, gön-dəri məmulatlarının istehsalı, sabun bişirmə, yağ çəkmə və duz istehsalı ilə məşhur idi.

Bölgənin tarixi kökləri çox qədimə gedən xalçaları vaxtilə bütün dünyada məşhur olmuşdur. Kitabda toplanan xalçalar, əsasən XIX-XX əsrləri əhatə edir. 1948-53-cü il deportasiyası nəticəsində minlərlə insan öz torpağından çıxarılmış, başqa ərazilərə köçürülmüşdür. Boşalan kəndlərdə, təbii olaraq, xalça ənənəsi də itib-batmışdır. Qərbi Azərbaycan ərazisində toxunan xalçaların tədqiqi üçün tarixi mahallar üzrə təhlil xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ağbaba və Şörəyel mahalları

Ağbaba mahalında yer-yurd adları arasında İbiş, Öksüz, Dəlisərsəran, Çələb, İlanlı adlarına rast gəlinir. Adların mənşəyi burada yaşayan tayfaların adları və inancları ilə bağlı idi. Qədim türk dilində Allah anlamını verən "çələb" sözü Ağbaba ərazisində türklərin animistik və topomistik görüşləri ilə əlaqədar olan yer adı kimi ifadə edilirdi. Müqəddəs ruhlarla və bu ruhların obraz kimi çıxış etdiyi heyvanlara münasibət, eləcə də, şaman inancının izləri özünü xalçalarda əks etdirirdi. İslamın yayılması ilə Ağbabada yaşayan türklər İslamı qəbul etdikdən sonra yeni din onların dünyagörüşünə sirayət etmişdir. Bölgədə olan məscidlər və evlər üçün toxunan namazlıq xalçalar burada yaşayan türklərin İslam dövrü mədəniyyətini əks etdirir. Bu bir daha göstərir ki, Ağbabada tarixən türklər yaşamış və zamanın bütün dönəmlərində öz dünyagörüşlərinin izlərini abidələrə, xalçalara həkk etdirmişlər. İnanclar xalqın ruhunu yaşadan xalçalarda maddiləşib, işarələrə çevrilib və bu günə ötürülüb.

Xalça ağbabalıların məişəti üçün olduqca vacib sayılırdı. Eyni zamanda palazlar, çullar, duz torbaları, xurcunlar, məfrəşlər və digər məmulatlar əhalinin məişətini asanlaşdırırdı. Bu məmulatların toxunma texnologiyası, rəng kompozisiya həlli yerli əhalinin estetik dünyagörüşünü əks etdirmişdir. Əsasən heyvandarlıqla məşğul olan yerli əhali cins qoyunlar yetişdirmiş və bitkilərdən təbii boyalar almaqla göz oxşayan xalçalar yaratmışdır. Dənli bitkilərdən buğda, arpa, zəyərək əkilir və bu bitkilərdən yağ, bəzir, dağda yetişən kollardan və güllərdən müxtəlif dərmanlar, həmçinin ipləri boyamaq üçün cürbəcür rənglər alınırdı.

Ağbaba bölgəsi qərbdən və şimaldan dağlarla əhatə olunub. Qışı olduqca sərt keçən bu ərazi dağ bitkiləri ilə də zəngindir. Mənbəyini Ziyarət, Göy dağ, Ağbaba dağlarından götürən gur, bol sulu Qaraxan, Civinli, Seldağıdan, Moküz çayları dərənin gözəlinə çevrilmiş Arpa gölünə axıb tökülür. Arpa gölünün mənzərəsi baharın gəlişi ilə torpaqdan boy qaldıran çiçəklərlə işlənmiş al-əlvan, rəngarəng zərif bir xalçaya bürünübmüş kimi sehrli bir aləm yaradır. Qədim türk torpağı olan Ağbababada "Kitabi-Dədə Qorqud"un və digər dastanların izlərini, az qala, hər kəndin, hər dərənin, hər dağın adında görmək olar. Dastanda adı çəkilən Ənsə Qoca Oğlu Oxçu adından Oxçu oğlu kəndi, Qazan xanın adını çəkdiyi Köçkə dağının adından Göy dağın, Dəli Domrulun adından Güllücə kəndi yaxınlığındakı Domrul qalaçasının, Qazan xanın qardaşı Qara Günənin adından Qara Güney təpəsinin, Dəmir Donlu Mumağın adından isə Mumu xanın adı götürülmüşdür.

Ağbaba bölgəsi mənşəyi türk adından rişələnmiş daglar, dərələr, bulaqlarla zəngindir. Yerli adətlər, adlar və onların obrazları xalçalarda da əks olunurdu. Müxtəlif minerallarla zəngin olan bu torpaq çəmən güllərinin rəngi ilə qarışıb bu ərazidə bitən güllərə xüsusi çalar verirdi.

Təəssüflər olsun ki, indi Ağbabada bircə ilmə belə vurulmur. Xalçanın göy qurşağı kimi rəngarəng iplərini özünə dost-sirdaş seçmiş, ilmələrdən tumarını əsirgəməyən əllər bu ərazidən didərgin düşüb. Ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların bölgədən qovulması ilə eyni zamanda Ağbaba torpağı sanki bütün gözəlliklərini insanlardan gizlədib və müqəddəs yurd indi bir xarabazara çevrilib. Uzun qış axşamlarında buradakı qadınlar bir yerə yığışıb bayatı deyər, nağıl danışar, xalça toxuyardılar. İndi o günlərdən, vur-tut, bir neçə iş yadigar qalıb. Bununla belə, həmin bir neçə nüsxədə o yerlərin naxışı, rəngi bu torpağın əzəli sakinləri olan azərbaycanlıların izlərində yüksək bədii sənətkarlıqla öz ifadəsini tapmışdır.

Ağbaba, Şörəyel ərazisində toxunmuş xalça və xalça məmulatları, özünəməxsus toxunma texnologiyası və buranın təbiətindən irəli gələn çalarları ilə birgə, kompozisiya quruluşuna görə Qazax xalça məktəbinə yaxındır. Bu ərazidə toxunan xalçalar texnoloji üsullarına görə ağır çəkili hündür xovu, yumşaq və parlaq yunu ilə seçilir. İlk baxışdan, qalın görünən bu xalçalar ən yüksək keyfiyyətli yundan toxunmuşdur. Bu xalçalarda təbii üsulla alınmış qırmızı, sumağı, sürməyi, sarı, qəhvəyi, yaşıl, şəkəri, mavi rənglərdən ibarət kolorit həlli öz uyarlığıyla göz oxşayır. Bu xalçaların kompozisiya quruluşu azərbaycanlıların həyat tərzi və məişətindən irəli gələrək, əsrlər boyunca formalaşmışdır. Bu xalçalarda abstrakt həndəsi formalı naxışlar sistemi üstünlük təşkil edir. Burada rast gəlinən su, ağac, nar, bitki, heyvan motivləri mürəkkəb həndəsi elementlər toplusu, svastika insanı qoruyan, onu müdafiə edən simvollar kimi anlaşılır. Müxtəlif türk tayfalarının məskunlaşdığı bu bölgə çeşidli semantik elementlərin xalçalarda əks olunması ilə fərqlənirdi.

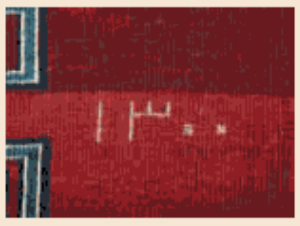

Ağbaba və Şörəyel mahallarında, əsasən, kilim, palaz texnikası ilə toxunan xalçalar üstünlük təşkil edirdi. Bu mahalların xalçaları üçün "damğa", "qoşa damğa", "dilikli damğa" və "qarmaqlı" motivlər səciyyəvi idi. Buranın xalçalarının rəngi şuxluğu, oynaqlığı ilə nəzərə çarpır. Bəzən şux rənglərlə sakit rənglər uzlaşdırılaraq, çox baxımlı, özünəməxsus bir rəng düzümü yaradırdı. Bu mahallarda toxunan xalçalarda rənglər 7-dən 10-na qədər dəyişilərək ənənəvi qanunauyğunluqla tərtib edilirdi.

Loru və Pəmbək mahalları

Loru və Pəmbək mahallarında toxunmuş xalçalar dağlıq və dağətəyi ərazi kimi bu bölgədə yetişən meyvələrin, bitkilərin sayəsində əldə edilən rənglərlə özünəməxsus çalarlar qazanmışdır. Bu xalçaları Qazax xalça məktəbindən ayrı

təsəvvür etmək mümkün deyil. Buradakı xalça naxışlarını bədii sənətkarlığın mürəkkəb nümunəsi də adlandırmaq olar. Zaman keçdikcə bu təsvirlər fərqli tərzlərdə təcəssüm olunmağa başlamış, sənət tarixinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmiş, keçdiyi inkişaf yolunun məntiqi nəticəsi kimi sabit bədii üsluba yiyələnmişdir.

Loru və Pəmbəkdə qara yunlu, cins qoyunların bəslənməsi sayəsində burada iplərin fərqli rəng çalarları vardı. Burada xırda buynuzlu heyvanlar arasında keçinin də saxlanmasına rast gəlinir. Keçi yunundan faydalanan yerli əhali ondan müxtəlif xalça məmulatlarının toxunmasında da istifadə etmişdir.

Bu ərazidə ən çox rast gəlinən xalça növlərindən biri kimi namazlığı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Mürəkkəb və sadə kompozisiyalı xalçalar bu əhalinin dini dünyagörüşü, islami inancından rişələnərək toxunmuşdur. Əsas xalçaçılıq

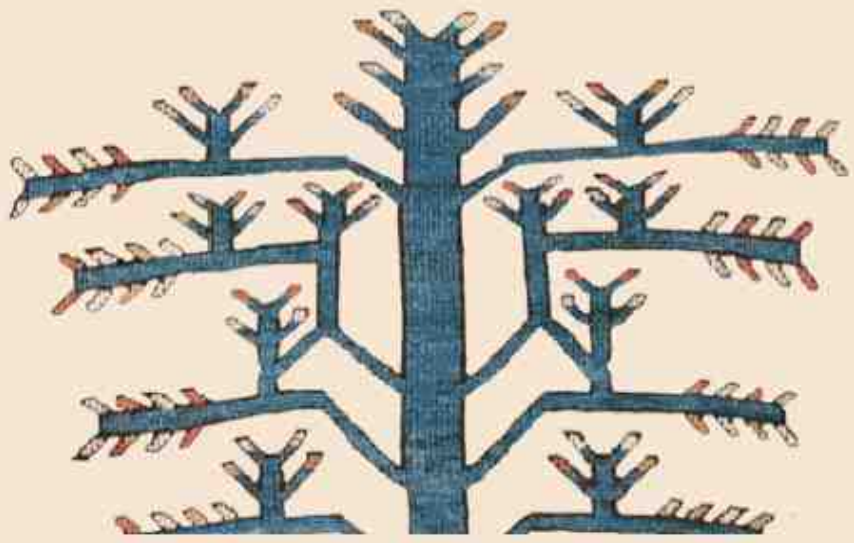

məntəqələri kimi mis mədənləri ilə məşhur olan Allahverdi, Böyük Ayrım, Yuxarı Axtala, Pədik, Mosul, kömürü, bazalt qayaları ilə tanınmış Aşağı kilsə, qədim Oğuz qəbirləri, saxsı su anbarları, ziyarətgahları ilə tanınan Mollaqışlaq kəndi hələ qədimdən heyvandarlıqla, bağçılıq, tərəvəzçiliklə tanınmış Hollavar, Heydərli kəndləri, Voronsovka, Qara qala, Qızıl daş, Cücə kənd, Sarıyal, Soyuqbulaq, Barana bölgəsinin Yuxarı körpülü, Ləmbəli, Lələvər, Hamamlı bölgəsinin Qursalı, Qızılörən, Saral, Cəlaloğlu bölgəsinin Çubuqlu, Gərgər kimi kəndlərini göstərmək olar. Xüsusilə də Qursalıda əhalinin

böyük əksəriyyəti xalça və xalça məmulatlarının toxunması ilə intensiv şəkildə məşğul olmuşdur. Loru, Pəmbək mahallarının mineral ehtiyatlarla zəngin olması boyaqçılıq işində bu minerallardan istifadəyə imkan yaratmışdır. Loru, Pəmbək mahallarında toxunan palaz və kilimlər rəng düzümü və naxış tərtibatına görə Ağbaba mahalında toxunan kilim və palazlarla oxşardır. Bu mahalda "qoşa damğa", "tək damğa" və rombşəkilli elementlər kilim və palazlarda çox geniş yayılmışdı. Burada toxunan kilim və palazlar rənginə, naxışlarına görə Bakı, Şirvan palazlarına bənzəyir.

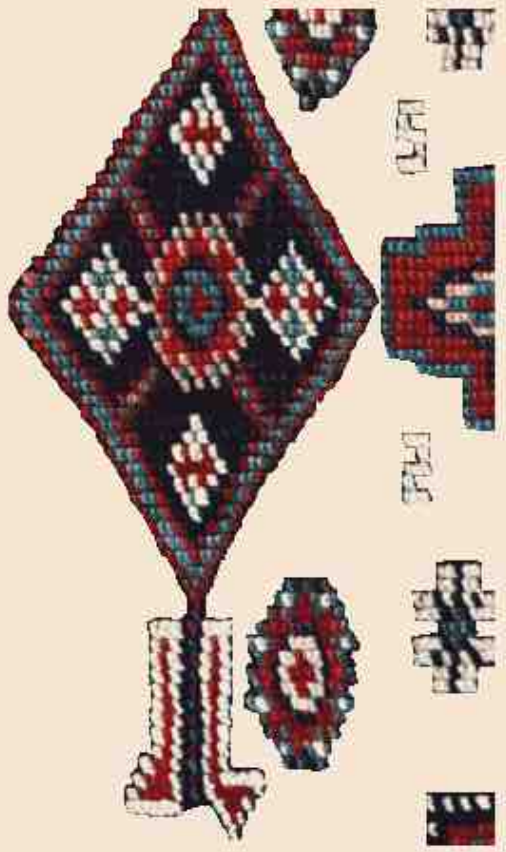

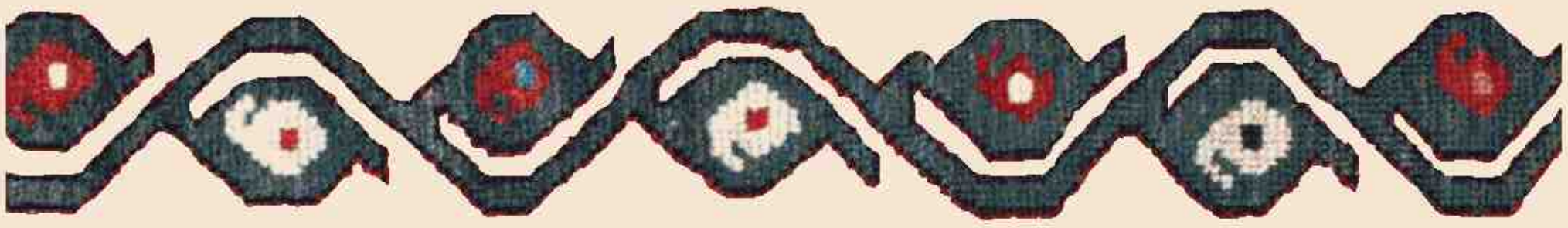

Şəmşəddin mahalı

Şəmşəddin bölgəsində toxunan xalçalar da bədii kompozisiya quruluşuna görə Qazax xalça məktəbinin üslubuna yaxındır. Azərbaycanın Qazax, Tovuz və Ağstafa bölgələri ilə mədəni və məişət əlaqəsində olan bu bölgənin əhalisi, əsasən, heyvandarlıqla məşğul olduğundan xalçaçılığa xüsusi yer ayırmışlar.

Şəmşəddinin əsas yaşayış məntəqələrindən biri Tovuzqala ərazisi idi. Vaxtilə Qazax-Şəmşəddin sultanlığının tərkibində olmuş bu bölgənin Vəligah, Qulalı, Qırğı, Haqqın kimi kəndlərində xalçaçılıq inkişaf etmişdi. Müxtəlif çeşidli meyvə bağları, arıçılıq, üzümçülük, bölgənin əhalisinin əsas məşğuliyyəti sayılırdı. Çox da hündür olmayan dağların əhatəsində yerləşən bölgənin təbiəti mülayim olduğundan, həmçinin bulaq, göl və mineral ehtiyatların bolluğu buranın torpağını bərəkətli etmiş, bitki örtüyünü zənginləşdirmişdir. Bu mahala aid Karvansara, Dilican kimi bölgələr özünün sıx meşələkləri

ilə tanınır. Tərsəçay, Armudu, Karvansaray rayonunun Ağ kilsə, Göyərçin, Polad, Salah, Haqqıxlı kəndləri öz xalçaları ilə məşhur idi. Ağstafa çayı Karvansara rayonunun iqtisadi həyatında və kənd təsərrüfatında mühüm rol oynayırdı. Bol sulu çayın hər iki sahilində yunlar, xalçalar yuyulardı. Bu ərazinin xalçaları əlvan rəngləri və naxışlarının incəliyi ilə seçilirdi. Bölgədə toxunan xalçalarda və məfrəşlərdə, xurcunlarda, palazlarda, çullarda totem izlərinə, mifoloji obrazlarda müxtəlif tayfalara məxsus damğalara rast gəlmək olar. Xovsuz xalçalarda, kilim, vərni, şəddə, zili kimi

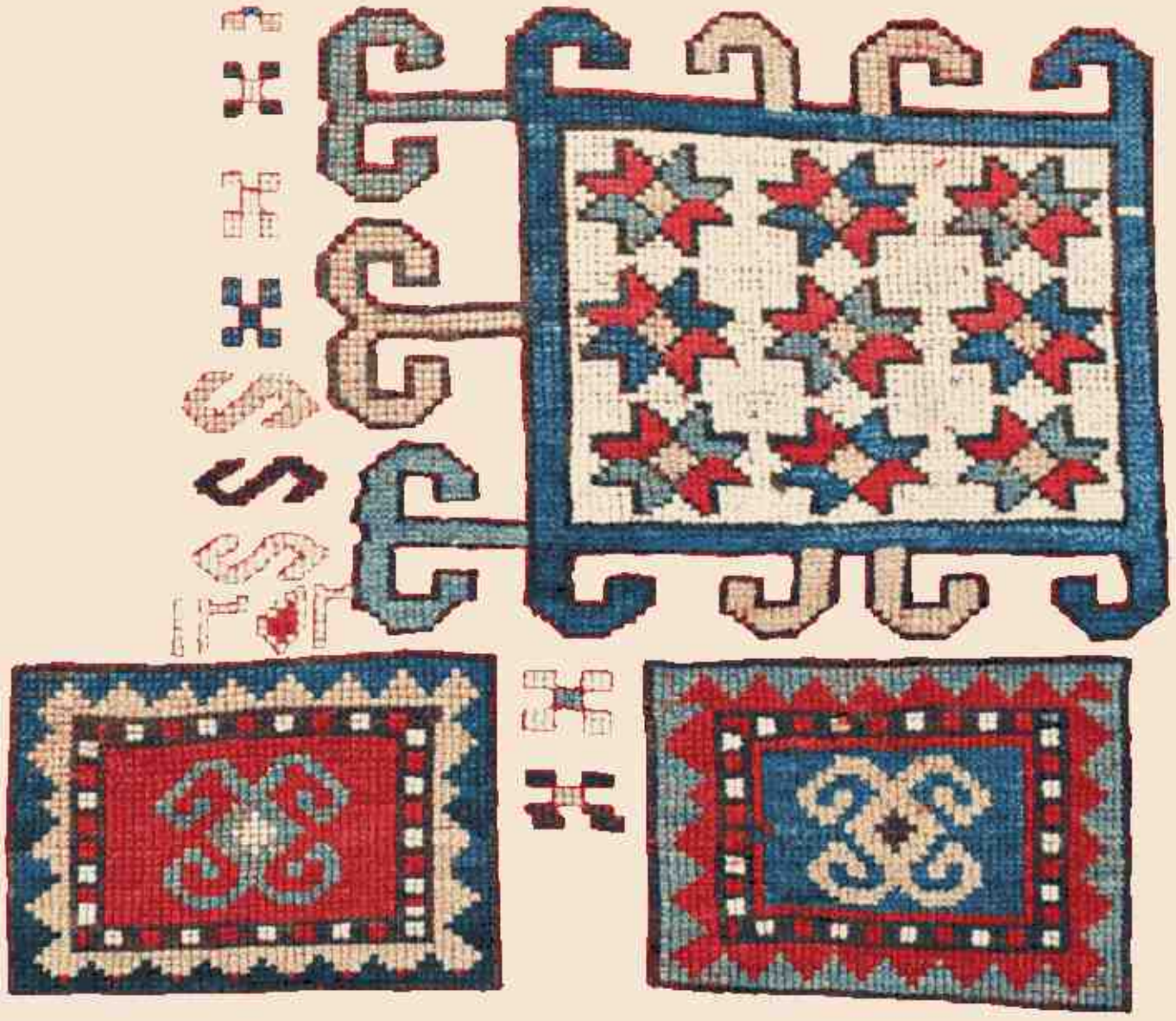

nümunələrdə rast gəlinən rəng ahəngi, bədii quruluş, naxış dəstixətti, toxunma üslubu digər bölgələrin nümunələrindən fərqlidir. Şəmşəddində toxunan xalçalar özünəməxsus naxış və rəng tərtibatına malikdir. Böyük və kiçik ölçülü göllər, medalyonlarla yanaşı bu xalçalarda "qoşabuynuz", "dördünsür", "S" şəkilli, qarmaqlı, həndəsi (üçbucaqlı, dördbucaqlı), "gözqaytarıcı", "qayçıbalıq", "qazayağı", "dilikli" və digər motivlər işlədilirdi.

Göyçə mahalı

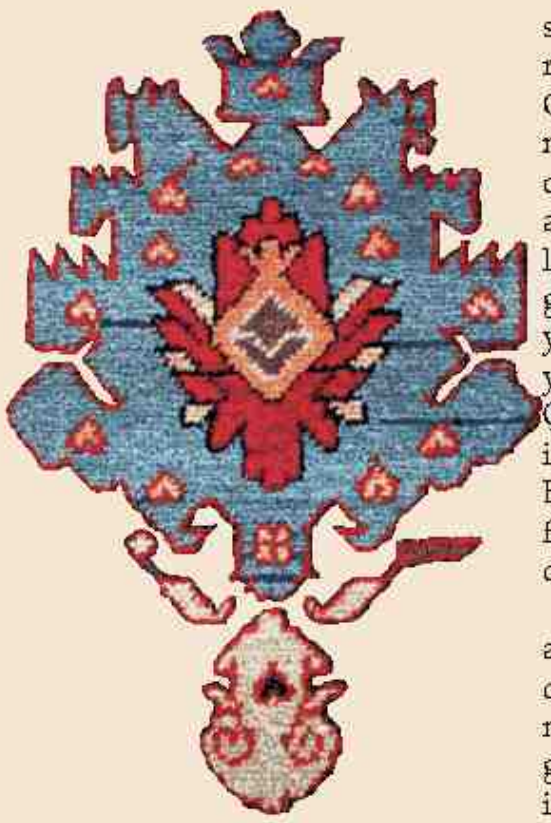

İrəvan xalçalarının arasında özünün naxışları, rəngləri ilə fərqlənən Göyçə mahalının sənət nümunələrini qeyd etmək olar. Göyçə mahalında yaşayan azərbaycanlıların toxuduqları xalçalar öz kompozisiya quruluşuna görə, Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə yaxındır. Göyçə gölü ətrafında yerləşən bu mahalın əhalisi Qarabağla sıx mədəni-iqtisadi əlaqədə olmuşdur. Bu yaxınlıq məişətdə, folklorda özünü daha qabarıq büruzə vermişdir.

Göyçə özünün füsünkar təbiəti, aşıq sənəti, bədii tikmə, misgərlik, dulusçuluq və digər sahələri ilə məşhur idi. Bu ərazidə qoyunçuluq geniş yayılmışdı ki, bu da xalçaçılığın inkişafına münbit şərait yaratmışdır. Qara, boz, çal, qumral rəngli yunun bolluğu və boyaq xassəli zəngin bitki örtüyü, eyni zamanda min illərdən bəri naxışları yaddaşında yaşadan, onu xüsusi məhəbbətlə, incəliklə və istedadla xalçaya köçürən toxucular Göyçə xalçalarına bənzərsizlik bəxş etmişdir. Göyçənin təbiətindən xalçaya hopan rənglər parlaq və şuxdur.

Göyçə sənətkarları toxuduqları xalça, kilim, məfrəş, çul və digər xalça məmulatlarına onları əhatə edən mənzərəni, yaşıl çəmənləri, tər çiçəkləri və eyni zamanda nəsildən-nəslə ötürülən türk tayfalarının damğalarını köçürmüşlər. Göyçə xalçaları onu toxuyanların yüksək mədəniyyətini, zəngin təxəyyülünü, bədii istedadını təsdiq edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da rast gəlinən yer-yurd adlarının izini Göyçə gölü boyunca hər tərəfdə tapmaq olar. Bu eposda Göyçə mahalı, Göyçə gölü, Ağlağan dağı, Ayğır bulağı kimi toponimlər azərbaycanlıların qədim yaddaşının və mədəniyyətinin izidir. Göyçə mahalı cənubdan - Ağlağan təpəsi, Dəlik, Çənlibel dağları, Səlimgədiyi, şimalda isə Murğuz, Şahdağ silsiləsi ilə əhatə olunmuşdur. Şah dağından baxanda bu mahal ortasına ayna salınmış güllü bir nəlbəkini xatırladırdı. Öz füsunkar hüsnü, təbii gözəlliyi ilə ürəkləri fəth edən, xoş duyğular oyadan əzəmətli Göyçə mahalı çox qədim zamanlardan bəri sazın, sözün beşiyi, şöhrəti dünyaya yayılmış el şairlərinin vətəni olmuş, bir sözlə, qədim yurdun sənət məbədinə çevrilmişdir. Göyçə mahalında yaşayıb-yaratmış saz ustaları səsləri, nəfəsləri ilə bütün türk dünyasının zəngin könül mülkünü isitmiş, aşıq sənətinə yenilməzlik gətirmişlər. Buranın əhalisi şad günlərdə, qəmli anlarda qədim qopuzun varisi olan sazı kökləmiş və onun sədaları ilə ürək çırpıntısını, daxili sızıltısını ifadə etmişdir. Göyçənin elə bir guşəsi yoxdur ki, orada türk-oğuz izlərinə rast gəlinməsin. Toxluca kəndindəki Qanqalı

dağı, Göyərçin kəndinin örüşündə Qara Quzeyadlı dağı, Zod aşırımında soyuq bulaq uzaq keçmişdən bu günə kimi oğuz türklərinin daş yaddaşı idi. Göyçə elinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindəki mifoloji varlıqlar haqqında inanclarının kökü qədim dövrə gedərək tanrıçılıq, şamançılıq dünyagörüşünə söykənir. Əyə inancı insanlara sağlamlıq, səadət, bərəkət gətirən ocaq hamisi sayılırdı. Qaraçuxa isə tale, bəxt tanrısıdır. Bu tanrıların simvolları xalça sənətinə də keçmiş, onun naxış-kompozisiya həllində iştirak etmişdir.

Bu xalçalarda bədii ənənələr əsrlərdən bəri formalaşmış şəkildə təcəssüm olunur. Bəzən bir-birinə aid rənglər bir xalçanın üzərində şux ahənglə toplanır, göz oxşayan palitra yaradır. Sırıq, bəzən də əyri xətlərlə işlənən göllərin, irili-xırdalı elementlərin zənginliyi bu xalça məhsullarını məişət üçün daha da gözəgəlimli edir. Ənənəvi mücərrəd həndəsi işarələrin xalçada özünə yer etməsi Azərbaycanın əksər xalçaçılıq məktəbləri üçün xarakterik olduğu kimi, Göyçə xalçalarında da nəzərə çarpır. Göyçənin cecimi, ladı, zilisi, heybəsi, yəhər üstüsü, ləmiqabağı, xaralı olduqca məşhurlaşmış və dünyanın bir çox məşhur kolleksiyalarında layiqli yerini tutmuşdur. Göyçə mahalı Basarkeçər, Çəmbərək, Aşağı Qaranlıq, Kəvər kimi bölgələri əhatə edirdi. Bu mahalın Çəmbərək deyilən hissəsində, Ağbulaq, Ardanış, Qaraqaya, Yanıqpəyə, Gölkənd, Toxluca, Çaykənd, Ciyil, Şorca kimi məşhur və böyük kəndlərində xalçaçılıq sənəti yüksək sənətkarlıqla inkişaf etmişdir. Basarkeçər rayonunun Ağ kilsə, Kərkibaş, Pəmbək, Çaxırlı kəndlərində də xalça və xalça məmulatları toxumuş, yerli əhalinin məişətində bundan geniş istifadə edilmişdir.

İrəvan ərazisindəki dilbər guşələrdən biri də Aşağı Qaranlıq bölgəsi idi. Tamamilə dağlıq ərazidə yerləşən bu bölgənin rəngarəng çiçəkləri sanki təbiətin özünün toxuduğu bir xalı idi. Yanıx, Yuxarı Alçalı, Əyricə, Xartlıq kəndlərində yaşayan Azərbaycan türkləri rəngarəng al-əlvan xalçalar ərsəyə gətirmiş, həmin nümunələr bu günə qədər gəlib çatmışdır.

Göyçənin digər bölgələrindən Kəvər deyilən ərazinin xalçalarında Qarabağ elementlərinə rast gəlinsə də, əsas üstünlüyü Qazax elementləri təşkil edirdi. Qazax məktəbinə aid "Göycəli" xalçası məhz bu ərazidə yerləşən Göycəli kəndində toxunmuşdur. Sonralar bu kəndin əhalisinin bir hissəsi Ağstafa rayonuna köçmüş, yeni məskunlaşdıqları yeri də "Kəvər" adlandırmışlar. Kəvərin Ağqala, Ağzıbir, Əyrivəng, Əfəndi, Muğan kəndlərində də bir-birindən gözəl çeşidli xalçalar, kilimlər, palazlar, çullar, məfrəşlər, xurcunlar, heybələr toxunmuşdur.

Göyçə mahalında toxunan xalılarda əksər xalçalardakı kimi böyük ölçülü göllər, medalyonlar əsas element üstünlük təşkil edir. Bu xalçalarda simvollaşdırılmış dəvə, eləcə də, digər heyvanların, quşların təsvirlərinə tez-tez rast gəlinir. Göyçə mahalının toxucuları svastika motivlərini həm əsas, həm də doldurucu element kimi istifadə etmişlər. Doldurucu elementlərdən rombvari, "buta", "ulduz", qarmaqlı, "Z" şəkilli, "X" şəkilli, yarpaq, gül-çiçək, kiçik ölçülü ağac təsvirləri çox işlədilmişdir. Bu mahalın xalçalarının ana haşiyəsi üçün səciyyəvi olan "zülfələm" motivləri digər mahalların xalçalarında da tətbiq edilmişdir.

Gərnibasar və Vedibasar mahalları

Gərnibasar və Vedibasar mahallarında toxunan xalçaların rəng-kompozisiya baxımından oxşarlığını, eləcə də, ərazilərinin coğrafi yaxınlığını nəzərə alaraq onları bir qrupda birləşdirmək olar. Gərnibasar, Vedibasar mahalları İrəvan ərazisinin ən dilbər guşələrindən sayılırdı. Vedi və Qəmərli rayonlarını əhatə edən bu bölgə Ağrıdağı vadisində mülayim iqlimli ərazidə, səfalı ərazidə yerləşmişdir.

Bir tərəfdən Ağrıdağın ətəklərindən axan Araz çayı, Göyçə və Dərələyəz mahalları ilə həmsərhəd olan Vedibasar mahalı özünün füsunkar təbiəti və qədim tarixi ilə seçilir. Vedinin dağlıq hissəsi sərt qayalıqlı, çılpaq və meşə zolaqları ilə örtülü yaşıl yamaclardan ibarətdir. Bu mahalın düzənlik hissəsi isə daha mülayim iqlimi ilə seçilir. Dərələri, çayları, gölləri ilə məşhur olan Vedibasarın bitki örtüyü fərqli çalarlı boyaların alınması üçün geniş imkanlar yaradırdı. Naxış kompozisiyasına görə Vedibasar, Gərnibasar mahallarının xalçaları Qazax xalçaçılıq məktəbi ilə eynilik təşkil edir. Vedibasarın təbii coğrafi şəraiti onun təsərrüfatına, məişətinə də hopmuşdu. Palıd, şam, qoz, alça, yemişan, sarıçiçək, pərpiyan, şirin biyan kimi bitkilər və üzümçülüyün geniş yayılması iplərin boyanması işini asanlaşdırır, müxtəlif çalarlar almağa imkan yaradırdı. Növ-növ ərikləri, alçaları ilə tanınan bu bölgənin xalçalarının rəngi də digər bölgələrə nisbətən daha parlaq və əlvan olurdu.

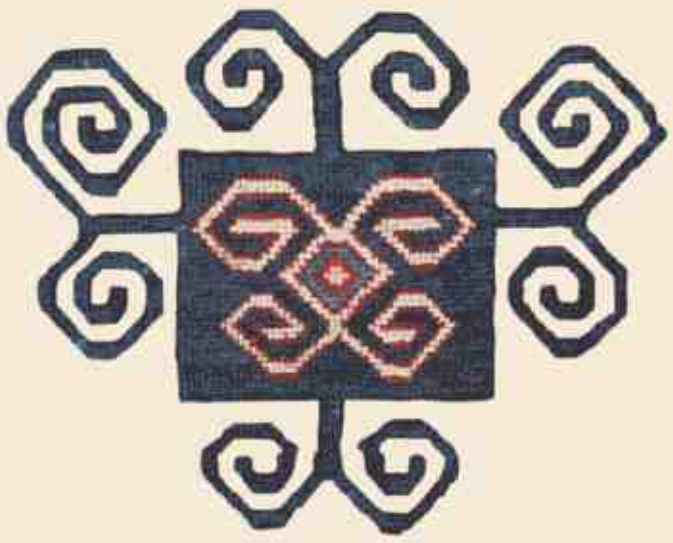

Vedi bölgəsinin Kotanlı, Avşar, Türk gölü, Ağaslı, Arazdəyən, Bayburt, Böyük Vedi, Qaralar, Dəvəli, Yengicə, Kolanlı, Taytan, Şidli, Şirazlı, Şıxlar kimi kəndlərində iri xalçaçılıq məntəqələri olmuşdur. Belə məntəqələrdən Gərnibasar mahalının Qəmərli bölgəsində də var idi. Bu bölgənin Arpavar, Baş nalı, Yamancalı, Muğamlı, Sabunçu kimi kəndlərində xalça toxuma geniş yayılmışdır. Bu yerlərdə namazlıq xalçalar, kilimlər, məfrəşlər, çullar üstünlük təşkil etmişdir.

Gərnibasar-Vedibasar mahallarında toxunan xalçalarda göllərin mərkəzində "çərxi-fələk", "qoşaquyrum" ("qoşabuynuz") elementləri işlənirdi. Bu mahallarda toxunan xalçalarda da "S" şəkilli, "X" formalı, "qarmaqlı", rombvari, kənarları pilləli klassik elementlər və müxtəlif ölçülü həndəsi fiqurlar və s. motivlər olurdu.

Zəngibasar və Sərdarabad mahalları

İrəvana bitişik olan Zəngibasar azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənlərindən biri olub. Bu ərazini mədəniyyət və təhsil mərkəzi də adlandırmaq olar. Hələ orta əsrlərdən bölgənin əhalisi islam dünyasının müxtəlif ocaqlarında təhsil alaraq, buranın sakinlərinin dini və elmi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Zəngibasar bölgəsi həm də bir mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. İrəvanla coğrafi yaxınlığı bölgənin mədəni mühitinin formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Bu mahalı düz mərkəzindən keçən, mənbəyini Göyçə gölündən götürən Zəngi çayı iki yerə bölürdü. Bir çox qədim mənbələrdə adı çəkilən Zəngi çayı bol suyu ilə Zəngibasar mahalının torpağını daha da bərəkətli edirdi. Bir çox səyyahların bu bölgə haqqında tarixi qeydləri mövcuddur. Yerli əhalini, onun məişətini təsvir edən səyyahlar burada bəy, sultan ailələrinin yaşadığını, din xadimlərinin, ziyalıların olduğunu vurğulamışlar. Əsasən, taxılçılıq, bostançılıq, tərəvəzçiliklə məşğul olan yerli əhali özünün xüsusi əkinçilik ənənələrini yaratmışdır. Bölgədə ipəkçilik və heyvandarlıq da geniş inkişaf etmişdir. Ucu-bucağı görünməyən, göz oxşayan biçənəkləri, yaylaqları olan Zəngibasarın al-əlvan bitki örtüyü burada boyaqçılığın inkişafına təkan vermişdir. Zəngibasar boyunca xüsusi boya hazırlayan məhəllələr var idi.

Bu ərazidə yaşayan əhalinin geyimi haqqında da xüsusi bəhs etmək lazımdır. Kişi geyimləri, əsasən, arxalıq, çuxa və şalvar, enli çit qurşağı, dəri çarıq, başmaqdan ibarət idi. Qadın geyimlərindən isə uzun arxalıq, çit köynək, ləçək və yaylığı göstərmək olar. Karvan yolunun üstündə yerləşən Zəngibasar mahalının əhalisi zinət əşyalarından da çox istifadə edirdi. Xüsusi gümüş pullar, gümüş və qızıldan hazırlanan silsilələr, əsas zərgərlik nümunəsi sayıla biləcək kəmərlər bu mahalın xanımlarına xüsusi yaraşıq verirdi. Zəngin mətbəxi, folkloru, el-oba oyunları, meydan tamaşaları ilə yadda qalan Zəngibasar mahalının xalçaçılıq ənənəsi zəngin idi. Zəngibasarda şöhrəti bütün Qafqazda yayılmış Uluxanlı məktəbi, bütün bölgələrinin əhalisi üçün müqəddəs sayılan Ağdədə ocağı, Qarapirim ocağı, Şahin qalası, hamamları və saysız-hesabsız məscidləri burada yaşayan əhalinin dünyagörüşündən, mədəniyyətindən və türk kökündən xəbər verirdi. Zəngibasar bölgəsinin Arbat, Aşağı Necilli, Qaraqışlaq, Dəmirçi, Zəngilər, Zəhmət, Rəncbər, Uluxanlı, Hacı Elləz, Şorlu kimi məntəqələrdə toxunan xalçalar öz incəliyi, zərifliyi ilə seçilirdi. Vaxtilə bölgənin əksərkəndləri süni şəkildə ləğv edilmiş, əhalisi zorla köçürülmüşdür, lakin orada toxunan xalçalar bu torpağın yaddaşını bu günümüzədək qoruyub saxlamışdır. Bu baxımdan əldə olan sənət nümunələri hələ ötən əsrin ortalarından ləğv olunmuş böyük bir mədəniyyətdən xəbər verir. Bu mahalın Üçkilsə bölgəsində də xalça toxumaq ənənəsi mövcud olmuşdur.

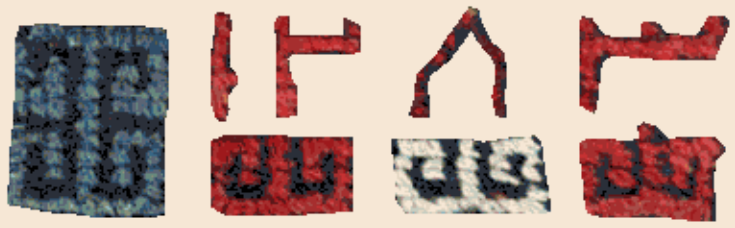

İrəvanın qədim mahallarından Sərdarabad öz qalası ilə məşhur idi. İrəvan xanı bu ərazilərdən istər müdafiə məqsədi ilə, istərsə də döyüşlərdə istifadə edirdi. Bu mahalın İrəvan xanlığının tarixi ilə xüsusi bağlılığı və tarixi əhəmiyyəti qeyd olunmalıdır. Sərdarabad şəhərinin özü, Kərimarx, Qatırabad, Xeyirbəyli, Şahverdi kimi kəndlər azərbaycanlıların məskunlaşdığı ərazi olmuş və burada fərqli çeşidli kilimlər, palazlar, xurcunlar, toxunmuşdur. Bu torpaqlarda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş tapıntılar, məişət əşyaları müxtəlif daş fraqmentləri və onların üzərində həkk olunmuş təsvirlər böyük türk mədəniyyətinin buradakı izləri hesab olunur.

Kompozisiya quruluşuna görə, bu ərazidə toxunan xalçaların Azərbaycanın Qazax və Təbriz xalça məktəbi ilə yaxınlığı hiss olunur. Bölgənin əhalisinin mifoloji dünya görüşündən, təbii inanclarından irəli gələn, onları ifadə edən həndəsi elementlərlə bərabər süjetli, daha incə naxışlı xalça məmulatlarına da rast gəlinir. Zəngibasar və Sərdarabad mahallarının, coğrafi mövqeyinə görə, Cənubi Azərbaycanla yaxınlığı, həmçinin burada yaşayan əhalinin Təbriz, Xoy, Maku kimi şəhərlərlə gediş-gəlişi, mədəni əlaqələri Güney Azərbaycan mədəniyyətinin izlərini burada barmaqları ilə əvəzsiz sənət nümunələri yaratmış toxucuların yaddaşına həkk etmişdir ki, bunlar da xalçalarda əksini tapıb. Təbriz xalçaçılıq məktəbinə xas olan cəhətlərdən biri qapalı kompozisiya quruluşuna malik olması, romb, kvadrat, ulduz və ya qızılgülşəkilli on iki, yaxud on altı guşəli turunc xalçaların hər iki tərəfində təkrarlanan gülün dörddə bir hissəsi qədər ləçək, kətəbə, qübbə kimi əsas elementlər və mürəkkəb formalı motivlərdir. Nəbati elementləri burada toxunan xalçalar üçün də xarakterik idi və bunlar ana təbiətin xalça üzərində real təzahürü kimi çıxış edirdi. Dünyaya inam, əbədiyyət axtarışı, ilahi qüvvəyə səcdə kimi duyğular öz əksini xalçalarda tapırdı. Qızılgül, süsən, bənövşə və başqa çiçəklərin xalça üzərində təsviri onu toxuyanların estetik dünyagörüşünü, inanclarını təzahür etdirirdi. Bunu da qeyd etməliyik ki, əksər İrəvan xalçalarında olduğu kimi Zəngibasar və Sərdarabad xalçalarının üzərində də hicri təqvimlə tarixlər göstərilirdi. Bu ərazidə zili, cecim, sumax, çul, çanta, xaral kimi məmulatlar toxunur, onların üzərində stilizə edilmiş həndəsi, nəbati, zoomorf elementlər və süjetlər yer alırdı. Zəngibasar və Sərdarabad mahallarında toxunan xalçalarda, əsasən də, kilimlərdə rombvari, "damğa", böyük ölçüdə uzadılmış "S" şəkilli təsvirlər və həndəsi motivlər işlənirdi. Buradakı motivlərə Şirvan xalçalarında da rast gəlinir.

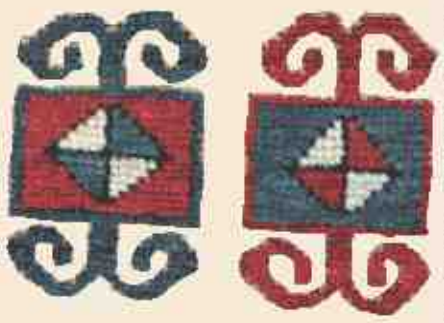

Qırxbulaq və Əştərək mahalları

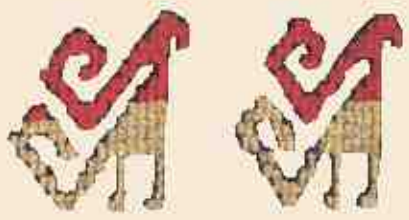

Qırxbulaq və Əştərək ərazisində toxunan xalçaların oxşar cəhətləri əsasında onları bir qrupda birləşdirmək olar. İrəvandan 13 km şimali-şərqdə yerləşən Əştərək qədim oğuz-türk torpağı kimi tanınır. Qədim türk dilində şam ağacı anlamını verən terek və türk xristianlığının izi olan "xaç" sözü bu ərazinin adında özünü göstərir. Bölgədə qədim türk inancları və islam dininə aid xeyli abidə vardır. Eyni zamanda səlcuqların bu ərazilərlə bağlılığı xalçalarda, memarlıq incilərində öz izini buraxmışdır.

Əştərək bölgəsinin ərazisi yarı dağlıq, yarı düzənlikdir. Bu bölgə əsrarəngiz alp çəmənliklərinə və dağətəyi meşəliklərə malik olub, bir tərəfdən Alagöz dağına, digər tərəfdən isə İrəvana yaxındır. Meşələrində palıd, qoz, cır ərik, cır alça, yemişan, əncir bitir. Vaxtilə yerli əhali dəyməmiş qozu əncir yarpağı ilə birlikdə qaynadıb yaşıl rəng alırmış. Yerin tərkindən çıxan lacivərd daşından isə tünd sürməyi rəng, lazuritdən bənövşəyi rəng hazırlayardılar. Bölgədə qoyunçuluğun inkişaf etməsi də xalça və xalça məmulatlarının çoxluğuna səbəb olmuşdur. Bu bölgənin əsrarəngiz mənzərələrinin, güllü-çiçəkli bağlarının, yaşıl meşələrinin, çəmənliklərinin gözəlliyi xalçalara hopmuş, onlara min cür rəng vermişdir. Əştərək bölgəsində yaşayan əhalinin folkloru, adətləri, eyni zamanda mətbəxi, məişəti ümumi Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Bu bölgənin əsrarəngiz mənzərələrinin, güllü-çiçəkli bağlarının, yaşıl meşələrinin və alp çəmənliklərinin gözəlliyi burada toxunan xalçalardan da yan keçməmişdir.

Qırxbulaq İrəvan şəhərinə yaxın olub, çayları, bulaqları ilə məşhur olan bir mahaldır. Tiflis yolunun üzərində yerləşən bu mahal da qədim körpüləri, məscidləri və türk xristianlığının izi olan məbədləri ilə məşhur idi. Ağmanqan

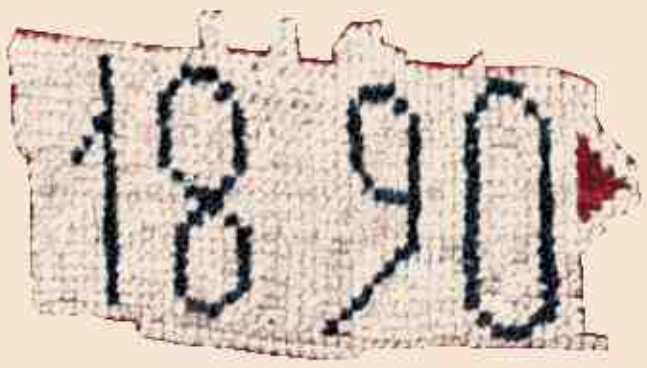

dağı, Qırxbulaq mahalı boyunca uzanan, qarla örtülü təpələri olan bu silsilədə rəngarəng güllər, çiçəklər, kollar bitirdi. Bu bölgə hələ qədim dövrdən dəvəçiliyi ilə məşhur olmuşdur. Mineral ehtiyatlarının zənginliyi və boyaq bitkilərinin çeşidliliyi burada tarixi çox qədimə gedib çıxan boyaqçılıq sənəti və onun ənənələrinə də əlverişli şərait yaratmışdır. Qırxbulaq mahalında Ellər bölgəsinin Avdallar, Göykilsə, Cadqıran qədim yaşayış məntəqəsi Civriş, Ellər qəsəbəsi, Ərzni qəsəbəsi, Kənəkir, Nurnus və digər kəndlərdə xalçaçılıq məntəqələri olmuşdur.

Əştərək bölgəsinin Ucan, Fətrici, Pərpi, Kötəkli və özünün qədim bölgələri ilə məşhur olan Əştərək şəhərində yaşayan qədim azərbaycanlılar da xalçaçılıqla məşğul olmuşlar. Qırxbulaq, Əştərək xalçaları özünün kompozisiya quruluşuna görə Qazax xalça məktəbinə yaxındır. Qırxbulaq-Əştərək mahallarında toxunmuş xalçalarda gül-çiçək, ağac, ulduz, "romb", "buta", "S" şəkilli, kvadratşəkilli dördbucaqlılardan, paxlava formalı, kənarları pilləli elementlərdən geniş istifadə edilmişdir.

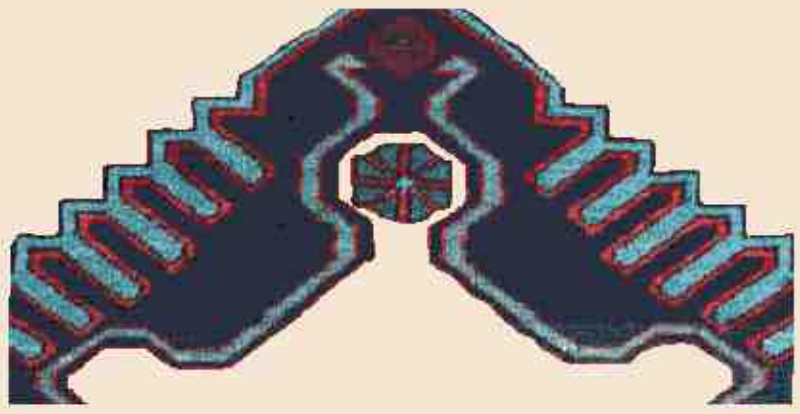

Aparan, Dərəçiçək və Talın mahalları

Bu mahalların da xalçaları kompozisiya quruluşu və elementlərinə görə, Qazax xalçaçılıq məktəbini təmsil edən xalçalara yaxındır.

Talın mahalı dəniz səviyyəsindən 2047 m yüksəklikdə yerləşir. Burada yerləşən möhtəşəm Alagöz dağının hündürlüyü 4095 metrdir. Dağ vulkan mənşəlidir. Göz oxşayan əsrarəngiz mənzərəyə, alp çəmənliklərinə, hündür dağlara malik olan bu rayonda hələ qədim dövrlərdən nəfis xalçalar və xalça məmulatları toxunmuşdur. Burada heyvandarlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Zərif yunlu qoyunların bəslənməsi xammal ehtiyatının bolluğuna səbəb olmuşdur ki, bu da xalçaçılığın inkişafına təsir göstərmişdir. Təbii üsulla alınan boyaq maddələri burada toxunmuş xalçaların kompozisiyasında emosional təsir gücünü artırmış və xalçalara ecazkar görkəm vermişdir.

Talında toxunmuş xalçaların gözəlliyinin, parlaqlığının səbəbi onun zərif və parıltılı elastik yundan alınan iplərdən toxunmasıdır. Burada toxunan xalçalarda rənglərin və rəng çalarlarının sayı 7-dən 10-a qədər, bəzən isə daha çox olmaqla dəyişir. Talın bölgəsinin Aynalı, Quldərviş, Əkərək, Aşnaq, Mehriban, İrind, Sultanabad kimi kəndlərində xalçaçılıq məntəqələri olmuşdur.

İrəvan şəhərindən 59 km. şimal-qərbdə yerləşən Aparan Qazax çayının sahilindədir. Tarixi çox qədimə gedib çıxan bu şəhərin və onun ətrafındakı kəndlərin əhalisi, əsasən, Azərbaycan türkləri olmuşdur. Bunu yer-yurd adları da təsdiq edir. Mürəkkəb təbiətə malik olan Aparan şimaldan qarlı dağlarla, cənubdan isə çöllərlə əhatələnib. Alp çəmənlikləri və qaya üstündə bitən kollar buranın xalçaçılıq sənətinə öz təsirini göstərmiş, əlvan rənglərin alınmasına imkan yaratmışdır.

Bu bölgənin Babakişi, Kirəşli, Düzkənd kimi kəndlərində müxtəlif çeşidli xalçalar, məfrəşlər, xurcun, heyvə, çullar və digər məişət əşyaları toxunmuşdur. Aparan şəhərində isə xalçaçılıq sənəti tədricən unudulmuş, vaxtı ilə yalnız bəzi evlərdə saxlanılmışdı.

Bu mahalların da xalçaları kompozisiya quruluşu və elementlərinə görə, Qazax xalçaçılıq məktəbini təmsil edən xalçalara yaxındır.

Talın mahalı dəniz səviyyəsindən 2047 m yüksəklikdə yerləşir. Burada yerləşən möhtəşəm Alagöz dağının hündürlüyü 4095 metrdir. Dağ vulkan mənşəlidir. Göz oxşayan əsrarəngiz mənzərəyə, alp çəmənliklərinə, hündür dağlara malik olan bu rayonda hələ qədim dövrlərdən nəfis xalçalar və xalça məmulatları toxunmuşdur. Burada heyvandarlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Zərif yunlu qoyunların bəslənməsi xammal ehtiyatının bolluğuna səbəb olmuşdur ki, bu da xalçaçılığın inkişafına təsir göstərmişdir. Təbii üsulla alınan boyaq maddələri burada toxunmuş xalçaların kompozisiyasında emosional təsir gücünü artırmış və xalçalara ecazkar görkəm vermişdir.

Talında toxunmuş xalçaların gözəlliyinin, parlaqlığının səbəbi onun zərif və parıltılı elastik yundan alınan iplərdən toxunmasıdır. Burada toxunan xalçalarda rənglərin və rəng çalarlarının sayı 7-dən 10-a qədər, bəzən isə daha çox olmaqla dəyişir. Talın bölgəsinin Aynalı, Quldərviş, Əkərək, Aşnaq, Mehriban, İrind, Sultanabad kimi kəndlərində xalçaçılıq məntəqələri olmuşdur.

İrəvan şəhərindən 59 km. şimal-qərbdə yerləşən Aparan Qazax çayının sahilindədir. Tarixi çox qədimə gedib çıxan bu şəhərin və onun ətrafındakı kəndlərin əhalisi, əsasən, Azərbaycan türkləri olmuşdur. Bunu yer-yurd adları da təsdiq edir. Mürəkkəb təbiətə malik olan Aparan şimaldan qarlı dağlarla, cənubdan isə çöllərlə əhatələnib. Alp çəmənlikləri və qaya üstündə bitən kollar buranın xalçaçılıq sənətinə öz təsirini göstərmiş, əlvan rənglərin alınmasına imkan yaratmışdır.

Bu bölgənin Babakişi, Kiräşli, Düzkənd kimi kəndlərində müxtəlif çeşidli xalçalar, məfrəşlər, xurcun, heyvə, çullar və digər məişət əşyaları toxunmuşdur. Aparan şəhərində isə xalçaçılıq sənəti tədricən unudulmuş, vaxtı ilə yalnız bəzi evlərdə saxlanılmışdı.

Zəngəzur mahalı

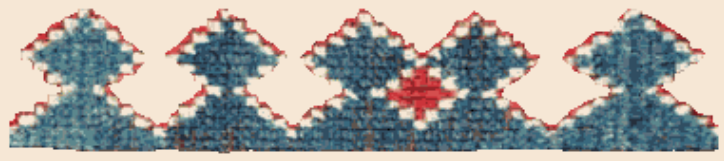

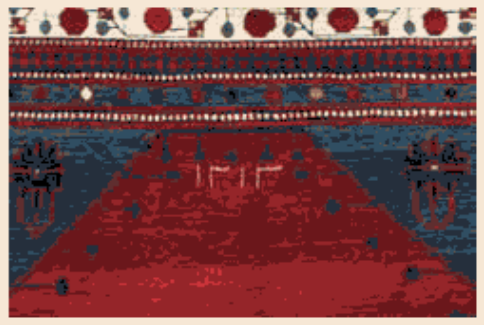

Zəngəzur bölgəsi şərqdən Qarabağ, qərbdən Naxçıvan, cənubdan Arazla əhatələnmişdir. Zəngəzurun bir hissəsi 1920-ci ildən Ermənistanın tərkibinə verilsə də, həmişə Qarabağla sıx əlaqədə bulunmuş və ya onun tərkib hissəsi olmuşdur. Bu ərazinin folkloru, mədəniyyəti Qarabağ, Naxçıvan və Göyçə əhalisinin tərzinə çox yaxındır. Qədim abidələr, çoxsaylı qoç daşlar, türbələrlə zəngin olan Zəngəzur Təbrizlə İrəvan arasında əsas yol və körpü olmuşdur. Rəngarəng təbiət örtüyü Zəngəzurun yerləşdiyi coğrafi mövqe ilə bağlıdır. Kiçik Qafqaz dağlarının əhatəsində olan Zəngəzurun bölgələri mədənləri və faydalı qazıntıları ilə məşhur idi.

Zəngəzurun cənubunda yerləşən Mehri Zəngəzur dağı ilə Arazın qovuşduğu yerdə rəngarəng bağları, ləzzətli meyvələri ilə tanınırdı. Zəngəzur dağlarının sərt havası Arazın o tayından gələn yellərə qovuşaraq yumşalır və torpağın bərəkətli havası mülayim bağları bəhrəli edirdi. Bu yurd yerinin zəngin və rəngarəng bitki örtüyü meşələr və ucsuz-bucaqsız otlaqlar xalçaçılıq üçün münbit şərait yaradır, havası, suyu və bitkiləri xalçalara min bir rəng verirdi. Bölgədə ən qədim dövrlərdən etibarən bitki, heyvan və mineral mənşəli təbii boyaların olması boyaqçılığın inkişafına təkan vermişdir. Peşəkar boyaqçıların çoxəsrlik təcrübəsi zəminində təşəkkül tapmış ənənəvi boyama texnologiyası toxuculara bir çox rəng çalarlarından istifadə etməklə, onları bir-biri ilə uzlaşdırmaqla misilsiz ahəngdarlığa nail olmağa imkan yaratmışdır.

Tarixi abidələri, qədim məzarlıqları ilə məşhur olan Sisyan rayonu yerləşdiyi coğrafi mövqeyinə görə, həm heyvandarlığın inkişafı üçün, həm də dağlıq və dağətəyi bölgələrdən toplanan bitkilər hesabına əldə olunan təbii boyalarla xalça sənətinin inkişafına ciddi təkan vermişdir. Burada toxunan xalçalar mürəkkəb kompozisiya quruluşuna və qədim dünyagörüşünə söykənən obrazların semantik həlli ilə seçilirdi. Eyni sözləri Qafanda və Gorusda toxunan xalçalara da aid etmək olar. Ümumiyyətlə, Zəngəzur bölgəsi qədimdən azərbaycanlıların yaşayış məntəqəsi olmaqla, Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi kimi özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Buradakı yerli əhali də bütöv Azərbaycan mədəniyyətinin dəyərlərini, adətlərini məişətində yaşatmışdır.

Zəngəzur mahalının toxucuları isə əl işlərini digər bölgələrin xalılarından fərqləndirirdilər. Zəngəzur mahalının xalçaçılıq ənənəsi daha çox Qarabağ məktəbinin ənənələrinə yaxındır. Buna səbəb Zəngəzurun tarixən Qarabağ xanlığı və burada yaşayan əhali ilə mədəni, iqtisadi əlaqələri və yaxınlığı idi. Mədəni-sosial mənada, Qarabağı Zəngəzurdan ayırmaq mümkün deyil. Naxçıvan, Cənubi Azərbaycan və Qarabağla həmsərhəd olan Zəngəzur mahalının folklorunda, tətbiqi sənətində adıçəkilən bölgələrin təsiri duyulur. Rəvayətlərdə, nağıllarda, qayaüstü təsvirlərdə, daş işləmələrdə müxtəlif mifoloji, zoomorf elementlər, həndəsi simvollar geniş yayılmışdır. Zəngəzurda, Ucubılıx, Təkgöz, Div, Qaraçuxa, Virgin, Albastı, Kaftarkuş kimi mifoloji obrazlar bu bölgənin folklorunda, tətbiqi sənətində də öz əksini tapmışdır. Bu ərazidə yaşayan azərbaycanlıların inancındakı Ağ yol və Qara yol tanrılarının semantik həlli xalçalarda da ifadə olunmuşdur. Həmçinin Xızır obrazı bəxt, həyat verən, tale bəxş edən mürəkkəb həndəsi elementlərlə işlənmişdir.

Zəngəzur mahalı həm də pir və ocaqların, müqəddəs ziyarətgahların tez-tez rast gəlindiyi bölgədir. Zəngəzurun dağların əhatəsində olması dağ və daş elementlərinin sakral mahiyyətini daha da qüvvətləndirmişdir. İlana dağ ruhunun daşıyıcısı kimi baxan bölgə əhalisi öz inancında və məişətində onun simvollarını yaşatmışdır.

Zəngəzur qədim Albaniya dövlətinin qüdrətini əks etdirən abidələrlə, məbədlərlə, ranglərlə də məşhurdur. Quşundaş abidəsi quruluşuna və formasına görə, türk-oğuz inanclarından və adətlərindən irəli gələn daş elementlərin toplusudur. Nüvədi kəndindəki Qarğı daşı dağındakı qəbirüstü yazılar və onun açılışı türk-azərbaycan izlərindən xəbər verir. Urud kəndindən tapılan məzarüstü daşlardakı XV-XVI əsr təsvirləri, buradakı naxışlar özünün orijinal təsvirləri ilə bu yurdun Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu aydın göstərir. Şeyx Rza Amrusal, Əliyar, Şahnəzər, Çələbi nəsillərinə aid olan qəbirlər, istər naxışları ilə, istərsə də ərəb əlifbası ilə yazılan xəttatlıq nümunəsi sayılan qeydləri ilə burada yaşayan əhali haqqında ətraflı məlumat ötürür. Bu məzarüstü daşlardan biri xüsusilə maraqlıdır. Üzərində hicri təqvimlə "992-ci il" (1584), "Aysoltan" yazılmış daşın üzərində iki toxucu qadın təsvir edilmiş, xana, daraq, və xalçaçılığa aid digər təsvirlər verilmişdir. Bu bir daha sübut edir ki, hələ qədimdən bu ərazidə azərbaycanlılar xalçaçılıqla məşğul olmuşdur. Bu bölgədə itib-batmış şəhərlərin izlərinin də olduğu söylənilir. Bölgədəki Şəki kəndinin tarixi bu ərazidə qədim şəhərin olduğunu söyləməyə əsas verir. Qədim Azərbaycan mahnısı olan "Apardı sellər Saranı" mahnısı burada təsvir edilən hadisənin, adıçəkilən yer adlarının bu bölgə ilə bağlılığını göstərir.

Zəngəzur mahalına aid olan Qafan bölgəsi dağlıq rayondur. Qərbdən Bərgüşad dağları, Şimaldan Zəngəzur sıra dağları ilə əhatə olunur. Bu bölgənin Aralıq, Atqız, Açağu, Acıbac, Baydak, Qaraçimən, Qatar, Kığı, Çaykənd, Xələc, Ciriş, Şəhərcik kimi kəndlərində və Qafan şəhərinin mərkəzində xalçaçılıq məntəqələri olmuşdur.

Zəngəzur mahalının digər bir bölgəsi Gorus rayonudur. Öz gülləri və çayları ilə məşhur olan bu rayon, əsasən azərbaycanlıların yaşadığı bir ərazi olub. Ağbulaq, Qurdqalaq, Şurnuxu kəndlərində də xalçaçılıq məntəqələrinin olduğu tarixi faktlarla öz təsdiqini tapmışdır.

Zəngin təbiəti, bağları ilə şöhrət qazanmış Mehri bölgəsi Zəngəzur mahalına daxil olmaqla, Naxçıvan, Qarabağ və Cənubi Azərbaycanın qovuşuğunda yerləşir. Mehrinin Lök, Əldərə, Lehvaz, Maralzəmi, Nüvədi kəndlərində qədim ənənə əsasında mükəmməl hesab edilən sənət əsərləri yaratmış toxucular yaşamışdır və onlar yüzilliklər boyunca incə, dərin məzmun daşıyan naxışları xalça, kilim, məfrəş, çul, xurcun və heybələrin üzərinə həkk etmişlər.

İrəvan şəhərindən 227 km cənubda yerləşən Sisyan bölgəsi Zəngəzur mahalının böyük tarixə malik olan ərazilərindən biri hesab edilir. İri yaşayış məntəqələri olan Ağudi, Ağkənd, Vağudi, Qarakilsə, Şıxlar, Qızılcıq, Dəstəkerd, Murxuz, Urud, Cömərdli, Şəki kəndlərində xalçaçılıq ənənəsi davam etdirilmiş, bölgə özünün rəngarəng,şux xalçaları ilə şöhrət qazanmışdır.

Zəngəzur xalçalarına dair qeyd edilənlərdən aydın olur ki, burada toxunmuş kilimlər nəfis tərtibatı ilə göz oxşayır; bu mahalda "qoşabuynuz", "qarmaqlı", "S" şəkilli,"T" hərfinə bənzər, dörd, altı, səkkiz, on iki ləçəkli güllər, spiral şəkilli, ox işarəli,"məşəl", "şamdan","damğa" adlandırılan motivlər çox yayılmışdır.

Dərələyəz mahalı

Dərələyəz mahalı özünün ayrıca xalça üslubu, forma və rəng çaları ilə seçilirdi. Təsadüfi deyil ki, bu bölgədə olmuş İ.Şopen Dərələyəz mahalını "Zaqafqaziyanın İsveçrəsi" adlandırmışdır. Mahal başdan-başa bərəkətli torpaqlar, meşələr, çəmənliklərlə əhatə olunmuşdur. Yamaclarda saysız-hesabsız min bir rəngdə olan çiçəklər bölgədə inkişaf edən heyvandarlıq, meyvəçilik, xalçaçılığın inkişafına da təkan vermişdir. Bu baxımdan Dərələyəz mahalını Azərbaycanın xalçaçılıq sənətinin beşiklərindən biri hesab etmək olar. Burada olan bitkilərin yüksək yağlılıq dərəcəsi onlardan alınan boyaları təravətli və şux edirdi.

Dərələyəz mahalı Təbrizlə İrəvanı Qarabağa bağlayan yolun üzərində yerləşirdi. Məhz buna görə də burada körpülərin, karvansaraların sayı çox idi. Bu mahalda yaşayan əhalinin folklorunda Azərbaycan motivləri açıq-aşkar duyulmaqdadır. Xüsusən, əjdaha ilə bağlı motivlər çox geniş yayılmışdır. Əjdaha və ilan inancları rəmz kimi, istər memarlıqda, istərsə də dekorativ-tətbiqi sənətdə geniş işlənmişdir. Qalaların qalıqları, mağaraların çoxluğu, mineral bulaqların bolluğu bu bölgənin ecazkar mənzərəsini tamamlayaraq, təbiət gözəlliklərinin xalçalara və xalça məmulatlarına köçürülməsinə rəvac vermişdir.

Dərələyəz mahalının iri yaşayış bölgələrindən biri də Keşişkənddir. Bu bölgənin Almalı, Bülbülölən, Qabaxlı, Qara-qaya, Qovuşuq, Ələyəz, Əmağu, Kədikvəng, Gülüdüzü, Sallı, Hors, Çivə kəndlərində xalçaçılıq geniş yayılmışdır. Soylan bölgəsini də Axta, Zeytə, Kabut, Kotanlı,

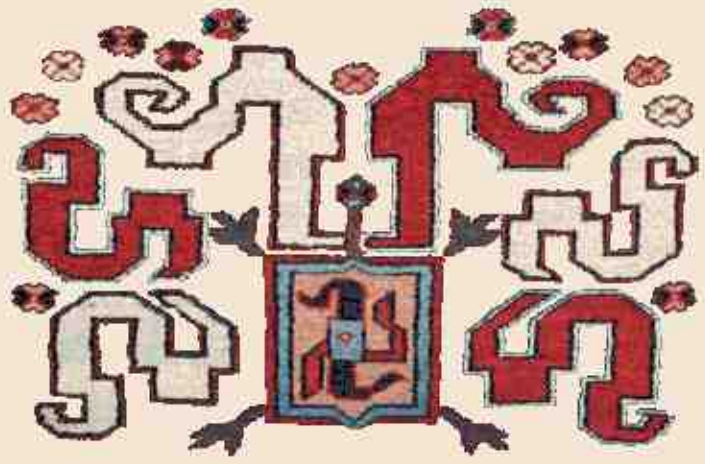

Köçbəy, Gomur, İtqıran, Her-her kimi kəndlərdə tarixi çox qədimlərə gedib çıxan müxtəlif sənət növləri inkişaf etmişdir. Dərələyəzdə toxunan xalçalar kompozisiya quruluşuna görə, həm Qarabağ, həm də Qazax xalçaçılıq məktəblərinə yaxındır. Bu bölgədə toxunmuş xalçalarda simvollaşdırılmış ilan, əjdaha təsvirlərinə tez-tez rast gəlinir. Toxucular, əsasən, qara və qonur qoyun yunundan əyrilən iplərdən istifadə etmişlər.

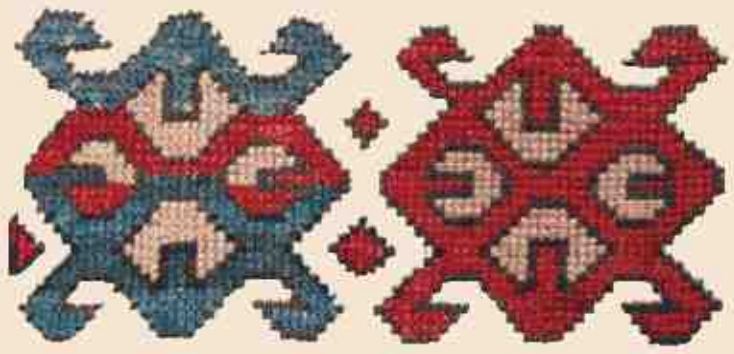

Dərələyəz mahalında toxunmuş xalçalar yüksək bədii tərtibatı ilə seçilir. Bu mahalın xalçalarında "əjdaha", "Z" şəkilli, "damğa", "stilləşmiş quş", "çərxi-fələk", "bulud", "qırxbuynuz", "əlibelində", "T" şəkilli, "sərmə", "S" şəkilli, "qoşabuynuz", "məşəl", "buta" motivlərinə rast gəlirik. Dərələyəz mahalının xalçalarında rənglər 7-11 arasında dəyişir.

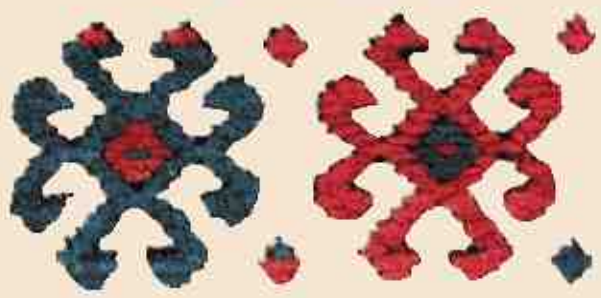

İrəvan şəhəri

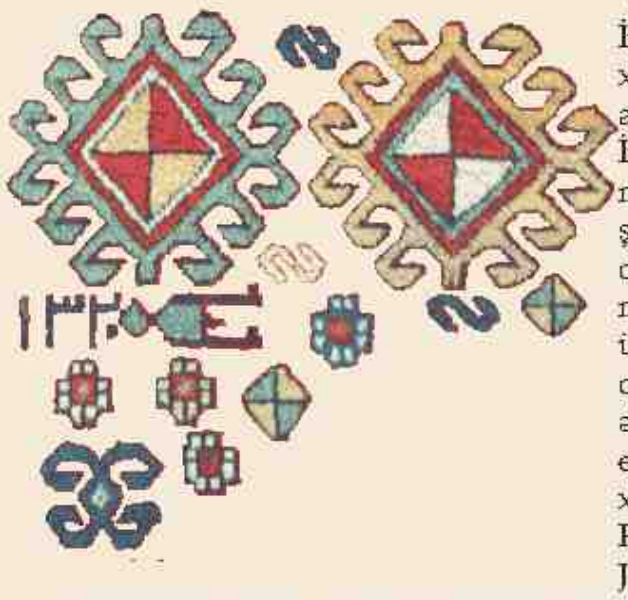

İrəvan xalçaları arasında İrəvan şəhərində toxunmuş xalçaları xüsusi qrup kimi ayırmaq tamamilə məntiqlidir. İrəvan xanlığının mərkəzi, onun mədəni və siyasi paytaxtı İrəvan şəhəri olmuşdur. Bu qədim oğuz-türk yurdunun tarixini, mədəniyyətini tədqiq etmək üçün vaxtilə bu torpaqlarda olmuş, buranın gözəlliyini, əhalisinin məişətini təsvir etmiş səyyahların qeydləri xüsusilə əhəmiyyətlidir. Fransız J.B.Taverniye (1655), J.Şarden (1673), Dübua de Monpere (1833), italyan Cemelli (1694), ingilis C.Moriyer (1813), Ker Perter (1817), P. Kameron, M. Vaqner İrəvanın gözəlliyini təsvir etmişlər. İrəvanın qədim mədəniyyət mərkəzi olduğunu təsdiqləyən Jan Şarden qeydlərində İrəvan Sərdarının Sarayında 1664-cü ildə Novruz bayramı günündə tamaşaya baxdığını yazmışdır. Burada mahir ifaçıların olduğunu söyləyən müəllif səhnələşdirilmiş hərəkətləri Avropanın operasına bənzətmişdir. 1881-ci ildə Pənah Xan Makinskinin evində "İrəvan xanı Novruz bayramında", 1882-ci ildə isə yerli həvəskarların iştirakı ilə "Tamahkarlıq düşmən qazanır" tamaşası göstərilib. Bütün bunlar burada yaşayan azərbaycanlıların yüksək mədəniyyətindən xəbər verir. Adı qədim mənbələrdə çəkilən bu şəhər orta əsrlərdə öz məscid və minarələri ilə Qafqazın incisi sayılırdı. İ.Şopen 1832-ci ildə bu şəhərdə 12 məscidin olduğunu bildirmişdir. Həmin məscidlərin arasında ən gözəli Hacı Hüseynəli Xan tərəfindən inşa olunmuş Göy məsciddir. Əvəzsiz sənət möcüzəsi sayılan Göy məscidin bərpasında kitabənin yazılmasında və onun divarlarının bəzədilməsində böyük Azərbaycan rəssamı Mirzə Qədim İrəvaninin əvəzsiz rolu olmuşdur. İrəvanda ilk məscid Şah İsmayılın əmri ilə 1510-cu ildə tikilmişdir. Səfəvi Məhəmməd Şah Xudavənd XVI əsrdə o dövr üçün olduqca möhtəşəm sayılan bir məscidin tikilməsi barədə göstəriş vermişdir. Şah Abbas məscidi də həmin dövrdə Azərbaycanın bütün şəhərlərində olduğu kimi Şah Abbasın şərəfinə ucaldılmışdır. 1655-ci ildə İrəvana gəlmiş Jan Batul Taverniye İrəvan qalasını təsvir etmiş və onu "kiçik şəhər" adlandırmışdır. Səyyah təsvirində bürclər, darvazalar, yer və çay adları göstərmişdir ki, bununla da ərazinin qədim Azərbaycan torpağı olduğunu sübut etməyə imkan yaranmışdır. Lakin 1679-cu ildə İrəvanda baş vermiş güclü zəlzələ onun bir çox qədim abidələrini yerlə-yeksan etmiş, şəhər yenidən salınmışdır.

XVII əsrdə İrəvanın üç iri məhəlləsi olmuşdur. Şəhərdə Təpəbaşı, Dəmirbulaq, eyni zamanda səyyahların təsvir etdiyi kimi şilə (qırmızı) boyayanlar, sabun bişirənlər, göy rəngli parça boyayanların məhəllələri olmuşdur. Səyyahlar bu günədək gəlib çatan "şiləçi", "sabunçu", "boyaqçı" adlarını çəkmişlər.

İrəvanın tikililəri haqqında danışarkən kərpicdən və daşdan zövqlə inşa edilmiş bina, şəbəkəli, tağlı, dördkünc karvansaralar, xüsusi ornamentlərlə bəzədilmiş fəvvarələr, gül-çiçək rəsmləri, parıltısı ilə seçilən güzgülü salon, Təbriz qapısı, Sərdarın sarayı və qala divarlarından bəhs edilir.

Sərdarın sarayını təsvir edən səyyahlar onun tavanı və divarlarının başdan-başa bər-bəzəyə qərq olmasından, gül-çiçək, quş rəsmlərindən, kətan parça ilə divarlarayapışdırılmış zərif haşiyəli portretlərdən söhbət açırlar.

İrəvanda toxunan xalçalarda da böyük ölçülü göllər (medalyonlar) əsas elementlər kimi işlədilmişdir.

Bu xalçalarda "qoşabuynuz", "S" şəkilli, "çəngəl", "məşəl","ox" işarəli, beş, altı, səkkiz guşəli ulduz, "tac", stilləşmiş it və digər heyvanların təsvirləri də verilmişdir. Bu xalçalarda stilləşmiş insan təsvirləri də vardır. İrəvan xalçalarında 8-dən 11-ə qədər rənglərdən istifadə edilmişdir.

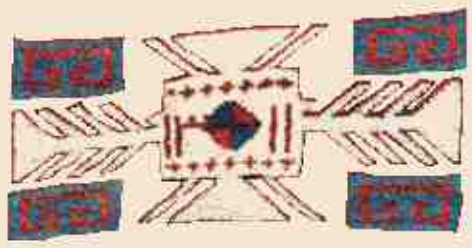

Beləliklə, Azərbaycan xalçalarının İrəvan qrupu Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi olub, onun əsas sənətkarlıq xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Tarixi Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsi olan Qərbi Azərbaycanda yaradılmış xalçaçılıq nümunələri azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyasının başa çatdığı bir şəraitdə, onların məskunlaşdığı Azərbaycan Respublikası ərazisində davam etdirilir. Qərbi azərbaycanlıların tarixi ənənələri, o cümlədən xalçaçılıq sənətini layiqincə yaşatması onların dədə-baba torpaqlarına qayıtmaq arzusunun bir daha yenilməz təsdiqidir.

Azərbaycan Republikasında şəxsi kolleksiyada
saxlanılan Azərbaycan xalçalarının
İrəvan qrupuna aid 102 ədəd xalça

Xalça. Yun. Xovlu. 178x124. h. 1201 (1780) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri

İrəvanda toxunan xalçalar bədii quruluşu baxımından Qazax xalçalarına çox yaxındır. Bu xalçanı toxucular "Qazax" adlandırır. Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsində sağ küncdə h. 1201 tarixi vardır.

Xalçanın ara sahəsinin əsas bəzəyi qırmızı yerlikdə yerləşdirilmiş doqquz altıbucaqlı medalyondan ibarətdir. Medalyonlar yuxarıdan birinci cərgədə iki mavi, bir açıq yaşıl, ikinci cərgədə iki tünd və bir açıq qəhvəyi, üçüncü cərgədə isə mavi, tünd yaşıl və sürməyi yerliklidir.

Medalyonların içərisində şaquli istiqamətdə düzülmüş kvadrat şəkilli elementlər, yuxarı və aşağı küncdə və mərkəzdən sağ və sol istiqamətdə stilləşmiş insan fiqurlarına bənzər motivləri təsvir edilmişdir.

Ara sahənin boşluqları səkkizbucaqlı medalyonlar, rombvari elementlər, buta və dördləçəkli çiçəklərlə doldurulmuşdur. Medalyonların içərisində hər tərəfə istiqamətlənən ucları ox işarəli motivlər vardır.

Xalçanın enli haşiyəsi sağ və solda oxa bənzər motivlərlə bəzədilmişdir. Bu motivlər qırmızı, sarı və sürməyi, mavi, qəhvəyi rənglərlə tərtib edilmişdir.

Yuxarı və aşağı hissələrdəki enli haşiyələr ağaca bənzər motivlərlə bəzədilmişdir.

Enli haşiyə hər iki tərəfdən içərisində diliklər işlənmiş ensiz haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. Diliklər sürməyi, açıq qəhvəyi, zoğalı, sarı, mavi, tünd və açıq yaşıl, ağ rənglərlə tərtib edilmişdir. Daxili haşiyə xaricdən ağ rəngli "su" lar, daxildən isə tünd qəhvəyi və ağ rəngli "siçandişi"lərlə əhatə olunmuşdur. Xarici haşiyə xaricdən tünd qəhvəyi, sarı, daxildən isə zoğalı "su"larla tamamlanır.

Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsində əbrəş çox aydın nəzərə çarpır.

Xalça. Yun. Xovlu. 186x111 h. 1206 (1785) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Talın

Xalçanın üzərində h.1206 tarixi vardır.

Xalçanın bədii quruluşu şaquli istiqamətli rapportlara ayrılmış ara sahə və haşiyə hissəsindən ibarətdir. Rapportlar ağ, kərpiciyə çalan qırmızı, sürməyi və kiçik bir hissə qarpızı rənglə tərtib edilmişdir. Rapportlarda kiçik ölçülü ağac motivləri vardır. Bu motivlərin sağ və sola şaxələnən kiçik budaqları və gül vardır. Ağ yerlikli rapportlarda ağaclar sürməyi, qırmızı və sürməyi yerlikli rapportlarda isə ağaclar ağ, sürməyi və qırmızı rənglərlə tərtib edilmişdir. Sürməyi və qırmızı yerlikdə güllər və yarpaqlar qırmızı, sarı, qəhvəyi, ağ, sürməyi, zoğalı rənglərlə tərtib edilmişdir. Göy və yaşıl yerlikdəki güllər və yarpaqlar bəzən bir aşırı, bəzən isə eyni rənglə dəfələrlə təkrarlanır və ritmik bir görünüş yaradır.

Xalçanın ağ yerlikli ana haşiyəsi qarmaqlı motivlərlə bəzədilmişdir. Bu motivlər tünd qırmızı, yaşıl, sarı, sürməyi rənglərlə işlənmişdir. Qarmaqlı motivlərin mərkəzində romb şəkilli elementlər vardır. Haşiyənin boşluqları kiçik ölçülü, üzü nəzərə çarpan üçbucaqlı kvadrat şəkilli və kənarları pilləli klassik elementlərlə doldurulmuşdur. Bu elementlər sürməyi, tünd qırmızı, tünd yaşıl və qəhvəyi rənglərlə tərtib edilmişdir.

Xalçanın sürməyi yerlikli nisbətən ensiz haşiyəsində səkkizguşəli ulduzlar təsvir edilmişdir. Ulduz motivləri sarı, tünd qırmızı, qarpızı, tünd və açıq qəhvəyi, narıncı, göy rənglərlə işlənmişdir.

Haşiyələr qırmızı, ağ rənglərlə işlənmiş "Z" şəkilli motivlər işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunub. Mədaxillərin kənarları xaricdən qəhvəyi, daxildən isə sürməyi rəngli "su" larla tamamlanır.

Xalça. Yun. Xovlu. 261x157. h. 1209 (1788) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, Soylan

Xalçanın yuxarı hissəsində ağ yerlikli haşiyənin içərisində sağ və sol tərəfdə h. 1209 tarixi və ərəb hərfləri ilə yazılar işlənmişdir. Bu xalça özünəməxsus bədii xüsusiyyətləri ilə seçilir. Xalça Qazax kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Yaşıl yerlikli ara sahənin əsas bəzəyi iki tünd-qəhvəyi və bir sarı yerlikli böyük ölçülü göllərdən ibarətdir. Qəhvəyi yerlikli göllərin içərisində tünd qırmızı, sarı yerlikli gölün içərisində isə sürməyi yerlikli kənarları pilləli klassik elementlər vardır. Qırmızı pilləli motivlərin kənarları sürməyi zolaqlar və qırmızı "su" larla, sürməyi rəngli pilləli motivin kənarları isə qırmızı "su" və yaşıl zolaqlarla işlənmişdir. Qırmızı yerlikli motivlərin kənarlarındakı ağ rəngli qarmaqların kənarları qırmızı rəngli on iki qarmaq motivləri ilə təsvir edilmişdir. Mərkəzdəki sürməyi yerlikli motivin kənarları qırmızı qarmaqlarla işlənmişdir. Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində ağ, qırmızı, sarı dördbucaqlı həndəsi elementlər tərtib edilmişdir. Bu elementlərin içərisində "qoşabuynuz" motivləri vardır. Ara sahənin boşluqları ağ və qırmızı rənglərlə işlənmiş digər "qoşabuynuz", altıbucaqlı, kənarları pilləli klassik, gözqaytarıcı, "damğa" və nəbati motivlərlə doldurulmuşdur.

Xalçanın ağ yerlikli enli haşiyəsi tünd qırmızı, yaşıl, sarı, sürməyi, göy rənglərlə işlənmiş baş və ayaq hissələrdə qarmaqlı çıxıntıları olan rombvari motivlərlə bəzədilmişdir. Haşiyə elementlərinin rəngi bir-birinin ardınca davamlı dəyişdirilərək ritmik naxış silsiləsi yaradılmışdır. Ara haşiyəni hər iki tərəfdən sürməyi və tünd qırmızı "mollabaşı" motivləri işlənmiş bala haşiyələr əhatə edir. Daxili haşiyə xaricdən sarı, qırmızı, daxildən isə ağ, qırmızı "siçandişi"lərlə tamamlanır. "Siçandişi"lərin kənarları tünd qəhvəyi rəngli "su"larla işlənmişdir. Xalçanın ümumi rəng qanması harmonikdir və bütün rənglər təzadlı olub, biri digərini daha qabarıq göstərir.

Xalça. Yun. Xovlu. 180x112. h. 1230 (1809) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Sisyan

Xalçanın tünd-qırmızı yerlikli ara sahəsinin yuxarı hissəsində sürməyi rəngli medalyonun altında iki hissədə h. 1230 tarixi vardır.

Xalçanın ara sahəsində iki sürməyi və bir mavi rəngli medalyon vardır. Yuxarı hissədəki və mərkəzdəki medalyonların içərisində dördbucaqlı formaya malik torvari görünüşlü tünd qırmızı, şəkəri və göy rənglərlə tərtib edilmiş kvadrat şəkilli motivlər işlənmişdir. Medalyonların kənarları ağ rəngli "su"larla tamamlanır.

Ara sahənin boşluqları üçbucaqlı, rombvari elementlərlə doldurulmuşdur. Bu elementlər mavi, şəkəri rənglərlə işlənmişdir. Ara sahənin yuxarı və aşağı hissəsində mavi rənglə işlənmiş mərkəzi hissəsi çıxıntılı element vardır. Bu elementin kənarları sarı "su"larla əhatə olunmuşdur.

Xalçanın yaşıl yerlikli enli haşiyəsi tünd qırmızı rəngli səkkizləçəkli güllərlə bəzədilmişdir. Güllərin içərisində sürməyi, sarı, ağ, mavi rəngli səkkizguşəli ulduza bənzər, aşağı hissədə isə dördbucaqlı, kənarları çıxıntılı motivlər işlənmişdir. Haşiyə daxildən ağ, tünd qırmızı rəngli diliklərlə, xaricdən isə qırmızı zolaqlarla əhatə olunub. Qırmızı rəngli zolaq daxildən sarı rənglə işlənmiş "su"lar, xaricdən isə ağ, qırmızı rəngli qırıq-qırıq xətlərlə tamamlanır.

Diliklərin kənarları isə qəhvəyi, qırmızı rəngli "su"larla tamamlanır.

Xalçanın nisbətən ensiz haşiyəsi qəhvəyi və ağ rəngli qarmaqlı elementlərlə bəzədilmişdir. Qarmaqlı elementlərin kənarlarında qırmızı rəngli gəzmələr vardır. Haşiyəni göy, qırmızı rənglərlə işlənmiş dilikli mədaxillər əhatə edir. Mədaxillər qırmızı, sarı kvadrat şəkilli motivlər və qırıq-qırıq xətlərlə əhatə olunub.

Xalçanın kənarları ənənəvi olaraq qırmızı, göy rənglərlə dolama üsulu ilə işlənmişdir.

Xalçanın yuxarı hissəsində şəkəri yerlikli haşiyənin içərisində h. 1230 tarixi vardır. Bu xalça Təbriz kompozisiyası əsasında toxunmuşdur.

Sürməyi yerlikli bu xalçanın əsas bəzəyi ara sahədə yerləşdirilmiş dörd böyük ölçülü medalyondan ibarətdir. Medalyonların mərkəzində on iki ləçəkli gül vardır. Mərkəzdəki qoşa medalyonların içərisindəki on iki ləçəkli güllər göy, narıncı, açıq yaşıl və sumağı rənglə işlənmişdir. Medalyonların boşluqları qızılgül və digər gül-çiçək motivləri ilə doldurulmuşdur.

Medalyonların kənarları bir-birinin ardınca düzülmüş yarımdairəvi formada tərtib edilmiş yarpaqlarla əhatə olunmuşdur. Yarpaqların arasında dördləçəkli, səkkizləçəkli güllər işlənmişdir. Xalçanın ara sahəsinin sağ və sol hissələrindəki iki medalyonu və yaxud künclərdəki dörd yarımçıq medalyonu birləşdirdikdə mərkəzdəki bütöv medalyonların eyni forması alınır.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqları kiçik ölçülü rombvari elementlərlə bəzədilmişdir. Rombvari elementlərin kənarlarında və mərkəzində kiçik ölçülü səkkizləçəkli çiçək motivləri vardır. Güllər hər tərəfdən yarpaqlarla əhatə olunmuşdur. Yarpaqlar balığa

Xalça. Yun. Xovlu. 463x250. h. 1230 (1809) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri

bənzədiyi üçün toxucular və sənətşünaslar arasında bu elementlər stilləşmiş "balıq" adını almışdır. Cənubi Azərbaycanın qocaman toxucuları bu kompozisiyanı "Mələyir" adlandırırlar.

Xalçada təsvir edilmiş medalyonlar Təbriz qrupuna daxil olan "Lampə" xalçalarındakı medalyonları xatırladır. Məhz buna görə də bəzi toxucular bu kompozisiyanı "Lampə", bəziləri isə "Balıq" adlandırırlar.

Xalçanın şəkəri yerlikli ensiz haşiyəsi kiçik ölçülü gül-çiçək motivləri ilə bəzədilmişdir. Haşiyələr və mədaxillərin kənarları "siçandişi"lərlə tamamlanır.

Xalça kolorit baxımından Cənubi Azərbaycanın Təbriz xalçaları üçün səciyyəvi olan ənənəvi qanunauyğunluğu, sərbəstliyi, rənglərin düzgün paylaşdırılmasını özündə cəmləşdirir. Xalçanın ümumi kompozisiyası, rəng düzümü hər kəsdə sakitləşdirici duyğu yaradır.

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində (mərkəzdən bir qədər yuxarı) mavi rəngli medalyonun aşağı hissəsində sağda h. 1232 tarixi vardır.

XVI əsrin sonunda Təbriz rəssamları yeni tipli "Şahabbası" xalça kompozisiyası yaratmışdılar. XVII əsrdə bu kompozisiya İranın xalçaçılıq mərkəzlərində də yayılmışdı. XVI əsrdə dekorativ ornamentasiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq xalça sənətinə daxil olan bu naxışlar ilk əvvəl əyri xətlərlə tərtib olunmuşdur. Sonralar peşəkar Qarabağ toxucularının "Qoca" adlandırdığı bu kompozisiya yerli texnologiyaya uyğun olaraq qırıq-qırıq xətlərlə tərtib edilmişdir.

"Qoca" xalçası XVII əsrdə Bərdədə də toxunmuş və özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə XVIII əsrdə Şuşada çatmışdır. Şuşada, xüsusi sifarişlə toxunan bu tipli xalçalar digər bölgələrdə toxunan xalçalardan mürəkkəb naxış tərtibatına görə seçilirdi. XIX əsrdən bu kompozisiya ilə toxunan xalçalar Şuşada və Ağdamda çox geniş yayılmışdı.

Qərbi Azərbaycan, da toxunan "Qoca" adlanan xalçalar da yüksək bədii naxış tərtibatına və əlvan rəng çalarlarına malikdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 300x136. h. 1232 (1811) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Basarkeçər

Xalçanın ara sahəsi zəngin kompozisiya strukturuna malikdir. Sürməyi yerlikli ara açıq və tünd qırmızı, qəhvəyi, mavi və yaşıl medalyonların kənarlarında alovlanan palmettaları xatırladan kiçik ölçülü motivlər işlənmişdir. Bu motivlər medalyonların yerliyi və içərisindəki elementlərlə həmahəng uzlaşaraq xalçanın görünüşünü daha da zənginləşdirir.

Xalçanın ara sahəsindəki boşluqlar altıləçəkli, səkkizləçəkli gül-çiçək, kiçik ölçülü ağac və digər motivlərlə doldurulmuşdur. Kiçik ölçülü ağacların budaqlarında qönçə təsvirləri vardır.

Xalçanın qırmızı yerlikli ensiz haşiyəsi dalğavari diliklərlə tərtib edilmişdir. Haşiyə mavi, sarı, qəhvəyi, yaşıl, çəhrayı, şəkəri, ağ rənglərlə işlənmişdir. Haşiyəni hər iki tərəfdən mavi, qırmızı rəngli diliklərlə işlənmiş mədaxillər əhatə edir. Diliklərin kənarları ağ rəngli "su"larla, mədaxillər isə ağ, qırmızı rəngli "siçandişi"lərlə tamamlanır.

Xalçada kontrast rənglər üstünlük təşkil edir. Kontrast rənglərlə yanaşı soyuq rənglər də yüksək peşəkarlıqla verilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 202x168. h. 1233 (1812) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Aparan

Xalçanın aşağı hissəsində ara sahənin sağ tərəfində h. 1233 tarixi vardır. Bu xalça Qazax qrupuna daxil olan "Qaraçöp" kompozisiyası əsasında toxunmuşdur.Kərpici yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin mərkəzində böyük ölçülü ağ yerlikli göl tərtib edilmişdir. Gölün içərisində mərkəzdə kənarları mavi rəngli qarmaqlarla işlənmiş medalyon təsvir edilmişdir. Medalyonun içərisində qırmızı rəngli Azərbaycanın Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan bir cüt "qoşa buynuz" motivləri işlənmişdir. "Qoşa buynuz" motivləri arasında rombvari element vardır. Medalyonun yuxarı və aşağı hissəsində sarı yerlikdə də mavi rəngli "qoşabuynuz" motivləri təkrarlanır. Mərkəzdəki medalyonun künclərində Gədəbəy xalçaları üçün səciyyəvi olan "sallama" motivləri işlənmişdir. Aşağı medalyonun sağ və solunda "S"-ə bənzər elementlər vardır. Ağ yerlikli gölün sağ və sol künclərindən mərkəzə doğru qırmızı qarmaqlı elementlər istiqamətlənmişdir. Medalyonun kənarları qırmızı, yaşıl zolaqlar və şəkəri, sürməyi, kərpici zolaqlar içərisində "siçandişi"lərlə işlənmişdir. Medalyonun xarici divarlarına bitişik, sürməyi, ağ rəngli "siçandişi"lərlə tərtiblənmiş xətlər ümumilikdə "cecim"i xatırladır və xalçaya təkrar edilməz görünüş gətirir. Xalçanın yuxarı və aşağı hissəsində Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan qoşa dördbucaqlı şəkəri yerlikli həndəsi göllər təsvir edilmişdir. Bu həndəsi formalı göl dörd tərəfdən bir-birinə əks istiqamətdə tərtiblənmiş qarmaqlarla bəzədilmişdir. Bu elementlərin hər birində doqquz səkkizguşəli ulduz motivləri işlənmişdir. Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətinin bütün sahələrində (dulusçuluq, misgərlik, ağacişləmə, tikmə, zərgərlik) beşguşəli, altıguşəli, səkkizguşəli, onikiguşəli, ulduz naxışlı motivlərə tez-tez rast gəlinir. Bu motivlərin tarixi çox qədimdir. Orta əsr şəhərlərindən arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş çoxlu əşyalar üzərində ulduz təsvirlərinə təsadüf edilir. 1960-cı ildə Qəbələnin Qala hissəsində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış XII-XIII əsrlərə aid misdən düzəldilmiş qabın üzərindəki ulduz motivləri buna bir daha sübutdur. Ara sahənin boşluqları müxtəlif həndəsi, "S"-ə bənzər, "dördünsür" və digər klassik elementlərlə doldurulmuşdur. Şəkəri yerlikli enli haşiyə (ana haşiyə) "zülfələm" adlandırılan motivlərlə bəzədilmişdir. Bu motivlərə, nisbətən cüzi dəyişik formada Quba, Şirvan qrupuna daxil olan xalçalarda da təsadüf edilir. Ana haşiyə baş hissədə sürməyi, sağ, sol və aşağı hissədə mavi yerlikli bala haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. Bu haşiyələrin içərisində sarı, kərpici və sürməyi rənglərlə dalğavari xətlər işlənmişdir. Bala haşiyələrin kənarları daxildən və xaricdən qırmızı və sarı rənglərlə işlənmiş "siçandişi"lərlə bəzədilmişdir.

Xalçanın yuxarı hissəsində, ara sahənin sağında küncə yaxın hissədə h. 1240 (tarixi vardır). Sürməyi yerlikli xalçanın ara sahəsində bir böyük ölçülü qırmızı yerlikli göl yerləşdirilmişdir. Göl hər tərəfdən qarmaqlarla əhatə olunub, qarmaqların kənarları ağ "siçandişi"lərlə işlənmişdir. Gölün içərisində yaşıl, ağ, sarı, narıncı, sürməyi rənglərlə tərtib edilmiş rombvari medalyon yerləşdirilmişdir. Rombvari element sarı rəngli"su"lar və qarmaqlarla əhatə olunub. Ara sahənin boşluqlarında, gölün yuxarı və aşağı hissələrində eyni formalı kiçik ölçülü göllər təsvir edilmişdir. Digər hissələrdəki boşluqlar "xaç"-a bənzər (dördünsür), qarmaqlı,"S"-ə bənzər, işarəsi şəbəkə düzülüşü ilə tərtiblənmiş, dördbucaqlı, rombvari elementlərlə bəzədilmişdir. Ara sahənin yuxarı hissəsində sağda bir, mərkəzdən bir qədər aşağı hissədə isə üfüqi istiqamətdə düzülmüş qırmızı, sarı rənglərlə işlənmiş stilləşmiş quş təsvirləri vardır.

Xalça. Yun. Xovlu. 282x142.h. 1240 (1819) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Əştərək

Xalçanın şəkəri yerlikli ara haşiyəsi "zülfələm" adlandırılan naxışlarla bəzədilmişdir. Bu naxışlar yaşıl, mavi, göy, narıncı, tünd qəhvəyi, bənövşəyi, tünd qırmızı rənglərlə tərtib edilmişdir. Ara haşiyə hər iki tərəfdən içərisində yaşıl, qırmızı rəngli "mollabaşı" motivləri ilə işlənmişdir. "Mollabaşı" motivlərinin kənarları ağ rəngli "siçandişi" lərlə tamamlanır. Xalçanın ara haşiyəsinin kənarları qara rəngli "su"larla, xarici bala Haşiyənin kənarları isə sağ və soldan qırmızı, mavi, qəhvəyi , sarı, narıncı, göy, sürməyi rəngli iplərlə hörmə üsulu ilə işlənmiş, yuxarı və aşağı hissələrdə isə qara rəngli "su"larla tamamlanmışdır.

Xalçanın rəng tərtibatında on bir rəngdən istifadə edilmişdir. Xalça zəngin rəng palitrasına malikdir.

Xalça.Yun. Xovlu. 210x121. h. 1240 (1819). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Mehri

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində sağ küncdə h. 1240 tarixi vardır.

Xalçanın bədii quruluşu ara sahə və haşiyə hissəsindən ibarətdir. Sadə quruluşa malik olan ara sahənin əsas bəzəyi iki böyük ölçülü, istiqamətlənən qolları olan göllərdən ibarətdir. Göllərin içərisində dördbucaqlı formaya malik olan üç medalyon yerləşdirilmişdir. Göllərin mərkəzindəki medalyonların içərisində X-hərfinə bənzər ucları qarmaqlı motivlər vardır. Tünd sürməyi yerlikli yuxarı və aşağı hissədəki medalyonların sağ və solunda üz-üzə istiqamətlənən "Spiral" şəkilli çıxıntılar vardır. Gölləri sağ və sola istiqamətlənən qollarında da yuxarı və aşağı hissədə təsvir edilmiş medalyonlar nisbətən kiçik (mərkəzi hissəsi ensiz) ölçüdə təkrarlanır. Yuxarı və aşağı hissədəki medalyonların içərisində tünd qırmızı rənglə tərtib edilmiş qarmaqlı motivlər vardır. Bu motivlərin kənarları mavi rəngli "su"larla işlənmişdir. Medalyonların kənarları daxildən ağ və qırmızı rəngli "Z"-ə bənzər, xaricdən isə açıq yaşıl zolaqlarla əhatə olunub. "Z"-ə bənzər və açıq yaşıl rənglə işlənmiş zolaqlar tünd qırmızı rəngli "su"larla tamamlanır.

Xalçanın açıq qəhvəyi yerlikli enli haşiyəsi tənək yarpağına bənzər elementlərlə bəzədilmişdir. Elementlər sürməyi, boz və tünd qırmızı rənglərlə tərtib edilmişdi. Haşiyə hər iki tərəfdən tünd qırmızı, şəkəri rəngli "Z" şəkilli motivlər işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Xalçanın rəng tərtibatı yüksək peşəkarlıqla həll edilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 231x190. h. 1250 (1829) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Şəmşəddin, Tovuzqala

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsinin sol küncündə h. 1250 tarixi vardır.

Xalçanın adı Qazax rayonunun şimal-qərbində yerləşən tarixi Börçalı bölgəsinin (hazırda Gürcüstan Respublikasının Kvemokartli bölgəsi) adı ilə bağlıdır. Qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin bəzəyi bir böyük ölçülü şəkəri yerlikli və iki nisbətən kiçik ölçülü qırmızı yerlikli səkkizbucaqlı medalyonlardan ibarətdir. Mərkəzdəki medalyonun içərisində "dördünsür" motivi yerləşdirilmişdir. Bu motivin baş və ayaq hissəsində qarmaqlı, sağ və solda "qoşabuynuz" mərkəzdə dördləçəkli gül, qarmaqlı elementlərin içərisində isə ağ, sürməyi rənglərlə işlənmiş üçbucaqlı elementlər yerləşdirilmişdir. Medalyonun baş və ayaq hissəsində mərkəzə doğru istiqamətlənən oxa bənzər, kənarları qarmaqlı motivlər işlənmişdir. Medalyonun ara sahəsindəki boşluqlarda "qoşabuynuz" motivləri, kənarlarında daxildən dilikli, xaricdən isə qarmaqlı elementlər təsvir edilmişdir.

Nisbətən kiçik ölçülü medalyonlarda şəkəri yerlikli səkkizguşəli ulduzun içərisi qırmızı, sürməyi rənglərlə tərtib edilmiş altı üçbucaqlı hissələrə bölünmüşdür. Medalyonun kənarları daxildən sürməyi rəngli, xaricdən eyni rənglə işlənmiş qarmaqlı elementlərlə əhatə olunmuşdur. Xalçanın enli haşiyəsi şəkəri, sürməyi, qırmızı rənglərlə tərtib edilmiş kənarları pilləli üçbucaqlı motivlərlə bəzədilmişdir. Bu motivlərin kənarlarındakı diliklər sarı, qırmızı, göy, sürməyi, şəkəri rənglərlə işlənmişdir. Ara haşiyəni hər iki tərəfdən içərisində qarmaqlı və "mollabaşı" motivləri ilə işlənmiş ensiz haşiyələr əhatə edir. Ara haşiyənin kənarları ağ rəngli "su"larla işlənmişdir. Ensiz haşiyələr ağ, sürməyi, sarı, qırmızı qırıq-qırıq xətlərlə əhatə olunmuşdur. Xalçanın ara sahəsinin boşluqları Quba xalçaları üçün səciyyəvi olan gül və Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan motivlərlə bəzədilmişdir. Gül motivləri sarı, sürməyi, ağ, qırmızı, digər motivlər isə sürməyi, qırmızı, şəkəri rənglərlə tərtib edilmişdir. Xalça sadə naxışlı kompozisiyalar sırasına daxildir. Xalçanın kənarları sağ və soldan qara rəngli "su"larla tamamlanır. Azərbaycanın Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan rənglər bu xalçada tərtib edilmişdir.

Zili. Yun. Xovsuz. 204x150. h. 1252 (1831) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Aparan

Xalçanın yuxarı hissəsində sol tərəfdə haşiyənin kənarında h. 1252 tarixi vardır.

Mürəkkəb dolama üsulu ilə toxunan zililər istər toxunuşuna görə, istərsə də bədii cəhətdən digər xovsuz xalçalara nisbətən daha çox təkmilləşmişdir. Zililərin bədii tərtibatında şərtiləşmiş heyvan təsvirlərindən başqa, ibtidai formada bir sıra həndəsi elementlər də meydana gəlmişdir.

Qədim dövrlərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində toxunan zililər öz yüksək bədii tərtibatına görə yalnız ölkə daxilində deyil, hətta dünya bazarlarında da şöhrət qazanmışdır.

Tünd qəhvəyi yerlikli bu xalçanın əsas bəzəyi ara sahədə işlənmiş kvadrat şəkilli medalyonlardan ibarətdir. Medalyonların hər tərəfində "T" şəkilli çıxıntılar vardır.

Medalyonlar şəkəri, sürməyi, göy, sarı, solğun qırmızı rənglərlə tərtib edilmişdir. Medalyonların mərkəzində "çəngəl" adlandırılan motivlər vardır. Ara sahənin boşluqları kiçik ölçülü səkkizbucaqlı elementlərlə doldurulmuşdur. Səkkizbucaqlı elementlərin içərisində səkkizguşəli ulduzlar vardır. Bu elementlər sarı, şəkəri, mavi, göy, solğun qırmızı, açıq qəhvəyi rənglərlə işlənmişdir.

Xalçanın kənarlarında sağ və solda kiçik ölçülü daraq, rombvari, üçləçəkli gül, kvadrat şəkilli cüzi nəzərə çarpan elementlər və yarımçıq "bədən" motivləri vardır. Xalçada təsvir edilən "daraq" motivlərinin tarixi çox qədimdir. Bu element mənəvi paklığa bir işarədir.

Ara sahəni qəhvəyi yerlikli enli haşiyə əhatə edir. Xalçanın ara sahəsindəki medalyonların içərisində təsvir edilən "çəngəl" motivləri haşiyə hissəsində də təkrarlanır. Sağ və sol hissələrdəki haşiyələrdə dördbucaqlı elementlərin içərisində rombşəkilli və "X"-ə bənzər motivlər işlənmişdir. Haşiyəni hər iki tərəfdən içərisində kiçik "romb" şəkilli motivlər işlənmiş mədaxillər əhatə edir. Mədaxillər sarı rənglərlə işlənmişdir.

Haşiyənin kənarları mavi, qırmızı rənglərlə dolama üsulu ilə işlənmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 207x165. h. 1252 (1831) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Şəmşəddin, Tovuzqala

Xalçanın yuxarı hissəsində h. 1252 tarixi vardır.

Xalçanın qırmızı yerlikli ara sahəsində böyük ölçülü səkkizbucaqlı gölyerləşdirilmişdir. Gölünmərkəzində "dördünsür" elementlərinin içərisində göy və açıq yaşıl yerlikdə sarı rəngli bir cüt "qoşabuynuz" və mərkəzdə qırmızı dördbucaqlı elementin içərisində isə nisbətən kiçik ölçülü "qoşabuynuz" motivi təsvir edilmişdir. Gölün yuxarı və aşağı hissəsində eyni motivlər dördbucaqlı elementlərin içərisində işlənmişdir. Gölün ağ yerlikli boşluqları altıləçəkli gül, kiçik ölçülü səkkizbucaqlı həndəsi və "gözqaytarıcı" rombvari elementlərlə doldurulmuşdur. Gölün künclərində xaricdən göy, yaşıl, qırmızı, ağ kvadrat şəkilli və nöqtəvari elementlər ümumilikdə cecim kompozisiyasını xatırladır. Xalçanın ara sahəsinin yuxarı və aşağı hissəsində ağ yerlikli kənarları göy rənglərlə işlənmiş dördbucaqlı qoşa həndəsi element ümumi kompozisiyanı tamamlayır. Göllərin sağ və solunda yaşıl, sarı rəngli "qoşabuynuz", aşağı və yuxarı hissədə sarı və göy rəngli qarmaqlı çıxıntılar işlənmişdir. Xalçanın ara sahəsinin boşluqlarında altı ləçəkli gül, çiçək, səkkizbucaqlı həndəsi, "S-ə" bənzər motivlər tərtib edilmişdir. Xalçanın göy yerlikli enli ara haşiyəsi Qazaxın "Qaraçöp" xalçaları üçün səciyyəvi olan, bəzi toxucuların "qaz ayağı" adlandırdığı ağ, qırmızı rənglərlə işlənmiş motivlər və "qayçıbalıq" elementləri ilə doldurulmuşdur. Bu elementlər qırmızı, sarı, göy, yaşıl, ağ rənglərlə tərtib edilmişdir. Ara haşiyə xaricdən sağ və solda içərisində açıq yaşıl, qəhvəyi, ağ rənglərlə işlənmiş "mollabaşı" motivləri ilə bəzədilmiş ensiz haşiyə ilə əhatə olunur. Baş və ayaq hissədə isə ara haşiyə qəhvəyi rəngli "mollabaşı" elementləri işlənmiş ensiz haşiyə ilə əhatə olunmuşdur. "Mollabaşı" motivlərinin kənarları qırmızı "su"larla işlənmişdir. Ara haşiyəni daxildən qəhvəyi və ağ rəngli dilikli elementlər işlənmiş ensiz haşiyə əhatə edir. Xarici ensiz haşiyənin kənarları şəkəri, göy, yaşıl, sarı rənglərlə işlənmiş kvadrat formalı kiçik ölçülü elementlərlə tamamlanır. Zəngin naxış tərtibatına malik olan bu xalça mürəkkəb kompozisiyalı xalçalar sırasına daxildir. Xalçanın rəng həlli texnikasına ustalıqla yiyələnmiş sənətkar heyrətamiz dərəcədə ahəngdar koloritli bir xalça yaratmışdır. Bu xalçada rəng çalarları palitrası çox zəngindir. Xalçanın ara sahəsindəki ornamental motivlərin rəngi haşiyə hissəsindəki motivlərdə də təkrarlanır. Rənglərin uzlaşması ənənəvi qanunauyğunluqla həll edilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 220x136. h. 1254 (1833) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, Keşişkənd

Xalçanın aşağı hissəsində h. 1254 tarixi vardır.

Orijinal kompozisiya quruluşuna malik olan qırmızı yerlikli bu xalçanın mərkəzində kənarları alovlanan palmettaları xatırladan ağ yerlikli medalyon yerləşdirilmişdir. Ağ yerlikli medalyonun içərisində göy yerlikli nisbətən kiçik ölçülü medalyon vardır. Medalyonun içərisində göy, ağ, sarı, qırmızı, künclərində isə sarı, qırmızı rənglərlə səkkizləçəkli güllər işlənmiş qırmızı rəngli rombvari göl təsvir edilmişdir. Ara sahənin yuxarı və aşağı hissəsində iki böyük ölçülü yarımçıq göl vardır. Yarımçıq göllərin içərisində sürməyi yerlikdə sarı, qırmızı, ağ, göy rəngli güllər işlənmişdir. Yarımçıq göllərin sağ və sol istiqamətə şaxələnən qolları ağac budaqlarına bənzər motivlərlə bəzədilmişdir. Ağ yerlikli bu qolların üzərindəki ağaca bənzər elementlər sürməyi və qırmızı rənglərlə tərtib edilmişdir. Xalçanın yuxarı və aşağı hissəsində haşiyə divarına yaxın tünd qəhvəyi yerlikli yarımçıq medalyonlar ümumi kompozisiyanı tamamlayır. Medalyonların kənarlarında ağ, göy, qəhvəyi rənglərlə işlənmiş dalğavari çıxıntılar vardır. Ara sahənin boşluqlarında yuxarı və aşağı hissədə ağac budağına bənzər qəhvəyi, ağ, sürməyi rənglərlə işlənmiş motivlər vardır. Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsi göy, qırmızı, yaşıl, tünd qəhvəyi rəngli "səkkizguşəli ulduz" motivləri ilə bəzədilmişdir. Bu motivlərin mərkəzində sarı, göy, qırmızı, açıq və tünd qəhvəyi rənglərlə işlənmiş dördbucaqlı kiçik ölçülü həndəsi elementlər vardır. Ağ yerlikli haşiyəni hər iki tərəfdən içərisində tünd qəhvəyi və göy rəngli motivlərlə bəzədilmiş mədaxillər əhatə edir. Mədaxillər sağ və soldan qırmızı, sarı qırıq-qırıq xətlərlə, baş və ayaq hissədə isə sarı, qırmızı rəngli "Z"-ə bənzər motivlərlə tamamlanır. Xalçanın rəng tərtibatı yüksək peşəkarlıqla və ənənəvi qanunauyğunluqla həll edilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 298x182. h. 1260 (1839) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində sağ küncündə h. 1260 tarixi, sol küncündə isə ərəb əlifbası ilə Əmir Əli yazısı vardır.

Zoğalı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində üç bütöv və bir yarımçıq medalyon təsvir edilmişdir. Yuxarı hissədəki yarımçıq medalyon və ikinci bütöv medalyon yaşıl, bənövşəyi və ağ rənglərlə, digər iki bütöv medalyonlar isə mavi, zoğalı və bənövşəyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Medalyonların yuxarı və aşağı hissəsində "cütbuynuz" motivləri vardır. Mərkəzdəki medalyonların içərisində altıləçəkli güllər, rombvari və "ox" işarəli elementlər vardır. Aşağı hissədəki medalyonun içərisində isə qoşa romb şəkilli və "ox" işarəli elementlər işlənmişdir.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqları altıləçəkli güllər, səkkizguşəli ulduzlar, səkkizbucaqlı həndəsi elementlər və "buta" ornamentləri ilə doldurulmuşdur. Altıləçəkli güllər yaşılla ağ, sarı ilə yaşıl, sürməyi ilə ağ və bənövşəyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Mərkəzdəki bənövşəyi butanın kənarları sarı, yuxarı hissədəki bənövşəyi yerlikli butaların kənarları sarı, ağ, mavi, yaşıl, butaların kənarları yaşıl, bəziləri sarı, yaşıl butalar qəhvəyi, mərkəzdəki yaşıl butanın kənarları isə sarı rəngli kvadrat şəkilli elementlərlə işlənmişdir. Səkkizguşəli ulduzlar sarı, mavi, ağ, bənövşəyi, sarı, bənövşəyi rənglərlə işlənmişdir.

Xalçanın tünd qəhvəyi yerlikli ana haşiyəsi səkkizbucaqlı medalyonlarla bəzədilmişdir. Medalyonların içərisində səkkizləçəkli güllər vardır. Güllər sarı ilə qırmızı, ağla yaşıl, yaşılla qırmızı, sürməyi ilə sarı, ağla bənövşəyi, sarı ilə sürməyi, mavi ilə bənövşəyi, ağla qırmızı, yaşılla mavi, mavi ilə qırmızı, bəzi güllər isə yalnız bir rəngla sarı, bənövşəyi, sürməyi rənglərlə işlənmişdir. Güllərin ləçəklərinin kənarları müxtəlif rəngli "su"larla işlənmişdir. Medalyonların kənarları yaşıl zolaqlarla, zolaqlar isə qırmızı rəngli "su"larla tamamlanır. Haşiyə hər iki tərəfdən mavi rəngli zolaqlarla tərtib edilib. Ana haşiyə hər iki tərəfdən ağ yerlikli bala haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. Bala haşiyələr zoğalı rəngli dalğavari naxışlarla işlənmişdir. Dalğaların üzərində güllərlə bəzədilmişdir. Güllər bənövşəyi, zoğalı, mavi, sarı, yaşıl, rənglərlə tərtib edilmişdir. Daxildəki haşiyənin kənarları xaricdən bənövşəyi, daxildən yaşıl qəhvəyi xarici haşiyə isə daxildən bənövşəyi, xaricdən isə zoğalı və qara "su"larla tamamlanır.

Xalça. Yun. Xovlu. 196x131. h. 1260 (1839) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Gərnibasar, Qəmərli

Bu xalçanın ara sahəsinin mərkəzində qırmızı medalyonun içərisində h. 1260 tarixi vardır. Bu xalça Qəmərli xalçaları üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri özündə yaşadır.

Qırmızı yerlikli bu xalçanın kompozisiyası ara sahə və haşiyə hissəsindən ibarətdir. Ara sahənin əsas bəzəyini bir böyük ölçülü göl təşkil edir. Gölün içərisində yaşıl rəngli medalyon yerləşdirilmişdir. Medalyonun içərisindəki, nisbətən kiçik ölçülü eyni formalı tünd-qırmızı medalyonun mərkəzində ağ rəngli dördbucaqlı element vardır. Dördbucaqlı elementin içərisində səkkizguşəli ulduz motivi işlənmişdir. Bu element daxildən sürməyi, xaricdən isə sarı, sürməyi rəngli "su"larla əhatə olunmuş, sağ və soldan sarı rəngli "nal" şəkilli, aşağı və yuxarı hissələrdə ağac motivləri ilə tamamlanmışdır.

Ağ yerlikli gölün boşluqlarında yaşıl rəngli, içərisində qarmaqlı motivlər işlənmiş yaşıl yerlikli, kiçik ölçülü səkkizbucaqlı medalyonlar, "X"-ə bənzər elementlər sürməyi, tünd qırmızı, sarı, qara rənglərlə işlənmiş, yuxarı və aşağı hissələrdə "cütbuynuz" çıxıntılı motivlər təsvir edilmişdir. Gölün kənarlarında sağ və solda yaşıl, sürməyi, tünd qırmızı rənglərlə tərtib edilmiş "S"-ə bənzər motivlər vardır. Gölün kənarları içərisində tünd qırmızı dilikli dalğalar işlənmiş sürməyi zolaqla əhatə olunub. Gölün kənarlarındakı sürməyi yerlikli zolaq daxildən sarı, xaricdən isə ağ rəngli "su"larla işlənmişdir.

Xalçanın ara sahəsinin künclərində "cütbuynuz" çıxıntılı yaşıl yerlikli elementlər, içərisində pilləli rombvari formalı "gözqaytarıcı" motivlər işlənmiş sürməyi yerlikli kiçik ölçülü medalyonlar təsvir edilmişdir. Boşluqlar kiçik ölçülü dördləçəkli güllər, yaşıl rəngli "X"-ə bənzər motivlərlə doldurulmuşdur.

Xalçanın tünd qəhvəyi yerlikli ana haşiyəsi kənarları pilləli klassik elementlər, kiçik ölçülü "gözqaytarıcı" motivlərlə bəzədilmişdir. Klassik elementlər ağ, göy, sarı, yaşıl, tünd qırmızı, sürməyi, mavi rənglərlə, "gözqaytarıcı" motivlər isə tünd qırmızı və ağ rənglərlə tərtib edilmişdir. Ana haşiyə hər iki tərəfdən içərisində dilikli dalğalar işlənmiş sarı yerlikli bala haşiyələrlə əhatə olunub. Dilikli dalğalar tünd qırmızı, sürməyi və qara rənglərlə işlənmişdir. Daxili haşiyə xaricdən qırmızı, ağ, daxildən ağ, qəhvəyi, xarici haşiyə isə hər iki tərəfdən tünd-qırmızı və ağ rəngli kvadrat şəkilli elementlər işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunub.

Xalça. Yun. Xovlu. 154x89. h. 1267 (1846) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərəçiçək, Axtı

Bu xalça özünəməxsus naxış tərtibatına malikdir. Xalça "Namazlıq" adlanır. Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində mehrabın sağ və solunda iki hissəyə bölünmüş h. 1267 tarixi vardır.

Ara sahəsinin yuxarı hissəsində kənarları itibucaqlı "mehrab" təsvir edilmişdir. Mehrabın içərisində mavi yerlik dördbucaqlı, ağ yerlikdə isə "ox" şəkilli ornament vardır. Mavi yerlikli dördbucaqlı medalyonun içərisində sarı rəngli, aşağı tərəfi üç çıxıntılı rombvari element vardır. Bu elementin sağ və sola istiqamətlənən çıxıntılarının aşağı hissəsində içərisi qara xətlərlə dörd hissəyə bölünmüş rombvari element təsvir edilmişdir.

Mehrabın sağ və solunda hər tərəfdə qoşa "buta" motivləri işlənilmişdir. Butalar üst hissədə moruq rəngli, alt hissədə isə yaşıl rənglidir. Butaların kənarları qırmızı, ağ, qara rəngli zolaqlarla tamamlanır. Sağ tərəfdəki moruq rəngli butanın içərisində kiçik ölçülü ağ, mavi rənglə işlənmiş buta və rombvari element, digər butaların içərisində isə yalnız rombvari element yerləşdirilmişdir.

Xalçanın sürməyi yerlikli ara sahəsinin boşluqlarındakı budaqlarda gül, yarpaq motivləri vardır. Gül və yarpaqlar qırmızı, mavi, qəhvəyi, açıq və tünd yaşıl, tünd və açıq qəhvəyi, tünd qırmızı, ağ, çəhrayı rənglərlə tərtib edilmişdir. Ara sahə və mehrabın kənarları içərisində "S"-ə bənzər motivlər işlənmiş moruğu yerlikli mədaxillə əhatə olunmuşdur. Ara sahədəki elementlərin rəngi mədaxildəki motivlərdə də təkrarlanır.

Xalçanın ağ yerlikli ana haşiyəsi kənarları pilləli klassik elementlərlə bəzədilmişdir. Bu elementlərin mərkəzində "xaç"a bənzər "dördləçəkli" motivlər vardır. Pilləli elementlər yasəməni, narıncı, qırmızı, sarı, yaşıl, mavi, çəhrayı rənglərlə tərtib edilmişdir. Haşiyənin boşluqları üçbucaqlı və rombvari motivlərlə doldurulmuşdur. Pilləli motivlərin rəngi rombvari və üçbucaqlı elementlərin rəngləri ilə yüksək peşəkarlıqla və qanunauyğunluqla uzlaşdırılmışdır.

Xalçanın nisbətən ensiz haşiyəsi mərkəzdəki yuxarı hissələrdə mavi, qara və solmuş qara, mərkəzdən aşağı hissələrdə isə göy və qara rəngli "mollabaşı"larla tərtiblənmişdir. Haşiyələr hər iki tərəfdən qara, qırmızı, yaşıl "su"larla tamamlanır.

Xalça. Yun. Xovlu. 244x162. h. 1270 (1849) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Ağbaba

Xalçanın ara sahəsində ağ yerlikli gölün aşağı hissəsində h. 1270 tarixi vardır.

Kərpiciyə çalan qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində böyük ölçülü ağ yerlikli göl yerləşdirilmişdir. Gölün mərkəzində yaşıl yerlikli medalyon vardır. Medalyonun mərkəzində qırmızı yerlikli altıbucaqlı həndəsi element işlənmişdir. Bu həndəsi elementin içərisində dördbucaqlı kənarları mavi rənglərlə işlənmiş "qoşabuynuz" çıxıntılı motiv öz orijinal forması ilə diqqəti cəlb edir. Dördbucaqlı elementin mərkəzində bənövşəyi yerlikdə sarı rəngli səkkizguşəli ulduz vardır. Bu həndəsi elementin kənarları kiçik ölçülü qırmızı, sarı rəngli kvadrat şəkilli motivlər və mavi rəngli "su"larla əhatə olunub. Qırmızı altıbucaqlı medalyonun boşluqlarında stilləşmiş qoşa quş və çiçək təsvirləri vardır. Medalyonun kənarları ağ rəngli "siçandişi"lərlə tamamlanır. Yaşıl yerlikli medalyonun künclərində içərisində tünd və açıq qəhvəyi üçbucaqlı hissələrə bölünmüş ağ yerlikli dördbucaqlı həndəsi elementlər təsvir edilmişdir. Bu elementlərin kənarları qırmızı rənglərlə tamamlanır. Ağ yerlikli gölün boşluqları bir-birinə əks istiqamətdə "dördayaqlı" quş, "gözqaytarıcı", dördbucaqlı, "qoşabuynuz" çıxıntıları olan motivlərlə doldurulmuşdur. Gölün kənarındakı boşluqlarda "sırğa" adlandırılan elementlər zəncirvari düzülüşlə işlənmişdir. Gölün kənarları qırmızı rəngli "su"larla və içərisində qırmızı ziq-zaq şəkilli xətlə işlənmiş yaşıl zolaqla tamamlanır. Zolaqlar daxildən qırmızı, qara, sarı, xaricdən isə ağ, qara "su" larla işlənmişdir. Ağ yerlikli böyük ölçülü mehrab şəkilli gölün yuxarı və aşağı hissələrində mehrabın sağ və solunda mavi yerlikli kiçik ölçülü dördbucaqlı medalyon təsvir edilmişdir. Medalyonların içərisi qırmızı, sarı rəngli üçbucaqlı hissələrə bölünmüşdür. Medalyonun kənarlarında cüzi nəzərə çarpan qırmızı, ağ rənglərlə işlənmiş ulduz motivləri vardır. Ara sahənin kərpiciyə çalan boşluqları sarı, mavi, yaşıl, qəhvəyi, ağ rəngli qarmaq, gül-çiçək, "qoşabuynuz", stilləşmiş insan, dördayaqlı fantastik quş və stilləşmiş maral, "tula" təsvirləri ilə bəzədilmişdir. Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsi Gəncə-Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan klassik elementlərlə işlənmişdir. Bu elementlər mavi, yaşıl, sarı, göy, qırmızı, sürməyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Sürməyi yerlikli ensiz haşiyə ağ, qırmızı, sarı, açıq qəhvəyi, yaşıl səkkizguşəli ulduzlarla işlənmişdir. Haşiyələr hər iki tərəfdən ağ, qırmızı, sarı rənglərlə işlənmiş "siçandişi"lərlə əhatə olunub. Ağ yerlikli haşiyəni xaricdən kənarları "siçandişi"lərlə tamamlanmış mavi, sürməyi dilikli mədaxillər tamamlayır.

Qazax qrupuna daxil olan bu xalça 1949-cu ildə Vedinin Kotanlı kəndində toxunmuşdur. Sürməyi yerlikli ara sahənin əsas bəzəyi dörd böyük ölçülü göldən ibarətdir. Göllərin içərisində qarmaqlı elementlər yerləşdirilib. Birinci, ikinci və dördüncü göllərin mərkəzində sürməyi, narıncı, sarı, şəkəri, yasəməni, sumağı rənglərlə işlənmiş kvadrat şəkilli elementlər vardır. Göllərin kənarları sumağı rəngli qarmaqlarla əhatə olunmuşdur. Qarmaqların kənarları isə sarı rəngli "su"larla tamamlanır.

Ara sahənin boşluqları qarmaqlı, rombvarı, kənarları pilləli klassik, dörd ünsür, "S", "X" şəkilli elementlər, stilləşmiş insan, dəvə və digər heyvanların təsvirləri ilə zənginləşmişdir. Xalçanın solmuş qırmızı yerlikli ana haşiyəsində səkkizguşəli ulduz təsvirləri vardır. Ulduzların rəngi bir aşırı dəyişərək xüsusi ahəng yaradır. Ulduzlar sarı, sürməyi, açıq qırmızı, sumağı, açıq və tünd yaşıl, ağ, şəkəri, yasəməni rənglərlə tərtib edilmişdir. Haşiyə daxildən sarı, sürməyi, xaricdən isə göy, qara rəngli dilikli elementlərlə işlənmiş ensiz və nisbətən enli haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. Daxili ensiz haşiyənin yuxarı hissəsi sarı, qəhvəyi, tünd yaşıl, xarici nisbətən enli haşiyənin yuxarı sağ və sol hissələri isə sumağı, sarı və qəhvəyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Ana haşiyəni əhatə

Xalça. Yun. Xovlu. 283x137. (1949). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Vedibasar, Vedi.

edən daxili haşiyədəki diliklərin kənarları sumağı, xarici haşiyədəki diliklərin kənarları isə sarı rəngli "su"larla işlənib. Haşiyənin kənarları sarı, sumağı, ağ, şəkəri rənglərlə işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur.

Xalçanın ara sahəsini əhatə edən haşiyə "T" şəkilli elementlərlə bəzədilmişdir. Bu elementlər sumağı, ağ, sarı, solmuş qırmızı, qəhvəyi, yaşıl, yasəməni rənglərlə işlənmişdir. "T" şəkilli elementlərin kənarları qara rəngli "su"larla tamamlanır. Haşiyə sarı-açıq qırmızı, ağ-sumağı, ağ-sürməyi, sumağı-yaşıl, açıq qırmızı-qəhvəyi-yaşıl rəngli qırıq-qırıq xətlərlə işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunub. Xalçanın yuxarı və aşağı hissələri solmuş sürməyi, yuxarıdan bir qədər aşağı hissəsi qəhvəyi, mərkəz hissəsi isə sürməyi yerliklidir.

Xalça Azərbaycanın Qazax xalça qrupu üçün səciyyəvi olan texnologiya əsasında Qərbi Azərbaycanın Vedi bölgəsinin Kotanlı kəndində yaşamış məşhur xalça ustası Əsli xanım tərəfindən toxunmuşdur.

Xalçanın xovu, ərişi və arğacı yundur. Xalça əl üsulu ilə əyrilmiş iplərdən toxunmuşdur. Xalça bədii, tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Xalçadakı bütün rənglər təbiidir. Saxlanma vəziyyəti əladır.

Xalça. Yun. Xovlu. 268x155. h. 1271 (1850) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Gərnibasar, Qəmərli

Zəngin naxış tərtibatına malik olan bu xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsindəki tünd qırmızı rəngli gölün içərisində h. 1271 tarixi vardır. Bu xalçada Qərbi Azəzbaycanın xalçaçılıq mərkəzləri üçün, tarixən səciyyəvi olan, özünəməxsus bədii quruluş və kolorit həlli qorunub saxlanmışdır.

Göy yerlikli ara sahədə üç böyük ölçülü səkkizbucaqlı göl yerləşdirilmişdir. Bu göllər formaca eyni olub, yalnız rəng tərtibatına görə birbirindən fərqlənirlər.

Tünd qırmızı yerlikli göllərin içərisində sarı rəngli dördbucaqlı medalyon vardır. Medalyonların kənarları qarpız zolaqlarla əhatə olunub, yuxarı, aşağı hissələrdəki künclərdə qarmaqlı çıxıntılar, sağ və solda isə "cütbuynuz" motivləri işlənmişdir. Medalyonların içərisində sürməyi rəngli kənarları pilləli elementlərin mərkəzində dördləçəkli gülü xatırladan "dördünsür" motivi, yuxarı hissədəki medalyonun boşluqları yaşıl rəngli "S"-ə bənzər motivlərlə, aşağı hissədəki medalyonun içərisində isə dördləçəkli gül və kiçik ölçülü kənarları pilləli elementlər vardır. "Dördünsür"motivlərinin kənarları isə tünd qırmızı rəngli "su"larla tamamlanır. Göllərin yuxarı və aşağı hissəsində ağ və sürməyi rənglərlə tərtib edilmiş "T" şəkilli motivlər təsvir edilmişdir. Bu motivlərin üzərində və kənarlarında kiçik ölçülü "dördünsür", kənarları pilləli klassik elementlər vardır. Göllərin içərisindəki boşluqlar yuxarı hissələrdə göy, sarı rəngli"S"-ə bənzər, ağ, sarı, göy, yaşıl rənglərlə işlənmiş üçbucaqlı elementlərlə doldurulmuşdur.

Mərkəzdəki ağ yerlikli gölün içərisində də eyni formalı medalyon tünd yaşıl və tünd qırmızı rənglərlə işlənmişdir. Medalyonun kənarlarında tünd qırmızı rənglərlə işlənmişdir. Medalyonun kənarlarında tünd qırmızı, tünd yaşıl, göy, sarı rəngli rombvari, dördləçəkli gül, "S"- ə bənzər və kiçik ölçülü "dördünsür" motivləri vardır. Ara sahənin boşluqlarında "qoşabuynuz" səkkizguşəli ulduz, dördləçəkli, səkkizləçəkli güllər, rombvari, dördbucaqlı, kənarları pilləli klassik, "S"-ə bənzər elementlərlə zənginləşmişdir. Bu elementlərin arasında cüzi nəzərə çarpan "dördünsür" motivləri vardır.

Boşluqlardakı elementlər sarı, tünd qırmızı, yaşıl, ağ, sürməyi, qəhvəyi, qara rənglərlə tərtib edilmişdir.

Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsi "zülfələm" adlandırılan naxışlarla bəzədilmişdir. Bu naxışlar sürməyi, sarı, tünd qırmızı, yaşıl, göy rənglərlə işlənmişdir. Ana haşiyənin yuxarı hissəsində, sol küncdə tünd qırmızı, sürməyi rənglərlə işlənmiş "cütbuynuz", göy və qırmızı rəngli dördləçəkli gül, qırmızı , sürməyi, yaşıl rəngli kiçik ölçülü "dördünsür" motivləri vardır. Ana haşiyə daxildən içərisində yaşıl və tünd qırmızı qarmaqlı elementlərlə tərtib edilmiş bala haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. Haşiyələr hər iki tərəfdən sarı, tünd qırmızı kvadrat şəkilli motivlər işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunub. Mədaxillərin kənarları qara rəngli "su"larla tamamlanır.

Xalça. Yun. Xovlu. 263x200. 1850-ci il İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Sisyan

Xalçanın kompozisiyası ara sahə və haşiyə hissəsindən ibarətdir.

Qırmızı yerlikli ara sahədə iki böyük ölçülü altıbucaqlı göl yerləşdirilmişdir. Göllərin içərisində göy yerlikli dördbucalı medalyon vardır. Medalyonların mərkəzində tünd qırmızı rəngli səkkizguşəli ulduz işlənmişdir. Ulduzların içərisində mavi, sarı rəngli üçbucaqlı motivlər kənar hissələrdəki motivlərlə uyğunlaşaraq kompozisiyanı canlandırır.

Dördbucaqlı medalyonların yuxarı və aşağı hissələrində ağaca bənzər elementlər vardır. Bu elementlərin kənarlarında "cütbuynuz" motivləri təsvir edilmişdir.

Medalyonun sağ və solunda "T" hərfinə bənzər motivlər vardır. Ağaca bənzər və "T" hərfinə bənzər motivlər mavi rənglə tərtib edilmişdir.

Ağ yerlikli gölün boşluqları "spiral" şəkilli, "S"-ə bənzər, "qoşabuynuz", "dördləçəkli" çiçəklərlə doldurulmuşdur. "Spiral" şəkilli motivlər tünd qırmızı, "qoşabuynuz" motivləri mavi rənglə "S"-ə bənzər motivlər qırmızı, mavi, göy, çiçəklər isə qırmızı, sarı, yaşıl, göy və qəhvəyi rənglərlə tərtib edilmişdir. "Qoşabuynuz" motivlər sumağı yerlikli kətəbələrdə işlənmişdir. Gölün yuxarı və aşağı hissəsindəki göy rəngli ağaca bənzər elementlərin şaxələri qarmaqlı və "ox" şəkillidir.

Gölün kənarları yuxarı və aşağıdan "cütbuynuz", "qarmaqlı", sağ və soldan isə "T" şəkilli motivlərlə əhatə olunub.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqlarında "Borçalı" xalçaları üçün səciyyəvi olan elementlər işlənmişdir.

Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsi kənarları pilləli elementlərlə bəzədilmişdir. Bu elementlər üçbucaqlı formaya malikdir. Bu elementlərin kənarları diliklərlə əhatə olunmuşdur. Haşiyə motivləri tünd qırmızı, göy, mavi, sarı, yaşıl rənglərlə işlənmişdir. Pilləli motivlərin və diliklərin kənarları qırmızı, qəhvəyi "su"larla tamamlanır. Haşiyədəki boşluqlar "məşəl" və yaxud "şamdan" adlandırılan qırmızı, göy, mavi, sarı rəngli elementlərlə bəzədilmişdir. Haşiyə hər iki tərəfdən içərisində qırmızı, sarı rəngli kiçik ölçülü rombvari elementlər işlənmiş sürməyi yerlikli ensiz haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. Ensiz haşiyələrin kənarları sarı, qırmızı rəngli qırıq-qırıq xətlərlə tamamlanır.

Xalçanın kərpiciyə çalan qırmızı yerlikli, nisbətən kiçik haşiyəsi "spiral" şəkilli motivlərlə işlənmişdir. Bu motivlərin arasında "buta" elementləri vardır. "Spiral" şəkilli və "buta" motivləri mavi rənglə, kənarları isə qəhvəyi rənglə tərib edilmişdir. Butaların içərisində ağ, sarı, qırmızı, qəhvəyi, mavi, yaşıl, sürməyi rəngli kiçik ölçülü butalar yerləşdirilmişdir. Qırmızı yerlikli haşiyəni daxildən içərisində sarı-qırmızı rəngli nəbati elementlər işlənmiş mavi yerlikli ensiz haşiyə əhatə edir.

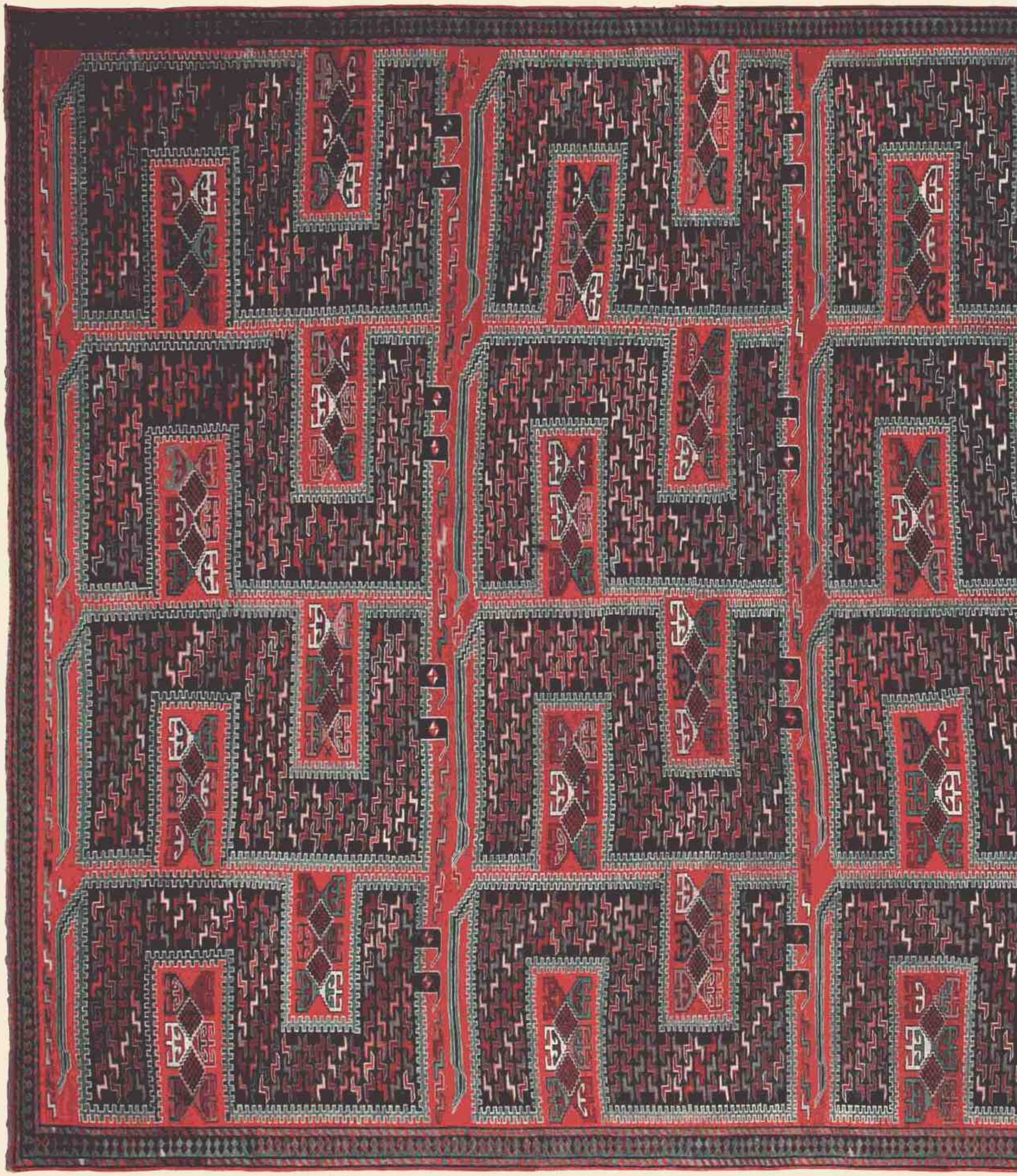

Vərni. Yun. Xovsuz. 302x230. 1850 ci il İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Basarkeçər

Xalça sənətinin ikinci inkişaf dövrünü təşkil edən və mürəkkəb dolama üsulu ilə toxunan vərnilər əksər hallarda maldarlıqla məşğul olan köçmə həyat tərzi keçirən tərəkəmələr tərəfindən toxunmuşdur. Digər xalçalardan fərqli olaraq vərnilərdə başlıca olaraq şərtiləşmiş heyvan təsvirlərinə daha çox təsadüf edilir. Azərbaycanın dağlıq rayonlarında köçmə həyat tərzi keçirən əhaliyə məxsus vərni toxunuşlu dəvə, at çulu, məfrəş, xurcun, pərdə, yüküzü kimi məişət əşyalarına tez-tez təsadüf edilir. Vərnilər ən çox Qazax, Qarabağ, Qaradağ (Cənubi Azərbaycanı) və İrəvanın bir çox mahallarında istifadə olunmuşdur.

Kərpiciyə çalan qırmızı yerlikli bu vərninin əsas bəzəyi 16 böyük ölçülü 2 rəqəminə və yaxud tərsinə düzülmüş "S"-ə bənzər elementlərdən ibarətdir. Bu elementlər sürməyi yerliklidir. Əjdahaların quyruğu və buynuzları çox aydın nəzərə çarpır. Bu elementlərin kənarları daxildən və xaricdən yaşıl rəngli çıxıntılarla əhatə olunub. Çıxıntılar ağ rəngli sularla tamamlanır.

Əjdahaların üzərində latın əlifbasının "Z" hərfinə bənzər motivlər işlənmişdir. Bu motivlər sumağı, qırmızı, ağ, göy, sarı, açıq və tünd yaşıl, yasəməni, açıq və tünd qəhvəyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Bu motivlərin kənarları müxtəlif rəngli "su"larla işlənmişdir.

Ara sahənin boşluqları kənarları pilləli klassik elementlər və "S"-ə bənzər motivlərlə doldurulmuşdur. Bu elementlər tünd və açıq yaşıl, ağ, yasəməni, sumağı, tünd və açıq qəhvəyi, sürməyi, qara rənglərlə işlənmişdir.

Xalçanın haşiyəsi mavi və qara rənglərlə işlənmiş "mollabaşı" elementləri ilə tərtib edilmişdir. Haşiyənin kənarları yaşıl və qırmızı rənglərlə tərtiblənmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Mədaxillərin kənarları qara rəngli "su"larla, "mollabaşı"motivləri isə qırmızı rəngli "su"larla tamamlanır.

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsinin sol küncündə h. 1271 tarixi vardır.

Zoğalı yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin əsas bəzəyi yuxarıdan birinci cərgədə sağa, ikinci cərgədə sola doğru istiqamətlənən və digər cərgələrdə eyni düzümlə tərtib edilən kompozisiya quruluşundan ibarətdir. Butalar birinci cərgədə yaşıl, zoğalı, göy və ağ rəngli, ikinci cərgədə isə bir-aşırı dəyişdirilərək xüsusi ahəng yaratmışdır. Butaların kənarlarında yarpağa bənzər çıxıntıları və qotazları vardır. Toxucular arasında bu növ butalar "qotazlı buta"lar adlandırılır.

Çox qədim bir tarixə malik olan buta motivləri Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Qərbi Azərbaycanın, nəinki xalçalarında, hətta memarlıq, zərgərlik, ağacişləmə, misgərlik, dulusçuluq, tikməçilik və tətbiqi incəsənətin bir çox başqa sahələrində dönə-dönə təsvir edilmişdir. Qərinələr ötdükcə "buta" motivləri dəyişmiş, müxtəlif məzmunda yeni-yeni formalar almışdır. "Buta"nın formaları inkişaf etdikcə sənətkarlar onlara yeni-yeni adlar vermiş və daha da təkmilləşdirməyə çalışmışlar.

Xalça. Yun. Xovlu. 267x110. h. 1271 (1850) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Üçkilsə

Xalçanın yaşıl yerlikli ana haşiyəsi kiçik ölçülü səkkizləçəkli güllərlə bəzədilmişdir. Güllərin arasındakı boşluqlar kənarları dilikli budaqlarla doldurulmuşdur. Dilikli elementlərə Azərbaycanın Quba-Şirvan və Gəncə-Qazax xalçalarında daha çox təsadüf edilir. Diliklər uzunsov formalı yarpaqların kənarlarında özünəməxsus düzülüşlə tərtib edilmişdir.

Budaqlar bir-birinə birləşdirilərək dalğavari forma almışdır. Güllərin sağ və solundakı zoğalı rəngli budaqlar və budaqlardakı cüzi nəzərə çarpan gül-çiçəklər haşiyəni zənginləşdirir. Ana haşiyə hər iki tərəfdən içərisində "S"-ə bənzər motivlər işlənmiş bala haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. "S"-ə bənzər motivlər ağ, zoğalı, tünd qəhvəyi, mavi, sarı rənglərlə işlənmişdir. Bu motivlərin arasında "sırğa" adlandırılan kiçik ölçülü elementlər vardır. "S"-ə bənzər motivlərin rəngləri "sırğa" elementlərində də təkrarlanır. Bala haşiyələrin kənarları zoğalı, ağ rəngli "siçandişi"lərlə tamamlanır. Ara sahəni əhatə edən haşiyə daxildən mavi, zoğalı kənar haşiyə isə xaricdən eyni rəngli diliklərlə əhatə olunmuşdur.

Haşiyədəki güllər zoğalı, sarı, mavi, ağ, qəhvəyi, yaşıl, sürməyi rənglərlə işlənmişdir.

Xalçanın yuxarı hissəsində ara sahədəki kərpiciyə çalan qırmızı yerlikli medalyonun içərisində "ağac" motivinin altında h. 1271 tarixi vardır.

Xalçanın tünd qəhvəyi yerlikli ara sahəsində on səkkiz bütöv və on dörd yarımçıq altıbucaqlı medalyon yerləşdirilmişdir. Medalyonlar kərpiciyə çalan qırmızı, açıq yaşıl, sarı, ağ, sürməyi yerlikdə tərtib edilmişdir. Medalyonların kənarları sürməyi, qırmızı, sarı, ağ yaşıl, açıq qəhvəyi rənglərlə işlənmişdir. Medalyonların içərisində "ağac" motivləri vardır. Ağac motivləri qırmızı yerlikdə sarı, yaşıl, ağ, sürməyi; yaşıl yerlikdə qırmızı, sarı, ağ; ağ yerlikdə yaşıl, sürməyi, qırmızı; sarı yerlikdə sürməyi, qırmızı, yaşıl rənglərlə işlənmişdir. Bəzi toxucular bu motivləri "budaqbaşı" adlandırırlar. "Budaqbaşı" motivlərinə Azərbaycanın Gəncə, Qazax xalçalarında da tez-tez təsadüf olunur.

Xalça. Yun. Xovlu. 228x95. h. 1271 (1850) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri

Xalçanın sağ və solunda, aşağı və yuxarı hissəsindəki yarımçıq medalyonlar ara sahənin kompozisiyasını tamamlayır.

Xalçanın haşiyəsi kiçik ölçülü altıbucaqlı elementlərlə bəzədilmişdir. Ara sahədəki altıbucaqlı elementlərin rəngi haşiyə hissəsindəki elementlərdə də təkrarlanır.

Haşiyədəki medalyonların içərisində "çarx" adlandırılan motivlər işlənmişdir. Bu motivlər qırmızı yerlikdə ağ, sarı, yaşıl yerlikdə qırmızı, ağ, sarı, göy yerlikdə sarı, qırmızı rənglərlə tərtib edilmişdir.

Bala haşiyə sürməyi, kərpici rəngli "mollabaşı" larla tərtib edilmişdir. Haşiyənin kənarları daxildən sarı, qırmızı, xaricdən isə ağ, qırmızı rənglərlə işlənmiş ağ rəngli qırıq- qırıq xətlərlə əhatə olunub.

Xalçadakı isti və soyuq rənglər bir-biri ilə ənənəvi qanunauyğunluqla və yüksək peşəkarlıqla uzlaşdırılaraq diqqəti cəlb edən bir görünüş yaradılmışdır.

Xalça. Yun. Xovlu. 190x130. h. 1271 (1850) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri

Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsində solda h. 1271 tarixi vardır.

Qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsi rapportlara bölünmüşdür. Rapportlarda iki şəkəri, iki yaşıl rəngli qarmaqlı medalyonlar vardır. Nisbətən kiçik ölçülü qarmaqlı motivlər medalyonların içərisində yerləşdirilmişdir. Qarmaqlı motivlər şəkəri rəngli medalyonlarda sürməyi, qırmızı rənglə; yaşıl yerlikli medalyonlarda ağ, sürməyi və qırmızı rənglərlə işlənmişdir. Ara sahənin boşluqları ağ, sürməyi, yaşıl rəngli kiçik ölçülü dördləçəkli çiçəklər, ağ, sürməyi, sarı rəngli rombvari motivlərlə doldurulmuşdur. Rapportların kənarları hər tərəfdən nöqtəvari motivlərlə tərtib edilmişdir. Bu motivlər ümumilikdə torvari görünüş yaradır.

Xalçanın şəkəri yerlikli ana haşiyəsi yaşıl, tünd qırmızı, qəhvəyi, sürməyi rəngli kənarları yuxarı və aşağı hissələrdə qarmaqlı, yan hissələrdə isə "T" şəkilli elementlərlə işlənmişdir. Bu elementlər tünd qırmızı, sürməyi, yaşıl, tünd qəhvəyi, açıq yaşıl rənglərlə tərtib edilmişdir. Ana haşiyənin boşluqları kiçik ölçülü dördləçəkli çiçəklərlə doldurulmuşdur. Haşiyədəki motivlərin içərisində rombvari elementlər vardır.

Ana haşiyəni xaricdən göy, tünd qəhvəyi və sürməyi, daxildən isə qırmızı, açıq yaşıl rəngli qarmaqlı motivlər işlənmiş bala haşiyələr əhatə edir. Haşiyələrin kənarlarını xaricdən şəkəri, qırmızı; daxildən sarı, qırmızı rəngli "Z"-ə bənzər cüzi nəzərə çarpan motivlərlə işlənmiş mədaxillər əhatə edir. Mədaxillər hər iki tərəfdən qəhvəyi rəngli "su"larla tamamlanır.

Rombvari elementlərin içərisi dörd hissəyə bölünmüşdür. Bu hissələr, üçbucaqlı formaya malik olub sürməyi ilə qəhvəyi, ağla qırmızı, yaşılla qırmızı, sürməyi ilə qırmızı, qəhvəyi ilə qırmızı, tünd qəhvəyi ilə açıq qəhvəyi, yaşılla qəhvəyi rənglərlə tərtib edilmişdir.

Xalçanın bir-birini əvəz edən əlvan və harmonik rəng qaması, ənənəvi dekorativ kompozisiya həlli ümumi görünüşə xüsusi bir dinamiklik və ifadəlilik verir.

Xalça. Yun. Xovlu. 227x168. h. 1272 (1851) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Vedibasar, Vedi

Xalçanın kompozisiyası ara sahə və haşiyə hissəsindən ibarətdir. Ara sahənin yuxarı hissəsində sağ tərəfdə h. 1272 tarixi vardır. Xalçanın qırmızı yerlikli ara sahəsinin mərkəzində mehrab şəkilli altıbucaqlı medalyon yerləşdirilmişdir. Medalyonun kənarları daxildən yaşıl, xaricdən isə, şəkəri rəngli qarmaqlarla işlənmişdir. Medalyonun mərkəzində dördbucaqlı açıq sürməyi rəngli həndəsi elementin içərisində Qazax qrupunun Qaraçöp xalçaları üçün səciyyəvi olan "qoşabuynuz" motivi təsvir edilmişdir. Bəzi toxucular bu motivləri "qoşaquyrum" da adlandırırlar. Eyni motivlə işlənmiş şəkəri yerlikli həndəsi element sağ və sol tərəfdə də təkrar edilmişdir. Medalyonun aşağı hissəsində ara sahənin sol tərəfində, üstündə insan təsviri verilmiş at fiquru vardır. Medalyonun sağ və solunda ara sahənin boşluqları rombvari, içərisi şahmat düzülüşlü motivlərlə doldurulmuşdur.

Xalçanın ara sahəsinin baş və ayaq hissəsində içərisində sarı, tünd qırmızı, yaşıl, qarpızı rəngli səkkizguşəli ulduzlarla işlənmiş qoşa dördbucaqlı həndəsi elementlər tərtib edilmişdir. Bu həndəsi elementlərin yaşıl çərçivəli kənarlarında yuxarı və aşağı hissədə üz-üzə, sağ və solda isə əks istiqamətdə işlənmiş qarmaqlı motivlər xalçanın ümumi kompozisiyasına xüsusi görünüş gətirir. Xalçanın sürməyi yerlikli enli haşiyəsindəki elementlər Quba qrupuna daxil olan "Qədim Minarə" və "Uqax" xalçalarının ara haşiyəsində işlənən "təhəng yarpağını" xatırladır. Bu elementlər şəkəri, tünd qırmızı və yaşıl rənglərlə işlənmişdir. Haşiyənin kənarları hər iki tərəfdən "siçandişi"lərlə tərtib edilmişdir.

Ana haşiyə sağ və soldan tünd qəhvəyi, baş hissədə isə xaricdən yaşıl, daxildən qəhvəyi rəngli "mollabaşı" motivləri ilə bəzədilmiş şəkəri yerlikli bala haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. "Mollabaşı" motivlərinin kənarları tünd qırmızı "su"larla işlənmişdir. Xalçanın ara sahəsinin boşluqları "S"-ə bənzər, "svastika", "dördünsür" və müxtəlif kiçik ölçülü motivlərlə doldurulmuşdur. Ara sahəsindəki elementlərin rəngi haşiyə hissəsindəki elementlərdə də təkrar olunaraq diqqətəlayiq bir kompozisiya görünüşü və göz oxşayan rəng palitrası yaradılmışdır. Xalçanın kənarları sağ və soldan Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan tünd qırmızı, şəkəri, yaşıl rəngli iplərlə hörmə üsulu ilə işlənmişdir. Azərbaycanın Qazax xalçaları üçün xarakterik olan rənglər bu xalçada toplanmışdır.

Xalça. Yun. Xovlu. 221x133. h. 1272 (1851) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsindəki ağ yerlikli medalyonun sağ və solunda iki hissəyə bölünmüş h. 1272 tarixi vardır.

Tünd qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində iki ağ yerlikli və bir göy yerlikli göl yerləşdirilmişdir. Göllərin içərisində kənarları qarmaqlı tünd qırmızı rəngli medalyon vardır.

Mərkəzdəki medalyonun içərisində sarı, aşağı və yuxarı hissələrdəki medalyonlarda isə sürməyi rəngli "cütbuynuz" motivləri işlənmişdir. Yuxarı və aşağı hissədəki medalyonların mərkəzi dörd hissəyə bölünmüş, mərkəzdəki "cütbuynuz" motivinin içərisində isə yaşıl, şəkəri rəngli nöqtəvari elementlər təsvir edilmişdir.

Göllərin sağ və solunda və yuxarı hissələrdə dördbucaqlı həndəsi formaya malik olan medalyonlar təsvir edilmişdir. Medalyonların içərisində "cütbuynuz", üçbucaqlı elementlər işlənmişdir.

Ara sahənin boşluqlarında rombvari elementlər vardır. Xalçanın ara sahəsi yaşıl rəngli "mollabaşı"larla əhatə olunub. "Mollabaşı" motivlərinin kənarları ağ rəngli "su"larla tamamlanır.

Ağ yerlikli ana haşiyə "zülfələm" adlandırılan ornamentlərlə bəzədilmişdir. Bu ornamentlər tünd və açıq yaşıl, göy, sürməyi, tünd qırmızı, sarı rənglərlə tərtib edilmişdir.

Haşiyəni xaricdən sürməyi, daxildən isə göy və qəhvəyi rənglərlə işlənmiş ensiz haşiyələr əhatə edir. Haşiyələr "mollabaşı" motivləri ilə işlənmişdir. "Mollabaşı" motivlərinin kənarlarında qırmızı rəngli gəzmələr vardır.

Xalçanın sarı yerlikli ensiz haşiyəsində "S"- ə bənzər elementlər vardır. Bu elementlər qırmızı, ağ, göy, sürməyi, yaşıl, qəhvəyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Haşiyə daxildən qırmızı, göy, xaricdən ağ, qırmızı, göy yerlikli haşiyə xaricdən qırmızı, sarı, kənar haşiyə isə xaricdən ağ, qırmızı, daxildən isə sarı, qırmızı "Z" şəkilli elementlərlə işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunub.

Xalçanın kənarları sürməyi, tünd qırmızı, sarı, yaşıl rənglərlə dolama üsulu ilə işlənmişdir.

Xalçanın rəng tərtibatı ənənəvi qanunauyğunluqla həll edilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 254x147. h. 1273 (1852) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Lori, Cəlaloğlu

Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsində sağ künclərində h. 1273 tarixi vardır.

Qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin əsas bəzəyi iki açıq yaşıl və bir mavi rəngli böyük ölçülü ağac təsvirlərindən ibarətdir. Ağacların budaqları sarı və ağ rəngli "tumurcuq"larla bəzədilmişdir. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətində ağaclar müxtəlif formalarda təsvir olunur. Yaz (bahar) və payız ağacları çiçəklər və yaxud bəhərlə təsvir edilir. Əksər hallarda sərv, söyüd, ağlayan söyüd ağacları dekorativ ağac kimi tərtib edilir. Qədim dövrlərdə Yaxın Şərqdə, Mərkəzi Asiyada, o cümlədən Azərbaycanda zeytun, çinar, tut, əncir və üzüm ağacları müqəddəs ağaclar sayılırdı. Xüsusilə əyri budaqlı ağaclar daha müqəddəs sayılırdı. Dekorativ-tətbiqi sənətdə ağlayan söyüd məhəbbət rəmzi, palıd güc (qüvvət) rəmzi, nar ağacı müvəffəqiyyət və nəsil artması rəmzi sayılırdı. Azərbaycan sənətkarları xüsusilə, xalça ustaları bu obrazları stilləşmiş formada təsvir etmişlər. Bütün bu obrazlar xalçalarda rəmzi məna daşımışlar. Əksər hallarda xalçaların ara sahəsində bir və yaxud iki böyük ölçülü ağac təsviri olur. Bəzən üç və daha çox ağac təsvirlərinə rast gəlinir. Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsində yaşıl ağacın altında sarı rəngli kənarları qəhvəyi "su"larla işlənmiş motivlər bəzədilmişdir. Eyni motiv qəhvəyi və sarı rənglə mərkəzdəki motivlərdə də təkrarlanır. Ara sahənin boşluqları "S"-ə bənzər, "buynuz" və "çiçək" motivləri ilə doldurulmuşdur. Ağacların arasındakı boşluqlarda dördbucaqlı həndəsi elementlər də işlənmişdir. Bu elementlərin içərisində yuxarı hissədə mavi, sarı, aşağı hissədə isə sürməyi, sarı rəngli üçbucaqlı elementlərin kənarlarında ağ yerlikdə qırmızı, göy, sarı, mavi, yaşıl, qəhvəyi rəngli kiçik ölçülü klassik elementlər tərtib edilmişdir. Xalçanın enli haşiyəsində sarı, sürməyi, mavi, qırmızı, yaşıl rəngli pilləli elementlər vardır. Bu elementlər bir - birindən ağ rəngli "su"larla ayrılır. Enli haşiyə xaricdən mavi, daxildən isə sürməyi yerlikli ensiz haşiyələrlə əhatə olunur. Ensiz haşiyələrin içərisində sarı, qırmızı, narıncı, ağ, mavi, göy rəngli dördləçəkli çiçəklər, kənarları pilləli motivlər və rombvari elementlər təsvir edilmişdir. Xarici haşiyənin kənarları xaricdən ağ, qırmızı, daxili haşiyənin kənarları xaricdən sarı, qırmızı, daxildən isə ağ, qırmızı qırıq-qırıq xətlərlə əhatə olunmuşdur. Toxucu xalçada rəng həlli texnikasına ustalıqla yiyələnmişdir. Xalçada ara sahənin və ara haşiyənin ornamental motivlərinin rəngləri parlaq kontrastlıdır. Xalçanın bir-birini tamamlayan əlvan və harmonik rəng qamması, dekorativ kompozisiya həlli şən əhval-ruhiyyə yaradır. Motivlərin rəngləri arasındakı bədii cəhətdən bağlılıq, xovların parıltısı aydın nəzərə çarpır.

Xalçanın aşağı hissəsində qırmızı yerlikdə h. 1274 tarixi vardır.

Qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində üç böyük ölçülü bütöv və bir yarımçıq medalyon təsvir edilmişdir. Medalyonlar "çalağan" quşunu və yaxud qurbağanı xatırladır. Şaquli istiqamətdə üç bütöv və bir yarımçıq elementlər bir-birinin arxasınca düzülərək dinamik və ritmik bir kompozisiya yaratmışdır.

Mərkəzdəki medalyon sürməyi, tünd qırmızı, ağ və yaşıl rənglərlə işlənmişdir. Medalyonun mərkəzində səkkizbucaqlı həndəsi element vardır. Bu elementin içərisində dördbucaqlı uzunsov kətəbəni xatırladan sarı yerlikli gölün içərisində dördləçəkli altı gül işlənmişdir. Dördbucaqlı elementin yuxarı və aşağı hissəsində ox işarəli çıxıntılar vardır. Medalyonun sağ və sola istiqamətlənən ağ rəngli çıxıntılarında "S"-ə bənzər elementlər, yuxarı və aşağı hissələrdə isə ağ yerlikdə stilləşmiş "at" fiqurlarına bənzər elementlər tərtib edilmişdir. Ara sahənin yuxarı və aşağı hissəsindəki eyni formaya malik

Xalça .Yun. Xovlu. 226x118. h. 1274 (1853) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Vedibasar, Vedi

olan medalyonlarda açıq yaşıl rəng üstünlük təşkil edir. Xalçanın ara sahəsinin boşluqları rombvari , dördbucaqlı, üç dördləçəkli gül-çiçək, spiral şəkilli, stilləşmiş keçi, quş və digər motivlərlə bəzədilmişdir.

Xalçanın ağ yerlikli enli haşiyəsi səkkizləçəkli güllərlə işlənmişdir. Güllər qırmızı, sürməyi, göy, yaşıl, sarı, qəhvəyi, açıq yaşıl rənglərlə tərtib edilmişdir. Güllərin kənarları "su" larla tamamlanır. Haşiyə hər iki tərəfdən qırmızı, sürməyi dilikli elementlər işlənmiş ensiz haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. Haşiyələrin kənarları sarı , qırmızı rəngli kvadrat şəkilli elementlər işlənmiş mədaxillərlə tərtib edilmişdir.

Xalçanın rəng həlli texnikasına ustalıqla yiyələnmiş sənətkar (toxucu) bir rəngdən digərinə ənənəvi qanunauyğunluqla keçmiş, kontrastlı uzlaşmalarda rəng ahəngdarlığına nail olmuşdur. Rənglər harmonikdir və xoş əhval-ruhiyyə yaradır.

Xalça. Yun. Xovlu. 198x131. h. 1276 (1855) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Üçkilsə

Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsində sol tərəfdə h. 1276 tarixi vardır.

Açıq qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində mərkəzdə bir səkkizbucaqlı göl yerləşdirilmişdir. Gölün mərkəzində "cütbuynuz" motivi vardır. "Cütbuynuz" motivi kənarları ağ rənglə işlənmiş dörd tərəfdən qarmaqlı çıxıntıları olan dördbucaqlı medalyonun içərisində təsvir edilmişdir. Gölün və medalyonun kənarları ağ rəngli zolaqlarla işlənmişdir. Zolaqlar qırmızı xətlərlə tamamlanır.

Yaşıl yerlikli gölün yuxarı və aşağı hissəsində göy yerlikli dördbucaqlı göl təsvir edilmişdir. Göllərin kənarları sarı zolaqlarla, zolaqlar isə qırmızı və qəhvəyi xətlərlə əhatə olunub.

Göllərin içərisindəki dördbucaqlı medalyonların içərisində "cütbuynuz" motivləri təkrarlanır.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqlarında kiçik ölçülü dördbucaqlı medalyonlar yuxarı, aşağı, sağ və sol hissələrdə eyni ölçülü və eyni motivlərlə təkrarlanır. Medalyonların içərisində "cütbuynuz" motivləri təsvir edilmişdir. "Cütbuynuz" motivləri sürməyi, sarı, yaşıl yerlikdə qırmızı rənglə, yaşıl yerlikdə bəzən ağ rənglə, qırmızı yerlikdə isə bəzən sarı rənglə tərtib edilmişdir.

Xalçanın ağ yerlikli enli haşiyəsi yuxarı hissədə və solda sürməyi, qırmızı rəngli "qoşabuynuz" və kənarları sağ və soldan çıxıntıları olan üz-üzə istiqamətlənən qarmaqlı elementlərlə tərtib edilmişdir. Haşiyənin boşluqları kiçik ölçülü rombvari elementlərlə doldurulmuşdur. Haşiyənin kənarları daxildən sarı-qırmızı rəngli kvadrat şəkilli elementlər işlənmiş mədaxillə, xaricdən isə qırmızı qəhvəyi rəngli "su"larla əhatə olunub. Ağ yerlikli enli haşiyənin aşağı hissələrində dördbucaqlı kənarların qarmaqlı elementləri vardır.

Xalçanın göy yerlikli haşiyəsi qəhvəyi rəngli "mollabaşı"larla işlənmişdir. "Mollabaşı"ların kənarları qırmızı rəngli "su"larla tamamlanır. Göy yerlikli nisbətən ensiz haşiyə hər iki tərəfdən sarı, qırmızı rəngli kvadrat şəkilli motivlər işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunub.

Xalçanın rəng həlli texnikasına ustalıqla yiyələnmiş sənətkar (toxucu) müxtəlif rənglərin uzlaşmasından çox baxımlı bir rəng palitrası yaratmışdır.

Xalçanın kompozisiyası ara sahə, enli və ensiz haşiyələrdən ibarətdir. Ara sahənin yuxarı hissəsində h. 1277 tarixi işlənmişdir. Sürməyi yerlikli ara sahədə bir-birinin ardınca ağ, sarı və qırmızı yerlikli üç böyük medalyon yerləşdirilmişdir. Qırmızı rəngli medalyonun içərisində ağ, sarı rəngli medalyonun içərisində isə qırmızı rəngli qarmaqlı motivlər işlənmişdir. Bu motivlərin kənarlarındakı boşluqlar kiçik ölçülü mədaxillər üçün səciyyəvi olan motivlər və "dördünsür" elementləri ilə doldurulmuşdur. Xalçanın ara sahəsinin sağ və solunda tünd qırmızı, sarı, ağ rənglərlə "S" şəkilli, spiralşəkilli zəncirvari düzülüşlə işlənmiş elementlər təsvir edilmişdir. Bu elementlərə şərq xalqlarının incəsənətində və qədim yunan incəsənətində də təsadüf edilir. Azərbaycan xalçalarında çox geniş yayılmış ornamentlərdən biri də spirallar və spiralvari ornametlərdir. Sadə, mürəkkəb spirallar, əks və yaxud iki tərəfli spirallar, "S" şəkilli

Xalça. Yun. Xovlu. 204x122. h. 1277 (1856) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri

yetirən bir çox tədqiqatçılar bu elementləri su və suvarma rəmzi kimi yozmuşlar. Spiralvari elementlərə Gəncə-Qazax tipli XV əsrə aid xalçalarda, XVII əsrə aid Qarabağ xalçalarında, Qarabağ qrupunun "Göyçəli" xalçasında, Şirvan qrupuna aid "Bico" xalçasında, Bakı qrupuna aid olan "Xilə-buta" xalçasında rast gəlinir. Xalçanın aşağı hissəsində tünd sürməyi yerlikdə "qoşabuynuz" və sırğa motivləri təsvir edilmişdir. Bu motivlərin kənarlarında kiçik ölçülü "S"-ə bənzər elementlər aydın nəzərə çarpır.

Ağ və qırmızı yerlikli medalyonun yuxarı hissəsindəki ara sahəsinin boşluqları qırmızı, sarı, ağ, qara rənglərlə işlənmiş kiçik ölçülü "gözqaytarıcı" motivlərlə bəzədilmişdir. Xalçanın ara sahəsini ağ rəngli enli haşiyə əhatə edir. Haşiyənin içərisində "şamdan", "məşəl" adlandırılan və "qayçıbalıq" motivləri işlənmişdir. Bu motivlər tünd qırmızı, qara, sürməyi, sarı, qəhvəyi, yaşıl, mavi rənglərlə tərtib edilmişdir. Sürməyi yerlikli ensiz haşiyə ağ, tünd qırmızı rənglərlə tərtib edilmiş "sırğa" adlanan elementlərlə bəzədilmişdir.

Hər iki haşiyəni qırmızı və sarı rənglərlə işlənmiş "siçandişi"lər əhatə edir. Xalçanın kənarları sağ və soldan açıq qəhvəyi iplərlə hörmə üsulu ilə işlənmişdir. Zəngin rəng kaloritinə malik olan bu xalçada bütün rənglər qanunauyğunluqla bir-biri ilə uzlaşdırılaraq çox canlı bir görünüş yaradılmışdır. Azərbaycanın Qazax bölgəsi üçün səciyyəvi olan rənglər bu xalçada öz əksini tapmışdır.

Xalçanın ara sahəsindəki motivlərin rəngi enli və ensiz haşiyədəki motivlərdə də təkrarlanır. Medalyonların rənglərinin bir aşırı dəyişməsi, haşiyə hissəsindəki motivlərdə də eyni düzümlə tamamlanır.

formada olan spirallar son tunc və erkən dəmir dövrlərində geniş yayılmışdır. Bu elementlərə saxsı və zərgərlik məmulatlarının, metal əşyaların ornamentasiyasında tez-tez rast gəlirik. Azərbaycanın son tunc və erkən dəmir dövrlərinə aid məşhur naxışlı bürünc kəmərlərində, Gəncəçay sahilində, Quşçulu kəndindən tapılmış həmin dövrə aid qəbirüstü sərdabələrdən tapılmış saxsı məmulatlarında, Covdardan tapılmış sırğada, Göygöl rayonundan tapılmış lira şəkilli və eynək şəkilli sırğalarda, Xoşbulaqdan tapılmış gümüş kəmərdə və bir çox digər saxsı və metal məmulatlarındakı haşiyə ornamentləri spiralvari ornamentlərə misaldır. Spiralvari qıvrımların semantik məzmununa diqqət

Xalça. Yun. Xovlu. 252x134. h. 1277 (1856) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, Keşişkənd

Xalça zəngin kompozisiya qurluşuna malikdir. Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində sağ tərəfdə h. 1277 tarixi vardır. Ara sahənin əsas bəzəyi xalçanın uzunu istiqamətində düzülmüş 24 səkkizbucaqlı medalyondan ibarətdir. Medalyonların yerliyi bir aşırı dəyişdirilərək xalçaya xüsusi görünüş gətirmişdir. Medalyonların içərisində "Muğan" xalçaları üçün səciyyəvi olan 12 qarmaqlı motivlər işlənmişdir. Qərbdə bu xalçaları "quyrumlu" adlandırırlar. Bu kompozisiyalı xalçalar orta əsrlərdə də toxunmuş və Azərbaycanda olmuş əcnəbi səyyahların marağına səbəb olmuşdur. Lənkəran və Gəncənin qocaman toxucuları bu tipli qarmaqlı elementləri "damğa", türkmən toxucuları isə "qırxbuynuz" adlandırırlar. Qədim türk xalqlarının təqvimində qarmaqlı elementlər 12 ilin təsvirini təcəssüm etdirir. Belə ki, Şərq təqviminə görə hər il bir heyvan üzərində təhvil olunur. Qarmağın hər biri ayrılıqda bir ilin təsvirinə işarədir. Medalyonların kənarları və rapportlar latın əlifbasının "Z" hərfinə bənzər motivlərlə əhatə olunmuşdur. Qarmaqlı medalyonun içərisində təsvir edilən səkkizguşəli ulduz motivlərini bəzi toxucular "dördbuynuz" adlandırırlar. Qarmaqlı elementlərdə işlənmiş rapportlara bölünmüş dördbucaqlı elementlər ara sahənin künclərində də tərtib edilmişdir. Yaşlı toxucular bu xalçanı "Qoşa göl Mığan" adlandırır. Azərbaycan xalça sənətində kökləri uzaq keçmişlərə gedib çıxan bu elementlərə Orta Asiya və Əfqanıstan xalçalarında da rast gəlinir. Göllər bir-birindən "siçandişi"lərlə işlənmiş rapportlarla ayrılır. Xalçanın ara sahəsi içərisi dörd hissəyə bölünmüş dördbucaqlı həndəsi motivlərlə işlənmiş bala haşiyə ilə əhatə olunmuşdur. Bala haşiyə xaricdən zoğalı və şəkəri rəngli qırıq-qırıq xətlərlə işlənmişdir. Xalçanın ana haşiyəsi kənarları dilikli motivlərlə bəzədilmişdir. Şəkəri rəngli bu motivlər stilləşmiş "quş"u xatırladır. Quşa bənzər bu motivlər birbirinə əks istiqamətdə baş-ayaq düzülmüşdür.

Sumağı, tünd qırmızı, sürməyi, açıq qəhvəyi, açıq yaşıl və mavi rəngli boşluqlar nəbati elementlərlə bəzədilmişdir. Haşiyə şəkəri rəngli "su"larla əhatə olunmuşdur. Haşiyənin kənarları sarı və zoğalı rənglərlə işlənmiş qırıq-qırıq xətlər və mavi dilikli mədaxillərlə tamamlanmışdır. Xalçanın baş və ayaq hissəsindəki ana haşiyə stilləşmiş ağac və kənarları dilikli elementlərlə bəzədilmişdir.

Xalçanın ara sahəsində yuxarıdan ikinci yaşıl yerlikli gölün içərisində h. 1278 tarixi vardır.

Xalçanın adı Gəncənin şimal-şərqində 25 km-də yerləşən Faxralı kəndinin adı ilə bağlıdır. Qocaman toxucular bu xalçanı "Gəncənin fəxri" adlandırırlar. XIX əsrdə bu tipli xalçalar Qərbi Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Göyçə mahalında toxunmuşdur. Qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində böyük ölçülü baş və ayaq hissəsi mehrab şəkilli göl yerləşdirilmişdir. Gölün içərisində bir-birinin ardınca düzülmüş dörd altıbucaqlı baş və ayaq hissəsi "qoşabuynuz" motivləri ilə tamamlanmış medalyon təsvir edilmişdir. Medalyonların mərkəzində kətəbəni xatırladan uzunsov formalı sağ və soldan "T" şəkilli, baş və ayaq hissədə ağaca bənzər motivlərlə tamamlanmış elementlər tərtib edilmişdir. Bu tipli elementlərə Gəncə-Qazax xalçalarında tez-tez təsadüf edilir. Gölün içərisindəki boşluqlar "qoşabuynuz", səkkizguşəli ulduz, rombvari, nəbati və digər klassik elementlərlə doldurulmuşdur. Xalçanın künclərindəki boşluqlar səkkiz və dörd ləçəkli motivlərlə

Xalça. Yun. Xovlu. 272x105. h. 1278 (1857) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Çəmbərək (Qırmızıkənd)

bəzədilmişdir. Xalçanın aşağı və yuxarı hissəsində mehrabın sağ və solunda şəkəri rəngli klassik elementlər işlənmişdir. Bu elementlərə Göygöl şəhəri ətrafında qazıntılar aparılmış kurqanlarda tapılmış saxsı qablarda, medalyonların sürmə lövhələrində təsadüf edilir.Tədqiqatçılar bu elementləri erkən əkinçilik dövrünə aid kult rəmzi kimi yozurlar. Şəkəri yerlikli böyük sahə içərisində qırmızı,sarı,ağ,yaşıl kənarları pilləli rombvari motivlər işlənmiş sürməyi yerlikli haşiyə ilə əhatə olunmuşdur. Xalçanın göy yerlikli enli haşiyəsi qırmızı, sarı, ağ, yaşıl, bənövşəyi, sürməyi, şəkəri, göy rənglərlə işlənmiş nəbati elementlərlə bəzədilmişdir. Enli haşiyəni daxildən sarı yerlikli, xaricdən isə qırmızı yerlikli ensiz haşiyələr əhatə edir. Haşiyələrin içərisində qırmızı, sarı, göy, ağ, açıq və tünd yaşıl rənglərlə işlənmiş kənarları pilləli, rombvari elementlər təsvir edilmişdir. Qırmızı yerlikli haşiyəni göy, sarı, qırmızı, sarı yerlikli haşiyəni isə ağ və qırmızı rəngli "Z"şəkilli kiçik ölçülü elementlər əhatə edir. Xalçanın çoxsaylı rənglərinin qanunauyğunluqla uzlaşdırılmasından çox baxımlı bir görünüş yaradılmışdır.

Xalça. Yun. Xovlu. 213x162 h. 1278 (1857). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Gorus

Xalça Gəncə - Qazax qrupunun "Gədəbəy" kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Bu xalçanın bədii quruluşu ara sahə və haşiyə hissəsindən ibarətdir. Ara sahənin mərkəzinə yaxın hissədəki ağ yerlikli dörbucaqlı medalyonun mərkəzində h. 1278 tarixi vardır. Bu xalça çox mürəkkəb kompozisiya quruluşuna malikdir. Xalçanın sürməyi yerlikli ara sahəsində kənarları çıxıntılı böyük ölçülü göl yerləşdirilmişdir. Gölün içərisində bir - birinin ardınca şaquli istiqamətdə düzülmüş iki ağ yerlikli dördbucaqlı və üç tünd qırmızı yerlikli kənarları çıxıntılı medalyon təsvir edilmişdir. Ağ yerlikli dördbucaqlı medalyonun mərkəzində içərisində damğa motivi işlənmiş dörbucaqlı element vardır. Dördbucaqlı elementin sağvə solunda "cütbuynuz" motivləri vardır. Medalyonun boşluqlarında sarıqırmızı rənglə işlənmiş rombvari qırmızı tünd qəhvəyi rəngli "S"-ə bənzər, göy qırmızı rənglərlə işlənmiş qoşa üçbucaqlı motivlər vardır. Aşağı hissədəki ağ yerlikli medalyonun içərisində mərkəzdəki 1278 tarixinin sağ və solunda "cütbuynuz" motivləri, boşluqlarda isə müxtəlif ölçülü rombvari və "S"-ə bənzər elementlər təsvir edilmişdir.

Qırmızı yerlikli medalyonların mərkəzində qarmaqlı motivlər, boşluqlarda isə yuxarı hissədəki medalyonda dördləçəkli çiçək və "S" -ə bənzər motivlər, mərkəzdəki və aşağı hissədəki medalyonlarda isə kənarları çıxıntılı klassik elementlər, rombvari, "S"-ə bənzər, dördləçəkli çiçəklərlə tərtib edilmişdir.

Gölün yuxarı, mərkəzi və aşağı hissəsindəki çıxıntılı boşluqlarda kənarları qarmaqlı üçbucaqlı elementlər," S"-ə bənzər elementlər və stilləşmiş "keçi" təsvirləri vardır. Gölün boşluqlarındakı və medalyonlarındakı kiçik ölçülü motivlər, kənarları qarmaqlı üçbucaqlı elementlər və stilləşmiş heyvan təsvirləri ara sahənin boşluqlarında da müxtəlif rənglərlə tərtib edilmişdir.

Xalçanın ara sahəsini içərisində "zülfələm" motivləri işlənmiş ağ yerlikli ana haşiyə əhatə edir. Bu motivlər tünd yaşıl, tünd qırmızı, sürməyi, sarı, göy, bənövşəyi, kərpiciyə çalan qırmızı, narıncı, qəhvəyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Ana haşiyə hər iki tərəfdən içərisində sürməyi, tünd qırmızı, mavi və narıncıya çalan qırmızı, bəzi hissələrdə mavi rəngli "mollabaşı" elementləri işlənmiş bala haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. Haşiyələr hər iki tərəfdən qırmızı, sarı, daxildəki haşiyə isə xaricdən qırmızı, sarı, daxildən isə qırmızı ağ rənglərlə tərtib edilmiş kvadrat şəkilli motivlərlə işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunub. Mədaxillərin kənarları tünd qəhvəyi rəngli "su"larla tamamlanır.

Xalçanın ara sahəsinin mərkəzində h. 1279 tarixi vardır.

Xalçanın ara sahəsi sürməyi, qırmızı, şəkəri, qəhvəyi yerlikli rapportlara bölünmüşdür. Şəkəri rəngli rapportlarda köçmə həyat tərzi keçirən tərəkəmələrin məişətində istifadə edilən məfrəşlərdə təsadüf edilən "sərmə" adlanan elementlər tərtib edilmişdir. Bu elementlərə Bakı qrupuna daxil olan xalça məmulatlarında (xurcun, heybə və məfrəşlərdə) da rast gəlinir. "Sərmə" elementlərinin mərkəzində "dörd ünsür", baş və ayaq hissəsində isə sarı, qırmızı rənglərlə işlənmiş gül təsvirləri vardır. Şəkəri yerlikli rapportların ara sahəsindəki boşluqlar "T" hərfinə bənzər və yaxud "ərsin"ə bənzər motivlərlə bəzədilmişdir. Sürməyi, qəhvəyi və qırmızı yerlikli rapportları kənarları "içiqıynaq" adlanan elementlərlə tərtiblənmiş böyük ölçülü motivlər bəzəyir. Bu motivlərin içərisində kənarları dilikli, on iki guşəli elementlər vardır. Bu motivlərin mərkəzində qırmızı yerlikdə səkkizbucaqlı kiçik ölçülü həndəsi elementlər yaşıl rənglərlə, qırmızı

Xalça. Yun. Xovlu. 234x115. h. 1279 (1858) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, Soylan

yerlikdəki, elementlər isə ağ, yaşıl, rənglərlə işlənmişdir. Qırmızı, qəhvəyi, sürməyi rapportların ara sahəsi kənar hissədə içərisində ağac təsvirinə və yaxud "əli belində" insan fiqurlarına bənzər və qarmaqlı motivlər işlənmiş yarımçıq medalyonlarla bəzədilmişdir. Boşluqlar müxtəlif ölçülü klassik və nəbati elementlərlə doldurulmuşdur. Rapportları ayıran ensiz zolaqlarda "S"-ə bənzər motivlər təsvir edilmişdir. Bu zolaqları "siçandişi"lər əhatə edir. Xalçanın sarı yerlikli haşiyəsi bəzi toxucuların "şamdan" adlandırdığı qırmızı və mavi motivlərlə işlənmişdir. Bu motivlərə Quba qrupuna daxil olan xalçalarda və Şirvan qrupuna daxil olan kilimlərdə də təsadüf edilir. Haşiyə qırmızı və ağ rənglərlə işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur.

Xalça. Yun. Xovlu. 228x167. h. 1279 (1858) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Pəmbək, Hamamlı

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində sağ tərəfdə h. 1279 tarixi vardır.

Xalçanın kompozisiyası ara sahə və haşiyə hissəsindən ibarətdir. Qırmızı yerlikli ara sahədə böyük ölçülü göl yerləşdirilmişdir. Yaşıl yerlikli böyük ölçülü gölün içərisində ağ yerlikli dördbucaqlı həndəsi medalyon tərtib edilmişdir. Medalyonun kənarları qırmızı rəngli "qoşabuynuz" motivləri ilə əhatə olunmuşdur. Medalyonun mərkəzindəki kiçik ölçülü dördbucaqlı elementin içərisində səkkizguşəli ulduz, sağda ağ, yaşıl, solda isə sarı, göy rəngli kənarları pilləli kiçik ölçülü klassik elementlər işlənmişdir. Dördbucaqlı elementin kənarları sarı, qırmızı, ağ "siçandişi"lər və göy qırmızı diliklərlə əhatə olunmuşdur. Yaşıl yerlikli gölün boşluqları sağ, sol, baş və ayaq hissələrdə içərisində "qoşabuynuz", qədim yunan motivlərini xatırladan elementlər və pilləli klassik elementlər işlənmiş dördbucaqlı həndəsi elementlərlə doldurulmuşdur. Gölün kənarları içərisində səkkizguşəli ulduz, romb şəkilli və kənarları pilləli klassik elementlər işlənmiş ağ yerlikli haşiyə ilə əhatə olunmuşdur. Gölün yuxarı və aşağı hissəsindəki çıxıntılarda sağ və sol istiqamətə yönəldilmiş qarmaqlı motivlərin arasında "ərsinə" bənzər element təsvir edilmişdir. Qarmaqlı elementlər "siçandişi"yə bənzər düzülüşlə işlənmişdir. Xalçanın ara sahəsinin küncdərindəki boşluqlar içərisində "qoşabuynuz" motivləri işlənmiş kənarları "mollabaşı" və "siçandişi"lərlə tamamlanmışdır. Eyni motivlər ara sahənin digər hissələrində də təkrarlanır. Ara sahənin boşluqlarında təsvir edilmiş "S"-ə bənzər və kənarları pilləli kiçik ölçülü klassik elementlər də aydın nəzərə çarpır. Xalçanın göy yerlikli ara haşiyəsi qırmızı, şəkəri, sarı rənglərlə işlənmiş qarmaqlı motivlərlə bəzədilmişdir. Bu elementlər sarı, qırmızı rənglərlə tərtib edilmişdir. Ara haşiyə hər iki tərəfdən içərisində səkkizguşəli ulduzlar və "S"-ə bənzər elementlər təsvir edilmiş sarı yerlikli bala haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. Səkkizguşəli ulduzlar və "S"-ə bənzər motivlər qırmızı, sarı, mavi, göy və yaşıl rənglərlə işlənmişdir. Bala haşiyələrin kənarları ağ, qırmızı "siçandişi"lərlə tamamlanır. Xalçada rəng tərtibatı yüksək peşəkarlıqla həll edilmiş və baxımlı bir görünüş yaradılmışdır.

Xalça. Yun. Xovlu. 272x189. h. 1280 (1859) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Pəmbək, Hamamlı

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində, sağ küncündə h. 1280 tarixi vardır. Bu xalça Qazaxın "Borçalı" kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Tünd qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin əsas bəzəyi bir böyük ölçülü və iki kiçik ölçülü göldən ibarətdir. Mərkəzdəki şəkəri yerlikli səkkizbucaqlı gölün mərkəzində xaça bənzər böyük ölçülü element yerləşdirilmişdir. Toxucular və sənətşünaslar bu elementi "dördünsür" adlandırırlar. Gölün sağ və solunda boşluqlarda üz-üzə dayanmış qoşa quşu xatırladan qarmaqlı elementlər təsvir edilmişdir. Yuxarı və aşağı hissələrdəki boşluqlarda "buynuz" motivləri, "S"- ə bənzər elementlər, yan və aşağı hissələrdə isə kiçik ölçülü çiçəklər təsvir edilmişdir. Gölün kənarları daxildən sürməyi, qırmızı rəngli dilikli, kənardan isə sarı, qırmızı "siçandişi"lər, yuxarı və aşağı hissələrdə yaşıl rəngli "qarmaq"lı, sağ və solda isə "qoşabuynuz" motivləri ilə tamamlanır.

Kiçik ölçülü göllərin içərisində səkkizguşəli ulduz elementləri vardır. Bu elementlərin içərisində göy, qırmızı rənglərlə işlənmiş üçbucaqlı həndəsi elementlər işlənmişdir. Xalçanın ara sahəsindəki boşluqlar Quba, Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan motivlərlə doldurulmuşdur. Ara sahəni qırmızı yerlikli haşiyə əhatə edir. Haşiyədə yaşıl rəngli dalğavari elementlər tərtib edilmişdir. Dalğavari elementlərin arasındakı boşluqlar "Hamilə buta" adlanan motivlərlə işlənmişdir. Butalar ağ, sarı, mavi, qırmızı, qara rənglərlə tərtib edilmişdir. Xalçanın aşağı və yuxarı hissəsindəki haşiyələrdə butalar və dalğavari elementlər kiçildilmiş formada iki cərgədə təsvir edilmişdir. Qırmızı yerlikli haşiyə içərisində ağ, qırmızı, sarı klassik elementlər işlənmiş göy yerlikli mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Mədaxillər hər iki tərəfdən ağ, qırmızı qırıq-qırıq xətlərlə tamamlanır.

Xalçanın şəkəri yerlikli haşiyəsi pilləli, kənarları qırmızı, yaşıl, sarı, sürməyi, göy rənglərlə işlənmişdir. Haşiyədəki boşluqlar "şamdan" və yaxud "məşəl" adlandırılan motivlərlə bəzədilmişdir.

"Borçalı" xalçalarının ara sahə fonu çox zaman tünd göy və yaxud qırmızı rəngli olur.

Xalça. Yun. Xovlu. 158x127. h. 1280 (1859) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, Soylan

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində, sağ küncündə h. 1280 tarixi vardır.

Xalçanın tünd qırmızı yerlikli ara sahəsində böyük ölçülü açıq yaşıl və yuxarı hissəsi mavi rənglə işlənmiş göl yerləşdirilmişdir. Gölün kənarları daxildən tünd qırmızı diliklərlə, xaricdən isə qırmızı dalğavari xətlər işlənmiş göy yerlikli zolaqlarla əhatə olunub. Diliklərin kənarları "siçandişi"lərlə, göy yerlikli zolaqların kənarları isə ağ rəngli "su"larla tamamlanır. Gölün baş və ayaq hissəsi mehrab formalıdır.

Azərbaycan xalçalarının ornamentasiyasında geniş yayılmış dalğavari xətlərə tunc və erkən dəmir dövrlərinə aid olan keramikalarda tez-tez rast gəlirik.

Xalçanın ara sahəsindəki gölün içərisində yeddibucaqlı medalyon vardır. Medalyonun mərkəzindəki ağ yerlikdə dördbucaqlı element təsvir edilib. Bu elementin yuxarı, aşağı sağ və sol hissəsi "qoşabuynuz" motivləri ilə əhatə olunub. Ağ yerlikli medalyonun kənarları yuxarı və aşağı hissələrdə sürməyi rəngli qarmaqlarla sağ və solda eyni rəngli zolaqlarla işlənmişdir. Medalyonun kənarları xaricdən ağ rəngli "su"larla, yuxarı və aşağı hissələrdə "qoşabuynuz" motivləri ilə tamamlanır.

Gölün yuxarı və aşağı hissəsi içərisi dörd hissəyə bölünmüş rombvari medalyonlar vardır. Medalyonların kənarları daxildən yaşıl, ağ "su"larla, xaricdən isə qırmızı rəngli qarmaqlarla işlənmişdir. Mərkəzdəki medalyonun kənarlarındakı boşluqlarda içərisində "cütbuynuz" motivləri işlənmiş ağ yerlikli kiçik ölçülü göllər təsvir edilmişdir. Medalyonların arasında "S"-ə bənzər, "qazayağı", dördləçəkli çiçək təsvirləri vardır.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqları ağ, sarı, sürməyi, açıq yaşıl rənglərlə işlənmiş qarmaqlı, "qazayağı", "S"-ə bənzər, dördləçəkli çiçək motivləri ilə doldurulmuşdur.

Xalçanın göy yerlikli enli haşiyəsində sarı, ağ, mavi, açıq yaşıl, tünd qırmızı rənglərlə işlənmiş qarmaqlı, "qazayağı" motivləri ilə bəzədilmişdir.

Ara haşiyə qəhvəyi, ağ rəngli diliklər işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunub. Diliklərin kənarları qırmızı "su"larla işlənib. Mədaxillərin kənarları sarı, qırmızı kvadrat şəkilli motivlərlə tamamlanır.

Xalça. Yun. Xovlu. 220x132. h. 1280 (1859) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Gərnibasar, Qəmərli

Sürməyi yerlikli bu xalçanın ara sahəsində bir-birinin ardınca şaquli istiqamətdə düzülmüş beş bütöv və haşiyə divarlarına bitişik hər tərəfdə beş yarımçıq medalyon təsvir edilmişdir. Qırmızı yerlikli medalyonlarda ağ, göy və ağ yerlikli medalyonlarda qırmızı, sürməyi yerlikli medalyonda isə sarı rəngli nisbətən kiçik ölçülü eyni medalyon yerləşdirilmişdir. Medalyonların mərkəzində dörd romb şəkilli elementlər vardır. Yarımçıq medalyonların içərisində cüzi nəzərə çarpan "xaç" formalı (dördünsür) motivləri təsvir edilmişdir.

Xalçanın ara sahəsini içərisində dördləçəkli güllər işlənmiş sarı yerlikli haşiyə əhatə edir. Güllər kərpiciyə çalan qırmızı, tünd qırmızı, mavi, göy, sürməyi, çəhrayı, qəhvəyi, qara rənglərlə tərtib edilmişdir. Haşiyə daxildən ağ və soğan rəngi xaricdən isə mavi və çəhrayı "Z"-ə bənzər motivlər işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Mədaxillər qara rəngli "su"larla tamamlanır.

Xalçanın şəkərli yerlikli ana haşiyəsi Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan klassik elementlərlə bəzədilmişdir. Bu elementlər kərpiciyə çalan qırmızı, göy, yaşıl, açıq və tünd qəhvəyi , mavi, sürməyi, sarı, ağ, qara rənglərlə işlənmişdir. Ana haşiyə daxildən yaşıl, yarı qırmızı, yarı soğanı, xaricdən isə yarı mavi, yarı sürməyi və tünd qəhvəyi "mollabaşı" motivləri işlənmiş bala haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. Daxili və yuxarı hissədəki "mollabaşı"motivlərinin kənarları ağ, çiçi və aşağı hissələrdəki haşiyələrdə işlənən "mollabaşı"ların kənarları isə çəhrayı rəngli "su"larla tərtib edilmişdir. Haşiyələr sarı, soğanı rəngli "Z" şəkilli elementlər işlənmiş mədaxillərlə tamamlanır. Mədaxillərin kənarları qara rəngli "su"larla işlənib.

Xalça mürəkkəb kompozisiya quruluşuna və bir-birini tamamlayan harmonik rəng qammasına malikdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 126x99. h. 1282 (1861) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri

Xalçanın ara sahəsində dördbucaqlı həndəsi medalyonun içərisindəki qırmızı rəngli svastika motivinin üzərində h. 1282 tarixi vardır.

Göy yerlikli bu xalçanın ara sahəsində qırmızı rəngli böyük ölçülü göl vardır. Gölün içərisində böyük ölçülü dördbucaqlı medalyon yerləşdirilmişdir. Medalyonun içərisində svastika motivləri vardır. Bu motivlərin rəngi böyük ölçülü gölün rəngi ilə eynidir. Svastika motivlərinin mərkəzində ağ, qəhvəyi rəngli səkkizbucaqlı elementlər vardır. Bu elementlərin içərisi dörd hissəyə bölünmüşdür. Svastika motivlərinin arasındakı boşluqlar uzadılmış "S"-ə bənzər elementlərlə doldurulmuşdur. Bu elementlərə Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif sahələrində rast gəlinir. Dördbucaqlı medalyonun kənarları içərisində dalğavari xətlər işlənmiş çəhrayı yerlikli zolaqlar medalyona xüsusi görünüş gətirir. Medalyon yuxarı və aşağı hissələrdə üçbucaq formalı elementlərlə tamamlanır. Bu həndəsi elementlərin içərisində ağaca bənzər və maili istiqamətdə düzülmüş ağ, mavi, göy rəngli motivlər sadə görünüşlü olmasına baxmayaraq kompozisiyanı daha baxımlı edir. Ara sahənin boşluqları dördləçəkli, səkkizləçəkli gül-çiçək və səkkizguşəli ulduz motivləri ilə doldurulmuşdur.

Xalçanın mavi yerlikli haşiyəsi səkkizbucaqlı həndəsi elementlərlə tərtib edilmişdir. Bu elementlərin içərisi dörd hissəyə bölünmüş və bu hissələrdə "nal" şəkilli motivlər işlənmişdir. Xalq arasında "nal" şəkilli motivlər xeyir-bərəkət gətirən, insanları bəd əməllərdən, bədnəzərdən qoruyan rəmz kimi yozulur.

Azərbaycanın bir çox bölgələrində indi də qapıların üstündə və darvazaların yuxarı hissələrində nal asıldığının şahidi oluruq.

Xalçanın haşiyəsindəki motivlərin rəngi ara sahədəki motivlərdə də təkrarlanır. Haşiyənin kənarları ağ və qırmızı rəngli "siçandişi"lərlə, qırmızı rəngli medalyonun kənarları isə açıq qəhvəyi, qara və qırmızı rəngli "su"larla tamamlanır.

Xalça. Yun. Xovlu. 210x140. h. 1282 (1861) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Mehri

Xalçanın ara sahəsinin mərkəzində h. 1282 tarixi vardır. Bu xalça özünəməxsus kompozisiya quruluşuna malikdir.

Xalçanın ara sahəsində yuxarı və aşağı hissələri mehrab şəkilli olan tünd qırmızı yerlikli böyük ölçülü göl yerləşdirilmişdir. Gölün içərisində bir-birinin ardınca düzülmüş on iki rombvari medalyon təsvir edilmişdir. Sürməyi yerlikli medalyonların kənarları sarı, ağ, qırmızı, qəhvəyi "su"larla işlənmişdir.

Qəhvəyi yerlikli medalyonların kənarları ağ, qırmızı, qara, sarı "su"larla, sarı və göy yerlikli medalyonlar isə qırmızı, qəhvəyi ağ rənglərlə işlənmişdir. Mərkəzdəki medalyonların sağ və solunda ağla qara, sarı ilə qəhvəyi rənglərlə işlənmiş qoyun təsvirləri vardır. Kərpiciyə çalan qırmızı yerlikli gölün kənarları ağ diliklərlə tərtib edilmişdir. Diliklər qara rəngli "su"larla tamamlanır. Xalçanın mavi yerlikli künclərində kiçik ölçülü sürməyi rəngli rombvari medalyonlar vardır. Medalyonların kənarları sarı, qırmızı "su"larla işlənib.

Xalçanın ara sahəsini sürməyi yerlikli enli haşiyə əhatə edir. Haşiyənin içərisində qırmızı, ağ, sarı, yaşıl rənglərlə işlənmiş rombvari medalyonlar vardır. Haşiyə daxildən ağ, qırmızı; xaricdən isə sarı və qırmızı kvadrat şəkilli mədaxillərlə əhatə olunub. Mədaxillərin kənarları tünd qəhvəyi "su"larla işlənmişdir.

Xalçanın ağ yerlikli enli haşiyəsi üzüzə dayanmış quşu xatırladan stilləşmiş motivlərlə bəzədilmişdir. Bu motivlər sürməyi, mavi rənglərlə tərtib edilmişdir. Bu motivlər sürməyi, mavi rənglərlə, kənarları isə qırmızı "su"larla işlənmişdir. Haşiyə xaricdən "T" şəkilli elementlərlə bəzədilmiş "T" şəkilli elementlər tünd qırmızı, sarı və ağ rənglərlə tərtib edilmişdir. Haşiyə xaricdən ağ, qırmızı, daxildən isə sarı, qırmızı kvadrat şəkilli mədaxillərlə tamamlanır.

Ağ yerlikli haşiyə daxildən yaşıl yerlikli, nisbətən ensiz haşiyə ilə əhatə olunub. Haşiyənin içərisində qırmızı rəngli dalğavari xətlər təsvir edilmişdir. Dalğaların arasında sağ və solda ağ, sarı, aşağı və aşağıdan bir qədər yuxarıdakı hissələrdə qırmızı, sürməyi ilə qırmızı, sarı ilə qırmızı, yuxarı haşiyədəki sürməyi, sarı, ağ rəngli dördləçəkli çiçəklər xalçaya ritmik bir görünüş gətirir. Haşiyə hər iki tərəfdən qırmızı "su"larla tərtib edilmişdir. Xalçanın sürməyi yerlikli enli haşiyəsi xaricdən "T" şəkilli motivlər işlənmiş qəhvəyi yerlikli ensiz haşiyə ilə əhatə olunub. Haşiyənin kənarları daxildən sarı qırmızı, xaricdən ağ qırmızı mədaxillərlə tamamlanır. Mədaxillərin kənarları qəhvəyi "su"larla işlənmişdir. Xalçanın kənarları qırmızı, sarı, qəhvəyi iplərlə hörmə üsulu ilə işlənmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 217x137. h. 1282 (1861) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Lorı, Barana

Bu xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində h. 1282 tarixi vardır. Bu xalça sadə kompozisiya quruluşuna malik olmasına baxmayaraq özünəməxsus orijinal tərtibatı ilə seçilir.

Qırmızı yerlikli ara sahənin bəzəyi mərkəzdə orta ölçülü, yuxarı və aşağı hissədə isə kiçik ölçülü dördbucaqlı həndəsi motivlərdən və "səkkizləçəkli" güllərdən ibarətdir.

Mərkəzdəki sarı yerlikli medalyonun içərisində qırmızı rəngli, yuxarı hissədəki göy rəngli və aşağı hissədəki yaşıl rəngli medalyonun içərisində isə sarı rəngli "qoşabuynuz" motivləri işlənmişdir. Mərkəzdəki həndəsi medalyon xaricdən ağ, qırmızı "siçandişi"lər, daxildən isə qırmızı, sürməyi rəngli dilikli motivlərlə əhatə olunub. Yuxarı və aşağı hissədəki həndəsi medalyonlar isə qırmızı, ağ, sürməyi rəngli "siçandişi"lərlə əhatə olunub. Ara sahənin aşağı hissəsində künclərdə sürməyi rəngli stilləşmiş "uzunqulaq" təsviri vardır. Ara sahəni yaşıl yerlikli içərisində sarı, qırmızı, ağ rənglərlə tərtib edilmiş haşiyə əhatə edir. Haşiyə yuxarı və aşağı hissələrdə nisbətən ensiz tərtib edilmişdir. Sağ və soldan haşiyələrin içərisində qırmızı, sarı, ağ rənglərlə işlənmiş "cütbuynuz" motivləri vardır. Bu motivlərin arasında haşiyənin boşluqlarında sarı, ağ rəngli rombvari elementlər işlənmişdir. Yuxarı və aşağı hissədəki yaşıl yerlikli ensiz haşiyə qırmızı, ağ, sarı rəngli kənarları pilləli, rombvari elementlərlə bəzədilmişdir. Bu elementlər kiçik ölçüdə işlənmişdir. Yaşıl yerlikli haşiyədə təsvir edilmiş "cütbuynuz" və pilləli motivlər silsiləsi kompozisiyanın ümumi, dinamik əhvalruhiyyəsini daha da gücləndirir. Xalçanın qırmızı yerlikli haşiyəsi səkkizləçəkli güllərlə bəzədilmişdir. Güllər sürməyi, sarı, yaşıl, ağ rənglərlə tərtib edilmişdir. Ləçəklərin üzərində cüzi nəzərə çarpan kvadrat şəkilli elementlər işlənmişdir. Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsi bir-birinin ardınca düzülmüş, sürməyi, yaşıl, qırmızı rənglərlə işlənmiş oxa bənzər və rombşəkilli elementlərlə bəzədilmişdir. Ağ yerlikli bu haşiyənin içərisində rombvari motivlər tərtib edilmişdir. Haşiyələr qırmızı, sarı, ağ "siçandişi"lərlə əhatə olunmuşdur. "Siçandişi"lər qəhvəyi rəngli "sı"larla tamamlanır.

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində yuxarıdan ikinci medalyonun alt hissəsində ara sahənin boşluğunda sağ və solda iki hissədə h. 1283 tarixi vardır.

Xalçanın sürməyi yerlikli ara sahəsində on bir medalyon yerləşdirilmişdir. Medalyonların içərisində səkkizləçəkli gül və kənarları çıxıntılı dördbucaqlı elementlər təsvir edilmişdir. Səkkizləçəkli güllərin mərkəzində "çalağan" quşunu xatırladan motivlər vardır. Bu motivlər qəhvəyi yerlikdə sarı, göy, qara yerlikdə qırmızı-sarı rənglərlə işlənmişdir. Ləçəklərin üzərində kvadrat şəkilli motivlər vardır.

Medalyonlar kərpiciyə çalan qırmızı, göy, tünd qəhvəyi , narıncı, kərpici, narıncı, açıq qəhvəyi, tünd qırmızı və mavi yerliklidir.

Kərpiciyə çalan qırmızı, tünd qırmızı, açıq və tünd qəhvəyi, çəhrayı, kərpici medalyonların kənarları göy zolaqlarla əhatə olunmuşdur. Zolaqlar hər iki tərəfdən qırmızı rəngli "su"larla tamamlanır.

Göy və mavi rəngli medalyonların kənarları sarı, çəhrayı rəngli medalyonun kənarları mavi, digər tünd qəhvəyi medalyonun kənarları isə açıq yaşıl zolaqlarla əhatə olunmuşdur.

Medalyonların kənarlarında alovlanan palmettaları xatırladan motivlər var. Bu motivlər göy, narıncı, tünd və açıq qəhvəyi, ağ, tünd yaşıl, sürməyi, sarı, kərpici, şəkəri rənglərlə işlənmişdir. Medalyonlar bir-birinə şaquli istiqamətdə işlənmiş ağac gövdəsinə bənzər elementlərlə birləşdirilir. Bu elementlərin içərisində kvadrat şəkilli ornamentlər vardır. Medalyonların aşağı və yuxarı hissələrində sağ və solda ağla-sürməyi, kərpici ilə ağ rənglərlə işlənmiş ilana bənzər motivlər ara sahənin kompozisiyasını canlandırır.

Xalça. Yun. Xovlu. 492x108. h. 1283 (1862) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Mehri

Xalçanın ara sahəsinin boşluqları kənarları pilləli klassik elementlər, dördləçəkli , səkkizləçəkli gül, buta, "S"-ə bənzər motivlərlə doldurulmuşdur.

Xalçanın ağ yerlikli ana haşiyəsi quşa bənzər uzadılmış buta motivləri ilə bəzədilmişdir. Haşiyə elementləri tünd qırmızı, sürməyi, mavi, çəhrayı,tünd və açıq, qəhvəyi , tünd və açıq yaşıl, narıncı, kərpici, rənglərlə tərtib edilmişdir.

Ana haşiyəni hər iki tərəfdən içərisində dalğavari budaqlarda üzünü əks istiqamətə çevirmiş qoşa buta təsvirləri olan bala haşiyələr əhatə edir. Daxili haşiyə kərpici yerlikli, xarici haşiyə isə mavi yerliklidir. Mavi yerlikli bala haşiyə daxildən yaşıl, qırmızı, xaricdən isə ağ, qırmızı, kərpici yerlikli haşiyə isə xaricdən mavi, qırmızı kvadrat şəkilli naxışlarla, daxildən isə ağ, qırmızı "siçandişi"lərlə işlənmişdir.

Xalçanın aşağı hissəsindəki xarici haşiyənin içərisində qırmızı, çəhrayı rəngli dördləçəkli gül və ağ, qırmızı rəngli "paxlava"ya bənzər naxışlar tərtib edilmişdir.

Daxildəki bala haşiyələrdə təsvir edilən butaların kənarları qara rəngli "su"larla , mavi yerlikli bala haşiyədəki butaların kənarları isə qırmızı "su"larla işlənmişdir.

Xalçanın kənarları sağ və soldan sarı, kərpici, narıncı, qırmızı iplərlə hörmə üsulu ilə işlənmişdir.

Xalça mürəkkəb kompozisiya quruluşuna və zəngin koloritə malikdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 212x139. h. 1283 (1862) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngibasar

Xalçanın yuxarı hissəsində tünd qəhvəyi yerlikli haşiyənin içərisində h. 1283 tarixi vardır.

Xalçanın ara sahəsində üç böyük ölçülü dördbucaqlı göl yerləşdirilmişdir. Mərkəzdəki gölün kənarları ağ rəngli "T"şəkilli motivlərlə işlənmişdir. Gölün içərisində göy yerlikli sarı rəngli qarmaqlı element vardır. Bu elementin kənarları qırmızı "su"larla tamamlanır. Qarmaqlı elementin mərkəzində içərisi dörd hissəyə bölünmüş rombvari element vardır. Göl xaricdən yaşıl və tünd qırmızı diliklərlə əhatə olunub.

Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsindəki gölün mərkəzində ağ yerlikdə yaşıl rəngli "cütbuynuz" motivi təsvir edilmişdir. Gölün kənarları daxildən göy rəngli "T"şəkilli motivlərlə, xaricdən isə ağ, yaşıl, tünd qırmızı, göy rəngli diliklərlə işlənmişdir.

Xalçanın yuxarı hissəsindəki gölün mərkəzində ağ yerlikdə tünd qırmızı rəngli qarmaqlı element tərtib edilmişdir. Qarmaqlı elementin mərkəzində sürməyi rəngli dörd hissəyə bölünmüş rombvari element vardır. Gölün kənarları daxildən yaşıl rəngli "T" şəkilli, xaricdən isə ağ, tünd qırmızı, göy, qəhvəyi rəngli diliklərlə bəzədilmişdir. Ara sahənin kənarlarında 30 kiçik ölçülü dördbucaqlı göl təsvir edilmişdir. Göllər ağ, tünd qırmızı, sürməyi, yaşıl və göy yerliklidir. Xalçanın yuxarı hissəsindəki ağ və tünd qırmızı yerlikli göllərdə tünd qırmızı, yaşıl və sürməyi rəngli "qoşabuynuz" motivləri vardır. Aşağı hissədəki qırmızı yerlikli göldə ağ, yaşıl yerlikdə qəhvəyi, göy yerlikdə qırmızı, ağ yerlikdə isə qırmızı və qəhvəyi rəngli "qoşabuynuz" motivləri təsvir edilmişdir.

Ara sahənin sağ və solundakı göllərdə yuxarı hissələrdə ağ yerlikdə tünd qırmızı rənglə işlənmiş qarmaqlı motivlər vardır. Digər göllərdə yaşıl, göy, ağ yerlikdə qırmızı, tünd qırmızı, yerlikdə isə göy rəngli "qoşabuynuz" motivlər işlənmişdir.

Xalçanın sarı yerlikli ana haşiyəsi qarmaqlı "qoşabuynuz", yuxarı və aşağı hissəsi "cütbuynuz" çıxıntılı dördbucaqlı elementlərlə tərtib edilib. Eyni formaya malik olan motivlər xalçanın yuxarı haşiyəsində də ardıcıl olaraq təkrarlanır.

Ana haşiyə hər iki tərəfdən diliklərlə işlənmiş bala haşiyələrlə əhatə olunub. Xarici haşiyədəki diliklər sürməyi, qırmızı, daxili haşiyə isə qırmızı və ağ diliklərlə tərtib edilmişdir. Xarici haşiyə ağ, qırmızı rəngli qırıq-qırıq xətlərlə işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Daxili haşiyə xaricdən qırmızı, sürməyi daxildən isə sarı, qırmızı qırıq-qırıq xətlərlə tamamlanır. Mədaxillərin kənarları qəhvəyi rəngli "su"larla işlənib.

Xalçanın yuxarı hissəsində tünd qəhvəyi yerlikli haşiyədə "çəngəl" motivləri vardır. Bu motivlər sarı, qırmızı, yaşıl, sürməyi və ağ rənglə tərtib edilib.

Xalça. Yun. Xovlu. 197x136. h. 1284 (1863) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Basarkeçər

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində sağda h. 1284 tarixi vardır.

Xalçanın kərpiciyə çalan qırmızı yerlikli ara sahəsində göy rəngli böyük ölçülü medalyon tərtib edilmişdir. Gölün kənarları açıq yaşıl yerlik içərisində qırmızı ziq-zaq şəkilli dalğavari xətlər işlənmiş zolaqlarla əhatə olunmuşdur.Gölün içərisində mərkəzdə yaşıl rəngli qarmaqlı motivlər yerləşdirilmiş qırmızı yerlikli rombvari medalyonlar vardır. Medalyonların kənarları daxildən yaşıl, qırmızı rəngli qırıq-qırıq xətlərlə, xaricdən isə ağ rəngli qarmaqlı elementlərlə əhatə olunmuşdur. Medalyonların yuxarı və aşağı hissələrində qırmızı, narıncı, yaşıl, ağ, qəhvəyi rənglərlə işlənmiş, nisbətən kiçik ölçülü qarmaqlı medalyonlar təsvir edilmişdir. Gölün içərisindəki boşluqlar sarı, qırmızı, yaşıl, ağ rənglərlə işlənmiş rombvari, "S"-ə bənzər motivlər və gül-çiçək təsvirləri ilə tərtib edilmişdir. Bu elementlər gölün sağ və solunda simmetrik formada təkrar olunaraq ümumi kompozisiyanı zənginləşdirir. Medalyonun aşağı hissəsindəki çıxıntıların sağ və solunda stilizə edilmiş it təsvirləri verilmişdir. Xalçanın qırmızı yerlikli ara sahəsinin sağ və solunda yuxarı və aşağı küncləri ağaca bənzər qarmaqlı və baş hissəsi spiral şəkilli motivlərlə bəzədilmişdir. Gölün çıxıntıları arasında sağ və solda ağ rəngli "cütbuynuz" elementləri işlənmişdir. Ara sahənin boşluqları "S"- ə bənzər dördləçəkli xaça bənzər gül və kiçik ölçülü çiçəklərlə doldurulmuşdur. Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsi "Muğan" xalçaları üçün səciyyəvi olan, bəzən Şirvan qrupuna daxil olan "Salyan", "Çuxanlı" və Qazax qrupuna daxil olan xalçalarda təsvir edilən elementlərlə bəzədilmişdir.Bu elementlər tünd qırmızı, sürməyi, açıq yaşıl, ağ, qəhvəyi, göy, narıncı rənglərlə işlənmişdir. Haşiyənin kənarları sarı, qırmızı rəngli qırıq-qırıq xətlərlə tamamlanır.

Haşiyə xaricdən açıq yaşıl, qırmızı, göy, daxildən isə sürməyi rəngli diliklərlə əhatə olunmuşdur. Xalçanın ara sahəsinə doğru istiqamətlənən sürməyi rəngli diliklər ümumi kompozisiyanın dekorativliyini daha artıq gözə çarpdırır və xalçanın kompozisiyasına lakoniklik və ciddilik verir.

Azərbaycanın Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan rənglər bu xalçada ənənəvi qanunauyğunluqla tərtib edilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 251x147. h. 1284 (1863) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Loru, Voronsovka

Xalça Qarabağın Bəhmənli kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Xalçanın mərkəzində göy rəngli böyük ölçülü elementin işərisində h. 1284 tarixi vardır. Bu xalça Azərbaycan xalçalarına məxsus olan ənənəvi xüsusiyyətləri özündə yaşadır.Xalçanın ara sahəsinin əsas bəzəyi tünd qəhvəyi yerlikdə yerləşdirilmiş iki şəkəri yerlikli böyük ölçülü medalyondan ibarətdir. Medalyonun içərisində səkkizbucaqlı qırmızı həndəsi elementin içərisində sürməyi rəngli altıbucaqlı həndəsi motiv təsvir edilmişdir. Bu həndəsi motivlərin mərkəzində "səkkizbuynuz" motivləri işlənmişdir. Altıbucaqlı elementlərin kənarlarında sarı, sürməyi rəngli qarmaqlı motivlər vardır. Altıbucaqlı elementin kənarları şəkəri, səkkizbucaqlı elementin kənarları isə sürməyi rəngli "su"larla əhatə olunmuşdur. Şəkəri yerlikli böyük medalyonların boşluqları sağ və soldan Qarabağın "Qasımuşağı" və "Çələbi" xalçalarında təsadüf edilən qırmızı rəngli kənarları qarmaqlı ağac budaqlarına bənzər motivlərlə bəzədilmişdir. Ara sahənin boşluqlarında, yuxarı və aşağı hissədəki medalyonların sağ və solunda qarmaqlı rombvari, gözqaytarıcı, kənarları pilləli klassik elementlər təsvir edilmişdir. Şəkəri yerlikli medalyonların yuxarı və aşağı hissəsində ara sahənin boşluqlarında sağ və soldan "doğalağ"a bənzər (örkən haçası) böyük öçülü elementlər tərtib edilmişdir. "Doğalağ"a bənzər elementlərin içərisində ağacabənzər, kənarları diliklərlə tərtiblənmiş rombşəkilli elementlər işlənmişdir. Bu elementlərin yuxarı və aşağı hissəsindəki boşluqlar "ağacabənzər", "ox" şəkilli və digər motivlərlə bəzədilmişdir. Xalçanın şəkəri yerlikli haşiyəsində tünd və açıq göy, tünd qəhvəyi, sürməyi rəngli səkkizguşəli ulduzlar tərtib edilmişdir. Haşiyədəki boşluqlar kiçik ölçülü klassik elementlərlə doldurulmuşdur. Ulduzlar bir-birinə qırmızı xətlərlə işlənmiş həndəsi formalı motivlərlə birləşdirilir. Haşiyə hər iki tərəfdən qırmızı və qəhvəyi rəngli dilikli elementlərlə bəzədilmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Diliklərin kənarları çəhrayı "su" larla tamamlanır. Daxildəki mədaxil soldan şəkəri, qırmızı, sağdan isə sarı, qırmızı, xarici mədaxillər hər iki tərəfdən sarı, qırmızı rəngli qırıq-qırıq xətlərlə əhatə olunmuşdur. Baş və ayaq hissədəki mədaxillər isə daxildən şəkəri, qırmızı, xaricdən isə sarı qırmızı "Z"-ə bənzər motivlər işlənmiş xətlərlə tamamlanır.

Xalça. Yun. Xovlu. 192x157. h. 1286 (1865) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri

Xalçanın yuxarı hissəsində h. 1286 tarixi vardır.

Zoğalı yerlikli bu xalçanın əsas bəzəyi ara sahədə xalça boyu bir-birinə bitişik formada yerləşdirilmiş böyük ölçülü "romb" şəkilli göllərdən ibarətdir. Göllərin mərkəzi həndəsi motivlərlə bəzədilmişdir. Mərkəzi gölün ara sahəsi mavi, baş və ayaq hissədəki göllərin ara sahəsi zoğalı rənglidir. Bu zoğalı rəngli sahələr yaşıl rəngli qarmaqlı motivlər, mərkəzdəki gölün ara sahəsində isə qarmaqlı elementlər mavi rənglərlə işlənmişdir. Ara sahənin yuxarı hissəsindəki gölün sağında və solunda insan və maral təsvirləri vardır. Gölün nisbətən aşağı hissəsində iki maral balasının təsviri verilib. Ara sahənin aşağı hissəsində sağda üzü haşiyə divarına istiqamətlənən stilləşmiş dördayaqlı fantastik quş təsviri vardır. Mərkəzdəki gölün içərisində qırmızı, mavi rənglərlə işlənmiş qarmaqlı motivlər baş və ayaq hissədəki göllərdə qırmızı və yaşıl rənglərlə təkrarlanır. Göllərin kənarlarında ağ yerlikdə latın əlifbasının "S" hərfinə bənzər yaşıl rəngli elementlər işlənmişdir. Bu elementlərin kənarları qırmızı "sır" larla əhatə olunmuşdur.Ara sahənin kənarlarında qədim yunan memarlıq bəzəklərini xatırladan motivlər işlənmişdir. Ağ, sarı, yaşıl, mavi rənglərlə işlənmiş bu motivlərə Azərbaycanın Qarabağ, Qazax və Quba xalçalarında da təsadüf edilir. Xalçanın ara sahəsindəki boşluqlar "çəngəl", "dörd ünsür", "S"-ə bənzər, "qıvrım", "oraq", "tac" və digər motivlərlə doldurulmuşdur. Ağ yerlikli ana haşiyə "qoşabuynuz" və ara haşiyələr üçün səciyyəvi olan digər motivlərlə bəzədilmişdir. Bu elementlərə Gəncənin "Qaraçöp" xalçalarında da rast gəlinir. Ana haşiyə xaricdən yaşıl, daxildən isə mavi rəngli "mollabaşı" elementləri ilə işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Mədaxillər zoğalı və sarı rəngli "siçandişi"lərlə tamamlanır. Həndəsi və klassik elementli kompozisiya quruluşuna malik olan bu xalça İrəvan qrupuna daxil olan digər xalçalardan özünəməxsusluğu ilə seçilir.

Bu xalçanın yuxarı tərəfində mavi yerlikli gölün içərisində h. 1286 tarixi vardır. Xalça Qarabağın "Malıbəyli" kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Bu kompozisiyalı xalçalar Qarabağın müxtəlif xalçaçılıq mərkəzlərində toxunmuşdur. Xalçanın adı Şuşa şəhərinin 15 km-də yerləşən Malıbəyli kəndinin adı ilə bağlıdır. Bu kəndin əhalisi heyvandarlıqla, sənətkarlıqla, əsasən də xalça toxumaqla məşğul olurdular. Sonralar "Malıbəyli" xalçaları Qarabağın digər bölgələrində və Qərbi Azərbaycanın xalçaçılıq məntəqələrində də toxunmuşdur. İrəvan qrupuna aid olan bu xalça Qarabağın xalçaçılıq məntəqələrində toxunan xalçalardan əriş və ərğaclarının rənglərinə görə seçilirlər. Bu mahalda toxunan "Malıbəyli" xalçalarının əriş və ərğacı qara rəngli olur.

Qırmızı yerlikli bu xalçanın əsas bəzəyi ara sahədə yerləşdirilmiş üç böyük ölçülü orijinal formalı göllərdən ibarətdir. Göllərin mərkəzində dördbucaqlı element yerləşdirilmişdir. Bu elementlərin içərisində "çərxi-fələk" motivi təsvir edilimişdir. Çarhovuzun içərisində isə üz-üzə başı əks istiqamətə yönəldilmiş ördək təsvirləri vardır. Ördəklər suyun rəmzi kimi yozulan "S"-ə bənzər motivlərlə

Xalça.Yun. Xovlu. 263x134. h. 1286 (1865) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, Keşişkənd

əhatə olunmuşdur. Dördbucaqlı elementləri əhatə edən səkkiz ilana bənzər motivlər toxucular arasında bulud da adlandırılır. "Bulud" elementlərinə orta əsr çin-uyğur təsviri incəsənətində, xüsusən miniatür əsərlərdə və dulusçuluq məmulatlarında təsadüf edilir. Göllərin içərisindəki boşluqlar müxtəlif nəbati, həndəsi və klassik elementlərlə doldurulmuşdur. Göllərin kənarları xaricdən yuxarı və aşağı hissələrdə qoruyucu elementlər sayılan qarmaqlarla əhatə olunmuşdur. Qarmaqların rəngi bir aşırı dəyişdirilərək baxımlı bir görünüş yaradılmışdır. Göllərin sağ və solunda zəncirvari formada düzülmüş "dördünsür" motivlər işlənmişdir. Xalçanın ağ yerlikli enli haşiyəsi tünd qəhvəyi, yaşıl, mavi,sürməyi, sarı, rənglərlə işlənmiş "zülfələm" adlanan elementlərlə bəzədilmişdir. Bu elementlərə Quba, Şirvan qrupuna daxil olan xalçalarda da təsadüf edilir. Bəzi toxucular bu elementləri "saclı haşiyə" adlandırır. Haşiyə hər iki tərəfdən mavi, qırmızı, sarı rəngli qırıq-qırıq xətlərlə işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur.

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində h. 1287 tarixi vardır.

Xalçanın ara sahəsinin rəngi göy və mavi rənglidir. Rənglər mərkəz hissədə mavi, aşağı hissədə göy, yuxarı hissədə isə yarı mavi və yarı göy rənglərlə tərtib edilmişdir. Ara sahənin əsas bəzəyi simmetrik formada düzülmüş on dörd bütöv və səkkiz yarımçıq medalyondan ibarətdir. Medalyonlar tünd qırmızı, ağ, sarı, yaşıl, sumağı və qara yerlikdə tərtib edilmişdir. Tünd qırmızı yerlikli medalyonlarda sumağı, ağ, yaşıl; qara rəngli ağ yerlikli medalyonlarda qırmızı, qara, yaşıl; sarı yerlikli medalyonlarda yaşıl, qırmızı; yaşıl yerlikli medalyonlarda sarı, qəhvəyi; qara rəngli medalyonda isə ağ rəngli klassik elementlər təsvir edilmişdir. Medalyonların kənarları qarmaqlarla əhatə olunmuş, mərkəzində isə səkkizguşəli ulduz motivləri işlənmişdir.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqlarında səkkizguşəli ulduz, kiçik ölçülü səkkizbucaqlı, "S"-ə bənzər , rombvari, sağ və soldan "T"-şəkilli kənarları pilləli elementlər təsvir edilmişdir. Ara sahənin sağ və solunda stilləşmiş quş təsvirləri vardır.

Xalça. Yun. Xovlu. 271x140. h. 1287 (1866) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngibasar

Xalçanın tünd qırmızı yerlikli ana haşiyəsi kənarları qarmaqlı klassik elementlərlə bəzədilmişdir. Bu elementlərin mərkəzində içərisi dörd hissəyə bölünmüş rombvari elementlər vardır. Klassik elementlər sarı, tünd-yaşıl, ağ, sürməyi, mavi, açıq qəhvəyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Ana haşiyəni hər iki tərəfdən dördbucaqlı elementlərlə işlənmiş bala haşiyələr əhatə edir. Dördbucaqlı elementlər tünd-qırmızı, mavi, sürməyi, tünd-yaşıl, sarı, açıq-qəhvəyi, ağ, göy rənglərlə tərtib edilmişdir. Dördbucaqlı elementlərin içərisi dörd hissəyə bölünmüşdür. Bala haşiyələrin və kiçik ölçülü dördbucaqlı elementlərin kənarları ağ "su"larla işlənmişdir. Haşiyələr hər iki tərəfdən içərisində sarı, qırmızı kiçik ölçülü kvadrat şəkilli motivlər işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Mədaxillərin kənarları qara rəngli "su"larla işlənmişdir.

Xalçanın ara sahəsindəki elementlərin rəngləri haşiyə hissəsində olan motivlərdə də təkrarlanır. Müxtəlif rəng çalarlarının bir-biri ilə əvəz edilməsi nəticəsində çox baxımlı bir rəng düzümü yaradılmışdır.

Xalça Qazağın Kəmərli kompozisiyası əsasında toxunub.

Xalçanın bədii quruluşu ara sahə və haşiyə hissəsindən ibarətdir. Ara sahəsinin yuxarı sağ küncündəki yaşıl yerlikdə h. 1288 tarixi vardır. Bu xalça qərbi Azərbaycan xalçalarına xas olan bədii xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Yaşıl yerlikli bu xalçanın ara sahəsində bir-birinin ardınca düzülmüş dörd bütöv və iki yarımçıq göl təsvir edilmişdir. Göllər romb şəkilli olub, kənarları qarmaqlarla əhatə olunmuşdur. Göllərin içərisində nisbətən kiçik ölçülü rombvari medalyon yerləşdirilmişdir. Medalyonlar sürməyi, qırmızı, ağ yerlikli göllərdə açıq qəhvəyi, zoğalı yerlikli göldə yaşıl, sürməyi yerlikdə isə yaşıl və ağ rənglərlə tərtib edilmişdir. Medalyonların dörd tərəfindən gölün künclərinə doğru istiqamətlənən ağaca bənzər motivlər xalçanın ümumi kompozisiyasını zənginləşdirir.

Xalça. Yun. Xovlu. 320x150. h. 1288 (1867) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Vedibasar, Vedi

Ara sahəsinin boşluqlarında kiçik ölçülü qırmızı, sürməyi, ağ, yaşıl rənglərlə işlənmiş kənarları qarmaqlı səkkiz medalyon vardır. Aşağı hissədə isə tünd qırmızı yerlikli iki rombvari medalyon təsvir edilmişdir. Xalçanın tünd qırmızı yerlikli ana haşiyəsi "spiral" şəkilli düzülüşlə işlənmiş budaqlar və güllərlə bəzədilmişdir. Budaqlar sürməyi, güllər ağ, yarpaqlar isə yaşıl rənglərlə tərtib edilmişdir. Budaqların kənarları açıq qəhvəyi, yarpaqlar və güllər isə tünd qəhvəyi "su"larla tamamlanır. Ana haşiyə hər iki tərəfdən dalğavari budaqlar üzərində üçbucaqlı formaya malik olan yaşıl, tünd qırmızı, sürməyi, mavi rəngli bala haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. Motivlərin kənarları tünd qəhvəyi rəngli "su"larla tamamlanır. Bala haşiyələri içərisində sarı, tünd qırmızı qırıq-qırıq xətlərlə bəzədilmiş mədaxillər əhatə edir.

Xalçanın sürməyi yerlikli haşiyələri ilə "svastika" motivləri işlənmiş kiçik ölçülü səkkizbucaqlı medalyonlarla bəzədilmişdir. Haşiyələr sarı, qırmızı rəngli qırıq-qırıq xətlərlə tərtib edilmiş mədaxillərlə əhatə olunub.

Xalçanın aşağı hissəsində yarımçıq rombvari elementin içərisində qəhvəyi yerlikdə h. 1290 tarixi vardır. Bu xalça üzündə bizim eradan əvvəl sənət əsərlərində təsvir edilmiş motivləri əks etdirir. Tünd qəhvəyi yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin əsas bəzəyini bir-birinin ardınca simmetrik formada düzülmüş rombvari elementlər təşkil edir. Xalçanın ara sahəsində 32 bütöv və 20 yarımçıq rombvari göllər yerləşdirilmişdir. Bu rombvari göllərin içərisində qarmaqlı motivlər işlənmişdir. Qarmaqlı elementdən XV əsrə aid olan duz torbalarında geniş istifadə edilmişdir. Sırf xalça ornamenti hesab edilən bu element Gəncəçay vadisindəki kurqanda, Daşkəsəndə aşkara çıxarılmış son tunc dövrü keramika nümunələrində özünün demək olar ki, quruluş prinsipinə görə, eyni olan analogiyasını tapır. Xalçanın qəhvəyi yerlikli

Zili. Yun. Xovsuz. 242x137. h. 1290 (1869) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Basarkeçər

rında təsvir edilən üçbucaqlı, dördbucaqlı, altıbucaqlı, səkkizbucaqlı ornamentlər qədim keramika məmulatlarında geniş istifadə olunmuşdur. Azərbaycanın orta və son tunc, erkən dəmir dövrlərinə aid keramika məmulatları üçün yan tərəflərdə kvadrat və romblarla işlənmiş üçbucaqlı şəklində haşiyə zolaqları, yaxud da qabların təpə hissəsində bu cür üçbucaq təsvirləri səciyyəvidir. Bu elementlərə Gəncə, Qarabağ, Gədəbəy, Naxçıvan və digər rayonlarda tunc və ilk dəmir dövrlərinə (e.ə. II minilliyin axırları-I minilliyin əvvəlləri) aid qəbirlərdən tapılmış bir çox qablarda rast gəlinir. Xalçanın enli haşiyəsini hər iki tərəfdən içərisində qırmızı rəngli zəncirvari düzülüşlə işlənmiş kiçik ölçülü romb şəkilli motivlərlə bəzədilmiş mədaxillər əhatə edir. Mədaxillərin kənarları ağ, sarı və qırmızı qırıq-qırıq xətlərlə tamamlanır. Bu xalçanın rəng palitrası sadə olmasına baxmayaraq ayrı-ayrı rənglərin cürbəcür uzlaşdırılması, bir-birini əvəz etməsi ənənəvi qanunauyğunluqla həll edilmişdir.

enli haşiyəsində kənarları qırmızı, ağ rəngli diliklərlə işlənmiş ara sahədəki motivlərə nisbətən kiçik ölçülü rombvari göllər təsvir edilmişdir. Göllərin kənarları qırmızı rəngli diliklərlə əhatə olunub. Göllərin mərkəzində içərisində qoşa üçbucaqlı motivlər olan səkkizbucaqlı element yerləşdirilmişdir. Səkkizbucaqlı elementlərin kənarları dilikli motivlərlə işlənərək dördbucaqlı, rombvari forma almışdır. Azərbaycan xalçaları üçün ən səciyyəvi ornament həndəsi ornamentdir. Azərbaycan faktiki olaraq tunc dövründə təşəkkül tapmış mücərrəd-həndəsi formalı təsvirlərin məhz həmin üslub təfsirdə zəmanəmizədək qorunub saxlandığı diyarlardan biridir. Azərbaycan xalçala-

Xalçanın aşağı hissəsində qəhvəyi rapportun içərisində h. 1291 tarixi vardır. Bu çul Şirvan kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Zili texnikası ilə toxunmuş dəvə çulu üç hissəyə bölünmüşdür. Qəhvəyi yerlikli mərkəzi hissə rapportlara ayrılmışdır. Çulun yuxarı hissəsindəki rapportun içərisində "rombvari", nəbati, ağaca və quşa bənzər motivlər işlənmişdir. Rapport yuxarı və aşağı tərəfdən içərisində "romb" şəkilli və digər klassik elementlər işlənmiş zolaqlarla əhatə olunmuşdur. Füruzəyə çalan mavi yerlikli üfüqi zolaqlar qarmaqlı motivlər və üzüzə dayanmış quş fiqurları ilə bəzədilmişdir. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif nümunələrində, o cümlədən xalçalarda işlənən əfsanəvi obrazlar hələ qədim zamanlardan bəzədikləri bu əşyalara yüksək bədii məna bəxş etmişdir. Bu obrazlardan biri quş obrazıdır. Elmi araşdırmalar göstərir ki, qədim dövrlərdə bir sıra quş obrazları ulu dini ayin və mifik təsəvvürlərlə əlaqədar olaraq tətbiq olunmuşdur. Əsrlər ötdükcə bu obrazlarda daha çox dekorativ məzmun ön plana çəkilmişdir. Sonralar bu obrazlar ənənəvi bəzək elementinə çevrilərək stilizə edilmiş və mücərrədləşmişdir. Qəhvəyi yerlikli ensiz zolaqlarda stilləşmiş "tovuzquşu", dördayaqlı fantastik "qoşa quş" təsvirlərinə Quba, Qarabağ qrupuna daxil olan xalçalarda və tikmələrdə də təsadüf edilir. Azərbaycan xalçalarında ən geniş yayılmış quş obrazlarından biri tovuzquşudur. Bu surət əsrlər boyu Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif növlərində dönə-dönə təsvir edilmiş və hal-hazırda edilməkdədir. Çulun mərkəzindəki qəhvəyi yerlikli rapportun içərisində üç at fiquru təsvir edilmişdir. Atların üstündə insan təsvirləri vardır. Azərbaycan xalçalarında və xalça məmulatlarında at obrazı ən geniş yayılmış obrazlardan biridir. Bu heyvan xalqımızın təsərrüfatında və məişət həyatında böyük rol oynamışdır. Çox ulu keçmişlərdən Azərbaycan xalçalarında və xalça məmulatlarında təsvir edilən at surəti ona olan böyük ehtiramın nəticəsidir. Azərbaycan xalqının şah əsərlərindən biri, Ana kitabı adlandırılan "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında at haqqında qiymətli məlumatlar vardır. Oğuz tayfalarında at totemi şərəf, igidlik, qələbə rəmzi olmuşdur. Çulun ara sahəsini hər tərəfdən içərisində rombvari motivlər işlənmiş haşiyə əhatə edir. Haşiyə çulun ara sahəsinin sağ və solunda, həmçinin aşağı və yuxarı hissəsində tərtib edilmişdir. Haşiyənin içərisində gözqaytarıcı "qoşabuynuz" motivləri də işlənmişdir. Çulun ara sahəsindəki rapportlar və haşiyə zolaqları dilikli motivlərlə və ağ rəngli "su"larla əhatə olunmuşdur. Sürməyi yerlikli sahəni sağ və soldan kərpici rəngli rapport əhatə edir. Bu rapportlarda stilləşmiş dəvə, tovuzquşu, dörd ayaqlı fantastik quşlar, kiçik ölçülü medalyonlar, səkkizguşəli ulduz və müxtəlif nəbati elementlər təsvir edilmişdir. Çulun hasiyəsi "romb"vari motivlərlə bəzədilmişdir. Bu rombların içərisində "cütbuynuz" və kiçik ölçülü romblar işlənmişdir. Kiçik ölçülü romblar bədnəzərdən qoruyucu kimi yozulur. Kərpici rəngli rapportların kənar hissələrində haşiyə divarlarına bitişik daxildən sürməyi, qırmızı, xaricdən isə mavi, qırmızı rənglərlə işlənmiş dilikli motivlər vardır. Yuxarı hissənin sağ və solunda kişi təsvirləri vardır. Çulun rəngləri bir-biri ilə peşəkarlıqla və qanunauyğunluqla uzlaşdırılaraq çox baxımlı bir rəng palitrası yaradılmışdır.

At çulu. Yun. Xovsuz. 193x161. h. 1291 (1870) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, Keşişkənd

Kilim. Yun. Xovsuz. 302x193. h. 1292 (1871) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Şörəyel, Günnrü şəhəri

Xalçanın yuxarı hissəsində sol tərəfdə h. 1292 tarixi işlənmişdir. Bu kilimin əsas bəzəyini rapport əsasında qurulan kompozisiya təşkil edir. Rapportların dəfələrlə təkrarı əsasında tərtib edilən bu kompozisiya tipində ara sahədə kompozisiya mərkəzi yoxdur. Rapportlara bölünmüş bu hissələrdə İrəvan kilimləri üçün səciyyəvi olan "kilimgülü" adlanan elementlər təsvir edilmişdir. Bu elementlər "qarmaqlı" elementlər adlanır. İrəvan xalçaları üçün səciyyəvi olan "qarmaqlı" elementlərinə Qazax-Borçalı və Qarabağ qrupuna daxil olan kilimlərdə də rast gəlinir.

Rapportlara ayrılmış yaşıl yerlikdəki boşluqlar qırmızı rəngli, qırmızı yerlikli boşluqlar isə sürməyi rəngli üz-üzə dayanmış quşu xatırladan qarmaqvari elementlərlə doldurulmuşdur. Xalçanın kompozisiya quruluşuna uyğun ölçüsü xalça boyu motivlərin rənglərinin ardıcıllıqla dəyişdirilməsinə, ornamental dekorasiyanın orijinallıqla tərtib edilməsinə imkan yaratmışdır. Xalçanın haşiyə hissəsində toxucular arasında "mollabaşı" adlandırılan motivlər təsvir edilmişdir. Bu motivlər sürməyi, mavi, qırmızı və yaşıl rənglərlə işlənmişdir. Xalçanın ara haşiyəsi daxildən sağ və sol hissədə dilikli xətlərlə əhatə olunmuşdur. Xalçanın sağ və solunda ağ yerlikdə, baş və ayaq hissəsində qırmızı yerlikdə təsvir edilən bu elementlərin rəngi ardıcıl olaraq dəyişdirilərək çox baxımlı rəng düzümü, parlaq rəng qarması yaradılmışdır. Ara sahədə rapportları bir-birindən ayıran ensiz zolaqların içərisində yarımçıq formalı "kilimgülü" adlanan klassik elementlər, sürməyi, sarı, mavi, zoğalı və yaşıl rəngli "burma" adlanan elementlər təsvir edilmişdir. Ensiz zolaqların kənarlarındakı boşluqlar "mollabaşı" elementləri ilə doldurulmuşdur. Şux rəngə malik olan bu kilimin ara sahəsindəki motivlərdə işlədilən rənglər haşiyə hissəsindəki motivlərdə də təkrarlanır. Parlaq kontrastlı rənglərin qanunauyğunluqla və peşəkarlıqla uzlaşmasından çox baxımlı bir rəng düzümü tərtib edilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 208x169. h. 1292 (1871) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Şörəyel, Gümrü şəhəri

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində sol tərəfdə h. 1292 tarix vardır. Azərbaycanın Qazax və Borçalı bölgəsində yaşayan toxucular bu kompozisiyanı "Borçalı" adlandırırlar. "Borçalı" adlanan xalçalar müxtəlif variantlarda toxunmuşdur. Bu xalçanın kompozisiyası ara sahə və haşiyə hissədən ibarətdir. Ara sahənin əsas bəzəyini bir böyük ölçülü və iki nisbətən kiçik ölçülü səkkizbucaqlı göllər təşkil edir. Mərkəzdəki şəkəri yerlikli gölün içərisində "dördünsür" motivi yerləşdirilmişdir. Bu motivin yuxarı və aşağıya doğru istiqamətlənən hissəsində qarmaqlı elementlər təsvir edilmişdir. Gölün içərisindəki boşluqlar kiçik ölçülü qırmızı və sarı rənglərlə işlənmiş həndəsi elementlərlə doldurulmuşdur. Toxucular arasında "xal" adlandırılan bu motivlər gölün görünüşünü tamamlayır. Gölün kənarları daxildən zoğalı rəngli dilikli, xaricdən isə yaşıl rəngli qarmaqlı elementlərlə əhatə olunmuşdur. Gölü əhatə edən qarmaqlı motivlər xoşbəxtliyi kin-küdurətdən, bəd əməllərdən qoruyan rəmz kimi yozulur. Ara sahənin yuxarı və aşağı hissəsindəki səkkizbucaqlı, nisbətən kiçik ölçülü gölün içərisində şəkəri rəngli səkkizguşəli ulduz tərtib edilmişdir. Ulduzun içərisində sürməyi, zoğalı, sarı rənglərlə işlənmiş "dördünsür" elementi yerləşdirilmişdir. Göl daxildən və xaricdən qırmaqlarla bəzədilmişdir. Qarmaqlı çərçivələrin arasında şəkəri rəngli qırıq-qırıq xətlər təsvir edilmişdir. Xalçanın ara sahəsinin boşluqları Quba xalçaları üçün xarakterik olan elementlərlə və künclərdə kənarları qarmaqlı dördbucaqlı həndəsi elementlərlə tərtib olunmuşdur. Xalçanın şəkəri yerlikli haşiyəsi kənarları pilləli üçbucaqlı motivlərlə bəzədilmişdir. Bu motivlərin arasındakı boşluqlar ara haşiyə üçün xarakterik olan motivlərlə işlənmişdir. Ara haşiyəni sürməyi və mavi rəngli bala haşiyələr əhatə edir. Bala haşiyələrdə şəkəri və zoğalı rəngli güllər işlənmişdir. Ara haşiyə şəkəri rəngli "su"larla, bala haşiyələr isə qırıq-qırıq xətlərlə əhatə olunmuşdur. Xalçada rəng ahəngdarlığı yüksək peşəkarlıqla həll edilmişdir. Kontrast rənglərin qanunauyğunluqla uzlaşmasından çox baxımlı bir rəng palitrası yaradılmışdır.

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsinin mərkəzində tünd qəhvəyi rəngli romb şəkilli elementlərin içərisində h. 1292 tarixi vardır. Qarabağ kompozisiyası əsasında toxunmuş bu xalça özünəməxsus orijinallığı ilə seçilir. Ağ yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin bəzəyini tünd qəhvəyi, qırmızı, yaşıl, mavi rənglərlə işlənmiş kənarları pilləli romb şəkilli kiçik ölçülü göllər təşkil edir. Göllərin içərisində müxtəlif klassik elementlər işlənmişdir. Bu elementlərə Qazağın "Salahlı" xalçalarında da rast gəlinir. Xalçanın soldan göy, sağdan isə açıq göy rənglərlə işlənmiş haşiyəsi çox aydın nəzərə çarpır. Haşiyədə ağ, qırmızı, tünd və açıq qəhvəyi, narıncı, yaşıl, tünd və açıq qırmızı, sürməyi, ağ, qarpızı rəngli klassik elementlər işlənmişdir. Toxucular arasında bu elementlər "şamdan" adlandırılır. Bu elementlərə Təbriz kilimlərində və Hindistanın xovsuz xalçalarında da rast gəlinir. "Şamdan" adlanan motivlər hər tərəfdən kənarları çıxıntılı, dilikli böyük ölçülü elementlərlə əhatə olunmuşdur. Xalçanın ara sahəsinin sağ və solunda haşiyə divarlarına tərəf istiqamətlənən yaşıl, göy, qırmızı, narıncı, qəhvəyi, mavi rəngli çıxıntılı motivlər "çəngəl"i xatırladır. Bu motivlər "daraq" elementlərinə də bənzəyir.

Kilim. Yun. Xovsuz. 340x173. h. 1292 (1871) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Talın

Xalçanın yuxarı və aşağı hissəsindəki ensiz haşiyələr yarımçıq rombvari medalyonlarla işlənmişdir. Medalyonlar narıncı, mavi, tünd qəhvəyi, tünd və açıq qırmızı yerliklə işlənmişdir. Medalyonların içərisində yarımçıq formalı "şamdan" motivləri işlənmişdir. Xalçanın haşiyə divarlarına tərəf istiqamətlənən müxtəlif rəngli kənarları çıxıntılı motivlərin üzərində "S"-ə bənzər, dördləçəkli güllər və digər kiçik ölçülü elementlər təsvir edilmişdir. Qarabağ xalçaları üçün səciyyəvi olan haşiyə motivləri İrəvan xalçalarında da geniş surətdə tətbiq edilmişdir. Bu tipli xalçalarda kompozisiya mərkəzi olmur və eyni motivləri müxtəlif rənglərlə, müxtəlif ölçüdə toxumağa imkan verir. Xalçadakı eyni ölçülü və eyni düzülüşlü rombvari göllərin yerliyinin və içərisindəki motivlərin rənglərinin bir-aşırı dəyişdirilməsi nəticəsində çox baxımlı naxış silsiləsi, dinamik və ritmik bir kompozisiya quruluşu yaradılmışdır. Xalçadakı rombvari elementlər ağ yerlikdə daha qabarıq və ifadəli görünür. Xalçanın bir-birini tamamlayan tünd və əlvan rəng qaması, dekorativ kompozisiya həlli yüksək peşəkarlıqla tərtib edilmişdir.

Kilim. Yun. Xovsuz. 262x176. h. 1292 (1871) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Ağbaba

Şux qırmızı yerlikli bu kilimin kompozisiyası ara sahədən və haşiyə hissəsindən ibarətdir. Xalçanın yuxarı hissəsində ara sahənin sol tərəfində h. 1292 tarixi işlənmişdir. Bu kilim Qazax kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Ara sahənin əsas bəzəyini "dilikli damğa" adlanan elementlər təşkil edir. Bu elementlər asimmetrik formada bütün ara sahə boyu düzülmüşdür. Ağ və sarı rəngli motivlərin kənarları qara, sürməyi rəngli motivlər sarı, qəhvəyi rəngli motivlər mavi, bənövşəyi rəngli motivlər isə yaşıl və mavi "su"larla əhatə olunmuşdur. Toxucular arasında bu kilimlər "gəzməli kilim" adlandırılır.

Xalçanın haşiyə zolağının əsasını təşkil edən enli haşiyə ağ, qırmızı, sarı rəngli böyük ölçülü "kilimgülü" adlanan klassik elementlərlə bəzədilmişdir. Haşiyəni hər iki tərəfdən ziq-zaq şəkilli ağ rəngli mədaxil əhatə edir. Xalçanın baş və ayaq hissəsində enli haşiyənin hər iki tərəfi Qərbi Azərbaycan, Qazax və Qarabağ xalçaları üçün səciyyəvi olan "köhnə su" adlanan qırıq-qırıq xətlərlə əhatə olunmuşdur. Xalçanın özünə məxsus kolorit xüsusiyyətləri vardır. Azərbaycan xalçaları üçün səciyyəvi olan əksər rənglərin bu xalçada toplanmasına baxmayaraq, bu qrupa aid ənənəvilik də aydın nəzərə çarpır. Ara sahənin rənglərinin haşiyə hissəsindəki rənglərlə qanunauyğunluqla uzlaşması xalçanın bədii keyfiyyətini yüksəldir. Rəng çalarları baxımından bu xalça çox rəngarəngdir. Burada parlaq kontrast rənglər çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq, öz sərbəstliyi ilə xoş əhval-ruhiyyə yaradır.

Kilimin yerliyinin qırmızı rəngdə olması da təsadüfi deyildir. Qədim inama görə qırmızı rəng səmadan, kosmosdan gələn qoruyucu sakral rəmz, onun şüası həyatverici, insanları bədxah ruhlardan qoruyan qüvvə hesab edilirdi. Bu rəng qoruyucu sakral işarə kimi qiymətləndirilir və müvafiq olaraq xalq yaradıcılığının müxtəlif növlərində bu günə qədər inkişaf etdirilir. Qırmızı rəng insanları xəstəliklərdən, bədbəxt hadisələrdən qoruyan həyat rəmzi, magik qüvvəyə malik bir rəng kimi qəbul edilir. Təsadüfi deyildir ki, qızılcaya, məxmərəyə tutulmuş xəstələrin yataqları və otağın döşənəcəyi də qırmızı olurdu. Hətta gözü səyriyən hər bir kəs gözünün üstünə qırmızı sap və yaxud qırmızı parça kəsiyi qoyardı. Bu gün də bu adət xalq arasında qalmaqdadır. El adətinə görə Azərbaycanda toyxanalar qırmızı kilimlər və digər xalçalarla bəzədilir, gəlinlərin gərdək pərdələri qırmızı kilimlərdən, şəddələrdən və yaxud qırmızı ipək parçalardan hazırlanırdı. Qırmızı rəngli ipək gərdək pərdəsinin üstündə üçbucaqlı motivlər işlənirdi. Bu motivlərə kilimlər üzərində də rast gəlinir. Yerli toxucular arasında bu motivlər nəslin artırılması rəmzi kimi yozulur. Qədim dövrlərdə və bu gün də Azərbaycan toylarında gəlinin belinin qırmızı rəngli lent (şərit) və ya yaylıqla bağlanması mühüm ayinlərdən biridir. Bu ayin üç dəfə təkrar olunduqdan sonra gəlinin belinin bağlanması ilə başa çatdırılır.

Qırmızı rəngin dini magik rolu toy ləvazimatlarının, gəlinin cehizinin qırmızı lentlə bağlanmasında da öz əksini tapmışdır. Qədim dövrlərdə yeni doğulmuş körpənin göbəyinin anasının qırmızı rəngli bel bağından kəsilmiş bir parça ilə bağlanması da təsadüfi deyildir. Azərbaycan xalqının əski inamlarına görə, rəmzlər, işarələr vasitəsilə, səma və kainatla əlaqəyə girmək mümkündür. İnsanlar bu əlaqə nəticəsində bolluq, firavanlıq, nemət əldə edər, faydalana bilərdi. Bir sözlə, bu rəng bədnəzərdən xilas olma, xoşbəxtlik və müvəffəqiyyət rəmzi kimi yozulurdu.

Xalça. Yun. Xovlu. 222x177. h. 1292 (1871) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Pəmbək, Hamamlı

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində sağda h. 1292 tarixi vardır. Bu xalça Qazaxın "Göyçəli" kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində iki səkkizbucaqlı və bir kənarları pilləli böyük ölçülü medalyon yerləşdirilmişdir. Mərkəzdəki sürməyi yerlikli medalyonun içərisində mərkəzdə bir rombvari element, kənarlarında isə səkkiz kənarları pilləli kiçik ölçülü klassik elementlər təsvir edilmişdir. Medalyonun boşluqları altı kiçik ölçülü dördbucaqlı və bir səkkizbucaqlı motivlə doldurulmuşdur. Pilləli motivlərin içərisində təsvir edilən elementlərə Göygöl şəhəri ətrafında qazıntılar aparılmış kurqanlarda tapılmış saxsı qablarda, medalyonların sürmə lövhələrində təsadüf edilir. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, bu elementlər erkən əkinçilik dövrünə aid kult rəmzidir. Ara sahənin yuxarı və aşağı hissəsindəki şəkəri yerlikli medalyonlarda "Göyçəli" xalçaları üçün səciyyəvi olan elementlər işlənmişdir. Medalyonların boşluqları səkkizguşəli ulduz, bəzi toxucuların "qazayağı" adlandırdığı elementlərlə doldurulmuşdur. Xalçanın ara sahəsində mərkəzdəki medalyonun yuxarı və aşağı hissələrində sarı yerlikli kənarları mavi qarmaqlarla işlənmiş səkkizbucaqlı kiçik ölçülü medalyonlar tərtib edilmişdir. Medalyonların içərisində sürməyi, ağ, qırmızı, mavi rənglərlə səkkizguşəli ulduzlar işlənmişdir. Xalçanın ara sahəsinin aşağı və yuxarı künclərində yaşıl yerlik içərisində ulduzlar təsvir edilmiş medalyonlar vardır. Bu medalyonların kənarları ağ, qırmızı "Z"-ə bənzər motivlərlə tamamlanır. Xalçanın ara sahəsindəki boşluqlar kiçik ölçülü dördləçəkli güllər, "romb" şəkilli, qarmaqlı, "qoşabuynuz", səkkizbucaqlı, dalğavari və digər motivlərlə doldurulmuşdur. Xalçanın mavi yerlikli ara haşiyəsi qəhvəyi, sarı, qırmızı, ağ, yaşıl dilikli və "şamdan" motivlərilə bəzədilmişdir. Ara haşiyəni qırmızı, ağ "mollabaşı" motivlərilə işlənmiş bala haşiyələr əhatə edir. Kənar haşiyə sarı, qırmızı, daxili haşiyə isə xaricdən sarı, qırmızı, daxildən isə yaşıl qırmızı qırıq-qırıq xətlərlə tamamlanır. Qırıq-qırıq xətlərin kənarları qəhvəyi "su" larla işlənmişdir.

Kilim. Yun. Xovsuz. 266x165. h. 1293 (1872) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, Soylan

Xalçanın yuxarı hissəsində sol tərəfdə h. 1293 tarixi işlənmişdir.

Xalçanın sürməyi yerlikli ara sahəsində XVIII-XIX əsrlərin birinci yarısına aid olan kilimlərdə təsadüf edilən "gəzməli kilim" elementləri təsvir edilmişdir. Bu elementlər şaquli və maili istiqamətdə işlənmiş ritmik düzülüşü ilə nəzərə çarpır. Xalçadakı bu elementlər assimetrik olaraq tərtib edilmişdir. Xalçanın ara sahəsi boyu 45 bütöv və 6 yarımçıq yarım rombşəkilli motivlər yerləşdirilmişdir. Ağ yerlikli motivlər maili və şaquli istiqamətdə eyni rəng düzümü ilə, narıncı və tünd qırmızı yerlikli motivlər isə, bəzən eyni düzümlə, bəzən isə bir-aşırı dəyişdirilərək müxtəlif rəng düzümü ilə tərtib edilmişdir.

Toxucular arasında bu elementlər "damğa", kilim isə "damğalı" adlandırılır. Qazax kilimləri üçün səciyyəvi olan bu elementlərə Quba bölgəsinin Pirəbədil xalçalarında da təsadüf edilir. Tünd yerlik üzərində zəngin rəng çalarları ilə işlənmiş bu kilim, Azərbaycanın digər bölgələrində toxunan kilimlərdən özünəməxsus bədii tərtibatı və rəng düzümü ilə seçilir. Kilimin kənarları qara rənglə işlənmişdir.

Xalçanın ara sahəsindəki motivlərin mərkəzində təsvir edilən klassik elementlər haşiyə hissəsindəki motivlərdə də təkrarlanır. Haşiyə hissəsindəki klassik elementlər bir-birinə bitişik formada düzüldüyündən xalçanın kənarlarında ziq-zaq formalı bir görünüş almışdır. Haşiyə elementlərinin rəngi peşəkarlıqla bir-aşırı dəyişdirilərək, zəngin və müxtəlif rəng çalarlı bu xalçada xüsusi harmoniya yaradılmışdır. Qışı sərt keçən bölgələr üçün səciyyəvi olan isti rənglər soyuq rənglərlə qanunauyğunluqla uzlaşdırılaraq rahatlıq duyğusu yaradır və xalçanın ornamentasiyasının bədii keyfiyyətini yüksəldir. Xalça sənətinin ilk inkişaf dövrünə aid olan, sadə dolama texnikasına və zəngin rəng çalarlarına malik olan bu tipli kilimlər iki üzlü olduğundan əhalinin məişəti üçün çox sərfəli idi. Kilimlərdən alaçıqlarda, dəyələrdə və eləcə də, toyxanalarda istər daxili bəzək-döşəmə, istərsə də xarici örtük kimi istifadə edilirdi.

Kilim. Yun. Xovsuz. 300x173. h. 1296 (1875) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Qafan

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində sürməyi rapportun içərisində h. 1296 tarixi vardır. Bu xalça Azərbaycanın Şirvan qrupuna daxil olan kilim kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Xalçanın ara sahəsi rapportlara ayrılmış kompozisiyadan ibarətdir.

Tünd sürməyi yerlikli enli rapportların içərisində Qazax kilimləri üçün səciyyəvi olan kənarları qarmaqlı motivlər yerləşdirilmiş göllər təsvir edilmişdir. Zoğalı, şəkəri, tünd qırmızı, açıq qəhvəyi, yaşıl, sarı rənglərlə işlənmiş bu motivlər çox aydın nəzərə çarpır. Mərkəzdəki kərpici yerlikli nisbətən ensiz rapportda ağ , sarı yerlikli beş bütöv və on bir yarımçıq medalyon təsvir edilmişdir. Medalyonun kənarları qarmaqlı motivlərlə təsvir edilmişdir. Qarmaqların rəngi yerliyin dəyişməsinə görə, bir aşırı ardıcıl olaraq dəyişir. Göllərin arasındakı boşluqlar kilimlər üçün səciyyəvi olan şamdanı xatırladan klassik elementlərlə doldurulmuşdur. Rapportların hər iki tərəfindəki zolaqların içərisində tünd sürməyi, qırmızı, yaşıl, sarı rəngli uzunsov formalı, "S"-ə bənzər motivlər işlənmişdir. Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətinin müxtəlif növlərində təsvir edilən "S"-ə bənzər elementlər çox qədim tarixə malikdir. Bu elementlər son tunc və erkən dəmir dövrlərində geniş yayılmışdı. Bu elementlərə saxsı və zərgərlik məmulatlarında, həmçinin metal əşyaların ornamentasiyasında rast gəlirik. Şəkəri yerlikdə təsvir edilən bu motivlər qarmaqlı haşiyə elementləri növünə daxildir. Çox nadir hallarda təsvir edilən bu haşiyə elementlərinə Qarabağ xalçalarında təsadüf edilir. Xalçanın baş və ayaq hissəsində nisbətən ensiz zolaqlar içərisində ağ, sarı, yaşıl, sürməyi, qırmızı, açıq qəhvəyi və zoğalı rənglərlə işlənmiş yarımçıq göllər tərtib edilmişdir. Sadə texnoloji xüsusiyyətlərə malik olan bu kilim mürəkkəb kompozisiyalı kilimlər sırasına daxildir. Çox zəngin rəng çalarlarına malik olan bu xalçada göz oxşayan rəng düzümü yüksək peşəkarlıqla tərtib edilmişdir. Xalçadakı isti rənglər soyuq rənglərlə, tünd rənglər açıq rənglərlə tutuşdurularaq xüsusi ahəng yaradılmışdır.

Xalça Şirvan kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Bu kilimin ara sahəsi rapportlara bölünmüş hissələrdən ibarətdir. Xalçanın aşağı hissəsində ağ yerlikli mərkəzi rapportun içərisində h. 1297 tarixi vardır. Ağ yerlikli rapportun içərisində qırmızı, sumağı, göy, tünd və açıq qəhvəyi rənglərlə işlənmiş üçbucaqlı formaya malik motivlər təsvir edilmişdir. Bu motivlərin içərisində kilimlər üçün səciyyəvi olan yarımçıq formalı "kilimgülü" adlanan klassik elementlər vardır. Üçbucaqlı motivlərin içərisində üz-üzə dayanmış alt və üst cərgədəki qoşa quş təsvirləri orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Üçbucaqlı motivlərin aşağı hissəsində başını arxaya çevirmiş quş başları ümumilikdə ikinci üçbucaqlı forma almışdır. Rapportun boşluqları latın əlifbasının "S" hərfinə bənzər motivlərlə işlənmişdir. Qəhvəyi, tünd qırmızı rəngli rapportların içərisində də eyni motivlər ağ, göy, tünd qırmızı, çəhrayı, mavi rənglərlə işlənmişdir. Xalçanın ara sahəsini içərisində "damğa" elementləri işlənmiş ağ yerlikli ensiz haşiyə əhatə edir. "Damğa" elementləri tünd və açıq qırmızı, qəhvəyi, göy və sürməyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Xalçanın sürməyi yerlikli enli haşiyəsi çəhrayı, tünd və açıq qırmızı, sarı, sürməyi,

Kilim. Yun. Xovsuz. 367x131. h. 1297 (1876) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Sərdərabad

göy, açıq və tünd qəhvəyi rənglərlə işlənmiş içərisində "kilimgülü" və rombvari motivlər olan altıbucaqlı elementlərlə bəzədilmişdir. Ağ yerlikli ensiz haşiyə "damğa" motivləri ilə işlənmişdir. Enli və ensiz haşiyəni hər iki tərəfdən kənarları çıxıntılı ağ rəngli zolaqlar əhatə edir. Bu zolaqlar çox aydın nəzərə çarparaq xoş əhval-ruhiyyə yaradan bir görünüş gətirir. Xalçanın baş və ayaq hissəsindəki ensiz haşiyə sürməyi, tünd və açıq qəhvəyi, göy, sarı, qırmızı içərisində klassik motivlər işlənmiş kiçik ölçülü altıbucaqlı həndəsi elementlərlə bəzədilmişdir. Bu həndəsi elementlərin içərisində işlənmiş motivlərə orta və son tunc, erkən dəmir dövrlərinə aid keramika məmulatlarında rast gəlirik. Həmin təsvirlər saxsı qablar üzərində qaramtıl fonda ağ materialdan inkrustasiya üsulu ilə işlənmişdir və burlara Gəncə, Qarabağ, Gədəbəy, Naxçıvan və digər regionlarda tunc və ilk dəmir dövrlərinə aid (e.ə. II minilliyin axırları - I minilliyin əvvəlləri) aid qəbirlərdən tapılmış bir çox qablarda rast gəlinir.

Kilim. Yun. Xovsuz. 278x206. h. 1298 (1877) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Qafan

Xalçanın mərkəzində h. 1298 tarixi vardır. Bu xalça Qarabağ kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Qırmızı yerlikli kilim böyük və kiçik ölçülü rapportlarla üfüqi hissələrə bölünmüşdür. Üfüqi hissələrə bölünən bu növ kompozisiyalar klassik xalça nümunələri hesab edilən palazlar və zililər üçün də səciyyəvidir. Enli rapportlar yaşıl, nisbətən ensiz rapportlar qırmızı rənglə tərtib edilmişdir. Bu xalçada üfüqi zolaqlar içərisində ritmik surətdə ağ, zoğalı, mavi, sarı, sumağı rəngli böyük və kiçik ölçülü rombvari elementlər təsvir edilmişdir. Bu elementlər toxucular və sənətşünaslar arasında "damğa", kilim isə "damğalı" adlanır. Bu tipli kompozisiyalar bitkin deyildir və toxunma prossesində eyni elementləri istənilən qədər təkrarlamağa və müxtəlif ölçülərdə toxumağa imkan verir. Xalçadakı elementlərin tünd göylə qırmızı və mavi, ağla qırmızı və sürməyi, sarı ilə tünd qəhvəyi, ağla qəhvəyi, sürməyi, sarı və s. şux rənglərin peşəkarlıqla uzlaşdırılmasından canlı bir görünüş yaradılmışdır. Xalçanın nisbətən ensiz zolaqlarında sürməyi, ağ rənglərlə işlənmiş böyük ölçülü çəngəli xatırladan orijinal motivlər təsvir edilmişdir. Boşluqlar "su" adlanan xətlərlə işlənmişdir. Enli zolaqları əhatə edən ensiz zolaqlar isə kənarları pilləli klassik elementlərlə bəzədilmişdir. Zolaqlar hər iki tərəfdən "sicandişi" elementləri ilə əhatə olunmuşdur. Xalçanın kənarları qara, ağ və qırmızı rəngli pilləli motivlərlə əhatə olunub. Bu motivlərə Mingəçevirdə arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış b.e.ə. VI-I əsrlərə aid bəzək əşyalarında rast gəlinir. Xalçanın rəng tərtibatı yüksək peşəkarlıqla həll edilmişdir. Müxtəlif rəng çalarları (yaşıl, qırmızı, qara, ağ, narıncı, qəhvəyi, sürməyi, mavi, sarı) zövqü oxşayan rəng palitrası yaratmışdır. Xalça yüksək keyfiyyətli, əl üsulu ilə əyrilmiş və təbii boyalarla boyanmış iplərdən toxunmuşdur.

Çiyi palaz. Yun. Xovsuz. 314x186. h. 1298 (1877) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Loru, Barana

Xalçanın mərkəzində h. 1298 tarixi işlənmişdir. Bu xalça "damğa"lı kilim və Bakının "çiyi palaz" kompozisiyası əsasında toxunmuşdur.

Azərbaycan xalqının məişətində çox geniş istifadə edilən kilim-palazlar mənzillərin döşəmələrini, köçmə həyat tərzi keçirən tərəkəmələrin alaçıqlarının divar və döşəmələrinin bəzəyi və yataq örtüyü kimi geniş surətdə istifadə edilirdi. Qədim dövrlərdə bu tip xalçalar dini və dəfn mərasimlərində də çox əhəmiyyətli idi. Qızlar gəlin köçərkən onların cehizinin içərisində mütləq kilim-palaz texnikası ilə toxunmuş xalçalar olurdu. Kilim-palazlar divar bəzəkləri olmaqla yanaşı, pərdə kimi də istifadə edilirdi. Xalçanın əsas bəzəyi üfüqi istiqamətdə tərtib edilmiş enli və nisbətən ensiz zolaqlardan ibarətdir. Enli zolaqların içərisində "damğa" və "qoşa damğa" adlanan motivlər, nisbətən ensiz zolaqlar içərisində isə şəbəkəni xatırladan rombvari naxışlar işlənmişdir. Bu zolaqlar hər iki tərəfdən içərisində maili istiqamətdə kiçik ölçülü zəncirvari "romb" şəkilli elementlər işlənmiş ensiz zolaqlarla əhatə olunmuşdur. Xalçanın enli zolaqları da hər iki tərəfdən bəzən qəhvəyi, bəzən isə tünd qırmızı yerlikli içərisində eyni zəncirvari rombşəkilli motivlər işlənmiş ensiz zolaqlarla tamamlanmışdır. Xalça boyu üfüqi istiqamətdə işlənmiş mavi rəngli sadə zolaqlar çox aydın nəzərə çarpır. Çiyi palazlar üçün səciyyəvi olan ağ rənglə işlənmiş motivlər xalçaya xüsusi gözəllik gətirir. Bu xalçada təsvir edilən "damğa" motivləri digər xalçalardakı "damğa" motivlərindən öz sadə görünüşlü tərtibatı ilə seçilirlər. Bu motivlər ənənəvi qanunauyğunluqlar əsasında icra edilmişdir. Eyni motivlərin xalçada təkrar-təkrar təsvir edilməsinə baxmayaraq rənglərin bir-biri ilə əvəz edilməsi nəticəsində çox baxımlı bir kompozisiya görünüşü yaradılmışdır.

Bu kompozisiyalı xalçaları müxtəlif ölçülərdə toxumaq mümkündür. Azərbaycanın Gəncə-Qazax xalçaları üçün xarakterik olan motivlər və rənglər bu xalçada toplanmışdır.

Xalçada tərtib edilmiş bu rəng düzümünə Şirvan qrupuna daxil olan xalçalarda da təsadüf edilir.

Xalçanın ara sahəsində mərkəzdəki gölün alt hissəsində h. 1299 tarixi vardır. Tünd qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində üç böyük ölçülü altıbucaqlı göl yerləşdirilmişdir. Göllərin içərisində qırmızı yerlikli dördbucaqlı medalyon vardır. Medalyonların kənarları sarı rəngli "su"larla əhatə olunmuş, sağ və soldan qarmaqlı motivlərlə işlənmişdir. Medalyonların yuxarı və aşağı hissəsindəki üz-üzə tərtib edilmiş qarmaqlardan ağac forması alınmışdır. Türk xalqlarında ağaca, bitkiyə inam çox güclü olmuşdur. Bu da onların mifik görüşləri ilə əlaqədar olmuşdur. Onlar ağaca həmişə yaradıcı qüvvə kimi baxmışlar. Bir çox oğuz əfsanələrində insanın, hətta ağacdan əmələ gəlməsi də qeyd olunur. Sürməyi yerlikli gölün kənarları yaşıl rəngli "su"larla əhatə olunmuş, yuxarı və aşağı hissələrdə buynuz motivləri ilə tamamlanır. Gölün kənarlarında sağ və soldan eyni rəngli qarmaqlı elementlər işlənmişdir. Mərkəzdəki sürməyi yerlikli gölün yuxarı hissələrində ara sahənin boşluqlarında rombvari medalyonlar təsvir edilmişdir. Medalyonların içərisində qara yerlikdə səkkizguşəli ulduz, yuxarı və aşağı kündərdə isə kiçik ölçülü "romb" şəkilli motivlər vardır. Ulduzların yuxarı qoşa guşələri üzünü əks istiqamətə çevirmiş quş başlarını xatırladır. Medalyonların kənarları qarmaqlarla əhatə olunmuşdur. Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsindəki boşluqlarda sağ və solda içərisində ulduzabənzər motivlər işlənmiş kənarları qarmaqlı, nisbətən böyük ölçülü iki

Xalça. Yun. Xovlu. 376x191. h. 1299 (1878) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Pəmbək, Hamamlı

qara yerlikli rombvari medalyon təsvir edilmişdir. Medalyonların içərisində üfüqi istiqamətdə içərisində qırmızı, ağ qırıq-qırıq xətlər işlənmiş dördbucaqlı həndəsi element vardır. Xalçanın ara sahəsinin aşağı künclərində dördbucaqlı elementlər vardır. Ağ yerlikli bu elementlərin içərisində klassik motivlər işlənmiş, kənarları isə dalğavari xətlərlə işlənmiş zolaqlarla əhatə olunmuşdur. Ara sahənin boşluqlarında maral, keçi və quş təsvirləri vardır. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətində zoomorf və əfsanəvi obrazlar qədim dövrlərdən işlənərək bəzədikləri əşyalara yüksək bədii məna vermişlər. Bu obrazlara quşlar, heyvanlar, balıqlar və əfsanəvi, mifik surətlər aid edilir. Quş təsvirləri sənət nümunələri üzərində dəfələrlə rast gəlinən motiv olmuş bədii ideya xüsusiyyətləri ilə əlaqədə inkişaf etmişdir. Bu surətlər əsrlər boyu Azərbaycan incəsənətinin müxtəlif növlərində - metal məmulatlarında, saxsı qablarda, parçada dönə-dönə işlənmişdir. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətində, o cümlədən xalçaların tərtibatında maral, keçi və digər heyvanların təsvirlərinə də rast gəlinir. Bu obrazlar Qobustanın qaya üstü təsvirlərində də vardır. Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsi Qazaxın "Salahlı" xalçaları üçün səciyyəvi olan ana haşiyə motivləri ilə tərtib edilmişdir. Eyni motivlər qırmızı yerlikli haşiyədə də, yaşıl rənglərlə işlənmişdir. Haşiyələr göy rəngli "su"lar və ağ rəngli "siçandişi"lərlə əhatə olunmuşdur.

Kilim. Yun. Xovsuz. 280x199. h. 1299 (1878) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Ağbaba

Xalçanın yuxarı hissəsində h. 1299 tarixi vardır. Bu xalça "damğa"lı kilim və "çiyi palaz"lar üçün səciyyəvi olan kompozisiya əsasında toxunmuşdur. Zəngin kompozisiya quruluşuna malik olan bu xalça palaz və kilim texnikası ilə toxunmuşdur. Xalçanın əsas bəzəyini üfüqi istiqamətdə işlənmiş zoğalı, sürməyi, mavi yerlikli enli zolaqlar təşkil edir. Enli zolaqların içərisində "damğa" adlanan böyük ölçülü və "qoşa damğa" adlanan kiçik ölçülü elementlər təsvir edilmişdir. Bu elementlər XVIII-XIX əsr kilimləri üçün səciyyəvidir. Göy yerlikli, nisbətən ensiz zolaqların içərisində rombvari elementlər işlənmişdir. Bu zolaqların kənarları hər iki tərəfdən "burma" adlanan zoğalı və narıncı rəngli elementlər təsvir edilmiş ensiz zolaqlarla əhatə olunmuşdur. Göy yerlikli rapportlar "çiyi palaz"lar üçün səciyyəvi olan, birbirinin ardınca üfüqi istiqamətdə işlənmiş ağ rəngli zəncirə bənzər rombvari motivlərlə bəzədilmişdir. Bu rapportlar qəhvəyi yerlikli zolaqla əhatə olunmuşdur. Rapportların arasındakı ensiz zolaqlar hər iki tərəfdən palazlar üçün səciyyəvi olan qırmızı rəngli ensiz zolaqlarla tamamlanmışdır. Zolaqların içərisində maili istiqamətdə düzülmüş kiçik ölçülü "romblar" təsvir edilmişdir. Romblar kəsik-kəsik zənciri xatırladır. Zolaqların kənarları "su" larla tamamlanır. Zoğalı rəngli enli zolaqlar hər iki tərəfdən şəkəri və sumağı rəngli "burma" adlanan naxışlarla bəzədilmiş zolaqlarla əhatə olunmuşdur. Bu zolaqlar daxildən və xaricdən "siçandişi" adlanan elementlərlə tamamlanmışdır. Xalça sənətinin yaranmasının birinci dövrünə aid edilən sadə zolaqlar (mavi, zoğalı, sürməyi rəngli) xalçanın ümumi görünüşünə xüsusi ahəng gətirmişdir. Xalçanın rəng çalarlarının zəngin olmasına baxmayaraq, sərbəstlik də aydın nəzərə çarpır. Xalçanın rəng palitrası yüksək peşəkarlıqla həll edilmişdir. Qərbi Azərbaycan, xalçaları üçün səciyyəvi olan sürməyi, zoğalı və ağ rənglər bu xalçada üstünlük təşkil edir. Zoğalı, sürməyi, şəkəri, narıncı, sumağı, mavi, ağ və qəhvəyi rənglər bir-biri ilə uzlaşaraq çox baxımlı bir görünüş yaratmışdır. Xalçadakı rənglərin ahəngdarlıqla düzümü harmoniya prinsipi ilə tərtib edilmişdir. Bu palaz-kilim yüksək keyfiyyətli əl üsulu ilə əyrilmiş və təbii boyalarla boyanmış iplərdən toxunmuşdur.

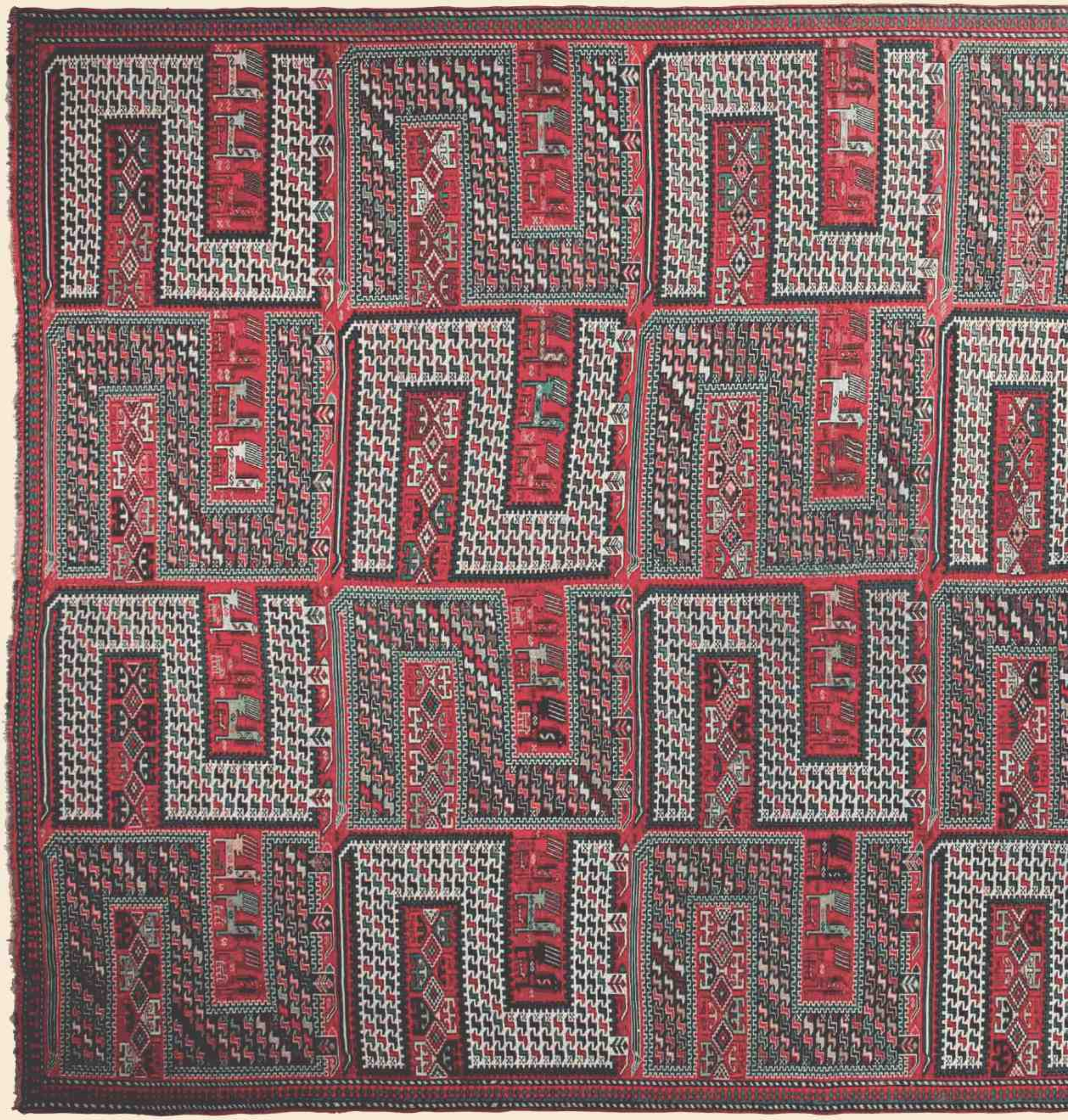

Vərni. Yun. Xovsuz. 374x228. h. 1299 (1878) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, Soylan

Xalça Qarabağ kompozisiyası əsasında toxunmuşdur.Vərninin mərkəzində sağ tərəfdə h. 1299 tarixi vardır. Bu xalça Azərbaycanın dekorativ tətbiqi sənətində, o cümlədən xalçaçılıqda əsrlərlə tərtib edilmiş klassik, stilləşmiş motivləri əks etdirir. Açıq qırmızı yerlikli bu xalçanın əsas bəzəyi böyük ölçülü sürməyi, ağ yerlikli "S"-ə, yaxud iki rəqəminə bənzər elementlərdən ibarətdir. Bu elementlər toxucular və sənətşünaslar arasında fantastik heyvan sayılan "əjdaha" kimi yozulur. Əjdahaların üzərində tərsinə düzülmüş "Z"-ə bənzər və yaxud stilləşmiş ördəyə bənzər kiçik ölçülü motivlər işlənmişdir. Ağ rəngli əjdahaların kənarları sürməyi, sürməyi rəngli əjdahaların kənarları isə ağ "su"larla işlənmiş çıxıntılarla tərtib edilmişdir. Əjdahaların buynuzları və quyruqları bu motivlərin rənglərinə uyğun olaraq ağ və sürməyi rənglərlə işlənmişdir. Xalçanın ara sahəsinin boşluqları stilləşmiş dörd-ayaqlı fantastik quşlar, kənarları pilləli rombvari kiçik ölçülü "S"-ə bənzər, ağaca bənzər motivlər və digər klassik elementlərlə doldurulmuşdur. Xalçanın ensiz haşiyəsi açıq qırmızı və yaşıl rənglərlə işlənmiş "mollabaşı" motivləri ilə tərtib edilmişdir. Haşiyə hər iki tərəfdən şəkəri rənglərlə işlənmiş "siçandişi"lərlə tamamlanır. Xalçanın baş və ayaq hissəsindəki haşiyələr tünd qəhvəyi yerlikli "köhnə su" motivləri işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Xalça sənətinin ikinci inkişaf dövrünə aid edilən mürəkkəb dolama üsulu ilə toxunan "Vərni" adlanan xalçalar əksər hallarda maldarlıqla məşğul olan yerlərdə toxunmuşdur. Buna görə də, bu tipli xalçaların üzərində başlıca olaraq şərtiləşmiş heyvan təsvirlərinə daha çox təsadüf edilir. Azərbaycanın dağlıq bölgələrində vərni toxunuşlu at, dəvə, öküz çulu, məfrəş, xurcun, pərdə və yüküzü kimi köçmə həyat tərzi keçirən tərəkəmələrin məişət əşyalarına tez-tez rast gəlinir. Vərnilər bir, iki hissədən ibarət olur. Nadir hallarda üç hissədən ibarət olan vərnilərə də təsadüf edilir.Vərni xalçaları əsasən tünd qırmızı, sürməyi, kərpici və bəzən isə şəkəri yerliklə toxunulur. Yalnız Azərbaycanda toxunan bu xalça özünəməxsus rəng harmoniyası və zəngin naxış tərtibatı ilə digər xovsuz xalçalardan seçilir. Vərni xalçasının texniki mükəmməlliyi və yüksək emosionallığı Azərbaycan xalça sənətinin ən yüksək zirvəsidir.

Bu gün dünyanın müxtəlif muzeylərində nümayiş edilən Azərbaycanın Vərni xalçaları həmin muzeylərin sənət əsərləri içərisində ən nadir incilərindən sayılır. Nyu-Yorkun "Metropoliten" muzeyindəki XVIII əsr vərnisi, Vaşinqtonun "Tekstil" muzeyindəki Qazax xalça məktəbinə aid olan XIX əsrdə toxunmuş vərni buna misal ola bilər.

Xalça. Yun. Xovlu. 275x187. h. 1300 (1879) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Ağbaba

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində solda h. 1300 tarixi vardır. Bu xalça Qazaxın "Dağkəsəmənli" kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Bu xalçanın adı Qazax rayonunun dörd kilometrliyində yerləşən Dağkəsəmən kəndinin adı ilə bağlıdır. Bu tipli xalçalar yalnız Dağkəsəməndə deyil, Qazax rayonunun Qıraqkəsəmənli, Ağköynək, Tatlı, Qarapapaqlı, o cümlədən Qərbi Azərbaycanın xalçaçılıq məntəqələrində toxunmuşdur. Bəzi toxucular bu xalçanı "Karvansaray" adlandırırlar. Xalçanın qırmızı yerlikli ara sahəsində böyük ölçülü uzunsov formalı baş və ayaq hissəsi "mehrab" şəkilli göl yerləşdirilmlişdir. Mehrab şəkilli üçbucaqlı sahədə baş və ayaq hissədə yarımçıq qoşa rombvari və ağaca bənzər element təsvir edilmişdir. Gölün içərisində dörd qırmızı yerlikli medalyon və üç rombvari element təsvir edilmişdir. Qırmızı yerlikli medalyonlarda "xaç" formalı rombvari motivlər işlənmişdir. Gölün boşluqları nəbati, dördbucaqlı, qoşa "ox" vari, "S"- ə bənzər, kiçik ölçülü cüzi nəzərə çarpan klassik və butaya bənzər elementlərlə doldurulmuşdur. Gölün yuxarı hissəsində ağaca bənzər və kiçik ölçülü romb, sağ və solda maili istiqamətdə kəsik-kəsik xətlər tərtib edilmişdir. Gölün kənarları narıncı yerlikli mədaxillə əhatə olunmuşdur. Mədaxillərin içərisində qırmızı, mavi, yaşıl, sürməyi, göy rəngli çıxıntılı "su"lar işlənmişdir. Xalçanın küncləri və kənar hissələri sürməyi yerliklə işlənmişdir. Ara sahədəki gölün içərisində təsvir edilmiş həndəsi, klassik, nəbati elementlər eyni üslubla təkrarlanaraq ümumi kompozisiyanı tamamlayır. Xalçada təsvir edilən ağac motivləri özünəməxsusluğu ilə diqqəti cəlb edir. Xalçanın ara sahəsinin kənarlarından mərkəzə doğru istiqamətləndirilən mavi, qəhvəyi, şəkəri rənglərlə işlənmiş sağ və solda çıxıntılı, baş və ayaq hissədə maili istiqamətdə tərtib edilmiş dilikli elementlər kompozisiyaya orijinal görünüş gətirir. Ara sahənin küncləriндəki boşluqlar sağ və sol hissələrdə "ağac", dördbucaqlı, rombvari, torvari, "S"- ə bənzər və kənarları dilikli yarpaq motivləri ilə bəzədilmişdir. Dördbucaqlı elementlərin kənarlarındakı "siçandişi"lər çox aydın nəzərə çarpır. Boşluqlar dördləçəkli, altıləçəkli, səkkizləçəkli elementlərlə doldurulmuşdur. Narıncı yerlikli ara haşiyə "dördləçəkli gül"lər, kənarları pilləli üçbucaqlı və "qayçıbalıq" motivlərlə bəzədilmişdir. Bu motivlər ağ, qırmızı, göy, qəhvəyi rənglərlə işlənmişdir. Ara haşiyəni hər iki tərəfdən göy yerlikli haşiyələr əhatə edir. Göy yerlikli haşiyələrdə "ox" şəkilli, "buta" ya bənzər və kiçik ölçülü ağ rəngli cüzi nəzərə çarpan dördbucaqlı motivlər işlənmişdir. Bu motivlər ağ, yaşıl, qırmızı, göy rəngli, mavi rənglərlə tərtib edilmişdir. Haşiyələr qırmızı, yaşıl, qəhvəyi, göy rəngli "su"larla və ağ rəngli qırıq-qırıq xətlərlə tamamlanır.

Xalça. Yun. Xovlu. 233x162. h. 1306 (1885) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Əştərək

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində mavi yerlikdə h. 1306 tarixi vardır.

Mavi yerlikli bu xalçanın ara sahəsində bir böyük ölçülü göl işlənmişdir. Qırmızı yerlikli gölün içərisində iki səkkizləçəkli və bir rombvari medalyon yerləşdirilmişdir. Səkkizləçəkli medalyonların içərisində yaşıl, ağ, sarı və mavi rənglərlə tərtib edilmiş motivlər vardır. Medalyonların kənarları sarı rəngli "su"larla işlənmişdir.

Mərkəzdəki medalyonun içərisində doqquz kiçik ölçülü rombvari medalyon yerləşdirilmişdir. Bu rombvari medalyonların içərisində mərkəzdə mavi, sarı, qırmızı rənglərlə, kənardakı medalyonlarda isə qırmızı, sarı, mavi rənglərlə işlənmiş səkkizguşəli ulduzlar vardır. Ulduz motivlərinin mərkəzindən dörd tərəfə yuxarı, aşağı, sağ və sola "ox"-a bənzər elementlər istiqamətlənir. Bu elementlərin rəngləri kənarlarındakı guşələrin rənginə uyğun tərtib edilmişdir. Rombvari medalyonun kənarları diliklərlə əhatə olunmuşdur.

Xalçanın ara sahəsinin künclərində ağac təsvirləri vardır. Ağaclar qırmızı rənglə, budaqlardakı çiçəklər isə sarı və ağ rənglərlə tərtib edilmişdir. Ara sahənin kənarlarında sağ və solda bir-birinin ardınca düzülmüş kiçik ölçülü rombvari elementlər işlənmişdir.

Xalçanın ara sahəsi içərisində ağ, qara, qırmızı, göy, mavi, sarı rəngli kiçik ölçülü səkkizbucaqlı elementlər işlənmiş yaşıl yerlikli haşiyə ilə əhatə olunmuşdur. Haşiyə qırmızı, ağ rəngli "siçandişi"lərlə tamamlanır.

Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsi sarmaşıq düzülüşü ilə tərtiblənmiş budaqlarla bəzədilmişdir. Budaqlarda dördbucaqlı, səkkizbucaqlı və rombvari motivlər işlənmişdir. Bu motivlər qırmızı, mavi, qəhvəyi, yaşıl, sarı, göy rənglərlə tərtib edilmişdir. Ağ yerlikli haşiyəni hər iki tərəfdən içərisində qırmızı, ağ, sarı, yaşıl, qəhvəyi rəngli dördləçəkli güllər işlənmiş göy yerlikli haşiyə əhatə edir. Haşiyələr qırmızı, ağ və qırmızı, sarı rəngli "siçandişi"lərlə tamamlanır.

Xalçanın bir-birini tamamlayan əlvan rəng qamması, yüksək peşəkarlıqla həll edilən naxış tərtibatı hər bir kəsin zövqünü oxşaya bilir.

Kilim. Yun. Xovsuz. 380x223. h. 1307 (1886) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Basarkeçər

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində qırmızı yerlikdə h. 1307 tarixi vardır. Xalça Qarabağın kilimləri üçün səciyyəvi olan kompozisiya əsasında toxunmuşdur.

Xalçanın ara sahəsi enli və ensiz rapportlara bölünmüşdür. Qırmızı yerlikli rapportlarda sürməyi, açıq yaşıl, sürməyi rəngli rapportlarda qırmızı, ağ, açıq yaşıl rapportlarda isə qırmızı, ağ rənglərlə işlənmiş medalyonların içərisində "kilimgülü" adlandırılan klassik elementlər təsvir edilmişdir. "Kilimgülü" elementlərinin mərkəzində "xaç"a bənzər "dördünsür" adlandırılan kənarları pilləli motivlər vardır. Xalçada təsvir edilən "kilimgülü" elementlərinin də kənarları pilləlidir.

Rapportlardakı medalyonların arasındakı boşluqlarda üçbucaqlı formaya malik olan bitməmiş klassik elementlər işlənmişdir. Bu elementlərin mərkəzində pilləli motivlər vardır. Yarımçıq pilləli motivlər sarı, qəhvəyi, çəhrayı, qırmızı, ağ, yasəmən rəngi, göy, açıq yaşıl, sürməyi rənglərlə tərtib edilmişdir.

Enli rapportların kənarları ağ, qara rənglərlə işlənmiş kiçik ölçülü dilikli motivlərlə tamamlanır.

Xalçanın ağ yerlikli ensiz zolaqlarında yasəməni, qırmızı, açıq yaşıl, sürməyi, sumağı rəngli klassik elementlər vardır. Bu elementlərin arasındakı boşluqlar qara rənglə işlənmiş "xaç" şəkilli ("dördünsür") motivləri ilə bəzədilmişdir. Ağ yerlikli ensiz zolaqlar hər iki tərəfdən içərisində kiçik ölçülü "kilimgülü" elementləri işlənmiş sürməyi yerlikli zolaqlarla əhatə olunmuşdur. "Kilimgülü" motivləri sarı, yaşıl, qırmızı, ağ, çəhrayı və göy rənglərlə tərtib edilmişdir.

Sadə dolama texnikası ilə toxunan bu kilim zəngin naxış tərtibatına malikdir.

Xalça çox zəngin rəng palitrası və mürəkkəb kompozisiya quruluşuna malikdir.

Ağ yerlikli ensiz zolaqlar hər iki tərəfdən qara yerlikli, içərisində göy, sarı, açıq yaşıl, narıncı, sumağı rənglərlə işlənmiş elementlərlə bəzədilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 234x170. h. 1307 (1886) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri

Xalçanın ara sahəsində yuxarıdakı medalyonun aşağı hissəsində h. 1307 tarixi vardır. Xalçanın əsas bəzəyi tünd qırmızı yerlikli ara sahədə yerləşdirilmiş üç böyük ölçülü göldən ibarətdir. Sürməyi yerlikli mərkəzdəki gölün içərisində kənarları pilləli kiçik ölçülü medalyonlar və səkkizbucaqlı nisbətən kiçik ölçülü həndəsi motivlər vardır. Bu motivlər səkkizləçəkli gülü də xatırladır. Eyni formalı motivlər kiçik ölçüdə pilləli elementlərin içərisində də işlənmişdir. Mərkəzdəki pilləli elementin kənarları ağ, yuxarı, aşağı, sağ və sol hissədəki pilləli elementlərin kənarları isə sarı rəngli "su" larla tamamlanır. Göllərin kənarları qırmızı, ağ, narıncı, göy "su"larla əhatə olunmuşdur. Ağ və narıncı "su"ların arasında qırmızı və yaşıl rənglərlə işlənmiş "siçandişi"lər cüzi nəzərə çarpır.Xalçanın ara sahəsindəki boşluqlar altıbucaqlı, səkkizbucaqlı həndəsi elementlər, səkkizguşəli ulduzlarla doldurulmuşdur. Ara sahənin yuxarı və aşağı hissəsində künclərdə yaşıl rənglərlə işlənmiş pilləli klassik elementlər vardır. Bu elementlərin kənarları ağ rəngli "su" larla əhatə olunmuşdur.Yuxarı və aşağıdakı gölün sağ və solunda, künclərə yaxın hissəsindəki ara sahədə yaşıl, narıncı, sumağı rənglərlə tərtib edilmiş qarmaqlı motivlər təsvir edilmişdir. Gölün aşağı hissəsindəki ara sahənin boşluqlarında stilləşmiş insan, heyvan təsvirləri və digər doldurucu elementlər vardır. Ara sahənin sağ və solunda mərkəzdəki gölün aşağı hissəsində "sırğa" adlanan motivlər çox aydın nəzərə çarpır. Xalçanın göy yerlikli haşiyəsi "qayçıbalıq" və "məşəl" adlandırılan motivlərlə bəzədilmişdir. Bu motivlər ağ, qırmızı, yaşıl, narıncı, sarı sumağı rənglərlə işlənmişdir. Enli haşiyəni ağ, qırmızı rənglərlə işlənmiş dilikli mədaxillər əhatə edir. Mədaxillər ağ, qırmızı, narıncı, yaşıl rənglərlə işlənmiş zəncirlərlə tamamlanır. Göyçəli xalçası üçün səciyyəvi olan rənglər bu xalçada yüksək peşəkarlıqla tərtib edilmişdir.

1890

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində yaşıl medalyonun altında ağ yerlikli kətəbənin içərisində "1890" tarixi vardır. Bu xalça özünəməxsus naxış tərtibatına malikdir.

Ağ yerlikli bu xalçanın ara sahəsində sumağı yerlikli böyük ölçülü göl yerləşdirilmişdir. Gölün içərisində dörd yaşıl, iki göy və iki sürməyi rəngli medalyon təsvir edilmişdir. Medalyonların içərisində dördbucaqlı, kənarları çıxıntılı klassik elementlər vardır. Bu elementlərin mərkəzində dördləçəkli gül, aşağıdakı elementin mərkəzində isə içərisi dörd hissəyə bölünmüş rombvari element işlənmişdir.

Gölün kənarları sağ və soldan göy və sürməyi rənglərlə işlənmiş "mollabaşı"lar yuxarı hissədə göy rəngli, aşağı hissədə isə sürməyi rəngli diliklərlə əhatə olunmuşdur.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqları sağ və solda "paxlava" formalı və kənarları pilləli romb şəkilli motivlərlə bəzədilmişdir. Bu elementlər qəhvəyi rəngli ağac gövdəsinə bənzər xətlərin üzərində tərtib edilmişdir. Gövdələrin sağa və sola şaxələnən budaqları da vardır. Motivlər qırmızı, yaşıl, göy rənglərlə işlənmişdir.

Xalçanın ara sahəsinin künclərində kvadrat şəkilli, rombvari elementlər budaqlarda tərtib edilmişdir. Bu elementlər göy, sumağı, yaşıl, sürməyi rənglərlə tərtib edilmişdir.

Xalçanın ara sahəsini göy və sürməyi rənglərlə işlənmiş haşiyə əhatə edir. Ara sahənin künclərində təsvir edilmiş elementlər nisbətən böyük ölçüdə, haşiyədə isə kiçik ölçüdə təkrarlanır.

Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsində də bu elementlər dalğavari düzülüşlü budaqlarda təsvir edilmişdir.

Kərpiciyə çalan qırmızı və yaşıl yerlikli haşiyələr dördləçəkli güllərlə bəzədilmişdir. Güllər yaşıl yerlikli haşiyədə qırmızı, göy, qəhvəyi, sarı, sürməyi, sumağı rənglərlə, qırmızı yerlikli haşiyələrdə isə yaşıl, göy, sürməyi, ağ, sarı rənglərlə işlənmişdir.

Xalçanın kənarındakı qırmızı yerlikli haşiyə xaricdən ağ, qırmızı, ağ yerlikli haşiyə hər iki tərəfdən sarı, qırmızı, qırmızı yerlikli ara haşiyələr hər tərəfdən ağ, qırmızı qırıq-qırıq xətlərlə əhatə olunmuşdur. Xətlərin kənarları qəhvəyi rəngli "su"larla tamamlanır. Eyni düzülüşlü sarı, qırmızı rənglərlə işlənmiş xətlər ara sahənin kənarlarında da təkrarlanır.

Azərbaycanın Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan rəng tərtibatı və kompozisiya quruluşu ənənəvi surətdə bu xalçada əks etdirilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 245x188. 1890-cı il İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Əştərək

Talında toxunmuş xalçaların qeyri-adi gözəlliyə, parlaqlığına səbəb onların zərif və parıltılı elastik yundan alınan iplərdən toxunmasıdır. Burada toxunan xalçalarda rənglərin və rəng çalarlarının sayı 7-dən 10-a qədər, bəzən isə daha çox olmaqla dəyişir.Bu xalça sadə naxış tərtibatına malikdir. Zoğalı yerlikli ara sahənin əsas bəzəyi bir-birinin ardınca şaquli istiqamətdə düzülmüş dörd səkkizləçəkli medalyonlardan ibarətdir. Medalyonların kənarları daxildən ağ rəngli "su"larla, xaricdən isə göy rəngli diliklərlə əhatə olunmuşdur. Medalyonların içərisində tünd qırmızı rəngli səkkizguşəli ulduza bənzər, nisbətən kiçik ölçülü medalyon yerləşdirilmişdir. Bu medalyonların mərkəzində qəhvəyi rəngli rombvari element vardır. Rombvari elementlərin yuxarı, aşağı, sağ və sol hissələrində mavi rəngli "ox" şəkilli motivlər vardır. Medalyonun yuxarı, aşağı, mərkəzdəki sağ və sol guşələrindən dörd tərəfə istiqamətlənən qollar alovlanan palmetta forması almışdır. Ağac gövdəsinə bənzəyən bu qollardan çiçəkli budaqlar şaxələnir. Medalyonların digər guşələrində də çiçəkli budaqlar vardır.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqları mavi, qəhvəyi, şəkəri, sürməyi, qırmızı rənglərlə işlənmiş klassik elementlərlə və aşağı hissələrdə stilləşmiş tovuzquşu motivləri ilə bəzədilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 262x119. h. 1309 (1888) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Talın

Xalçanın ara sahəsinin kənarlarını mavi və qara rənglərlə işlənmiş "su"lar əhatə edir. "Su"lardan ara sahəyə doğru istiqamətlənən ucu haça formalı motivlər xalçaya xüsusi görünüş gətirir.

Xalçanın yuxarı hissələrdə açıq-qəhvəyi, aşağı hissələrdə isə yarı açıq qəhvəyi və yarı tünd qəhvəyi yerlikli ensiz haşiyəsi qara, qırmızı, ağ və göy rənglərlə işlənmiş dalğavari xətlərlə tərtib edilmişdir. Xətlərin arası tünd qırmızı, sürməyi, mavi, şəkəri rəngli dördləçəkli güllərlə bəzədilmişdir. Haşiyə daxildən zoğalı, mavi, sürməyi, xaricdən isə şəkəri rəngli diliklər işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Mədaxillərin kənarları "su"larla tamamlanır.

Xalçada zoğalı, tünd və açıq qəhvəyi, sürməyi və mavi rənglər üstünlük təşkil edir. Rənglər bu bölgənin rəng palitrasına uyğun olaraq ənənəvi surətdə uzlaşdırılmışdır.

Xalça. Yun. Xovlu. 198x155. h. 1309 (1888) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində h. 1309 tarixi vardır. Tünd qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində iki cərgədə altıbucaqlı səkkiz medalyon yerləşdirilmişdir. Sol cərgədə medalyonlar ağla qırmızı, yaşılla qırmızı, qəhvəyi ilə ağ, göylə qırmızı rənglərlə, sağ cərgədəki medalyonlar qəhvəyi ilə qırmızı, göylə qırmızı, ağla qəhvəyi, yaşılla qırmızı rənglərlə işlənmişdir. Medalyonların içərisində Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan motivlər tərtib olunmuşdur. Medalyonların içərisində göy, göylə qırmızı rəngli medalyonların mərkəzində sarıya çalan qəhvəyi, yaşılla qırmızı medalyonların içərisində ağ rəngli sağ və sola istiqamətlənmiş "nal" şəkilli motivlər işlənmişdir. Medalyonların kənarları "siçandişi"lərlə əhatə olunmuşdur. Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsində "ox"a bənzər və "balta"nı xatırladan Qazaxın "Salahlı" xalçaları üçün səciyyəvi olan qəhvəyi rəngli elementlərlə bəzədilmişdir. Bu motivlərin arasında dilikli işləmələr vardır. Qəhvəyi rəngli elementlərin kənarları qırmızı "su"larla işlənmişdir. Ara haşiyə soldan tünd qəhvəyi rəngli "su"larla əhatə olunmuşdur. Ara haşiyəni daxildən qırmızı və göy, xaricdən isə qırmızı və yaşıl rəngli qarmaqlı motivlərlə işlənmiş, nisbətən ensiz haşiyələr əhatə edir. Sol haşiyə, daxildən ağ, qırmızı xaricdən sarı, mavi, qırmızı rənglərlə işlənmiş "siçandişi"lərlə əhatə olunmuşdur. Sağ haşiyənin kənarları qırmızı, göy, sarı, xaricdən ağ qırmızı "siçandişi"lərlə işlənmişdir.

Xalçada tünd qırmızı və şəkəri rənglər çoxluq təşkil edir. Bu rənglərin ənənəvi qanunauyğunluqla uzlaşması yüksək peşəkarlıqla həll edilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 225x145. h. 1310 (1889) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Loru, Voronsovka

Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsində sol tərəfdə h. 1310 tarixi vardır. Bu xalça Qazaxın "Dəmirçilər" kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Qırmızı yerlikili bu xalçanın ara sahəsində iki böyük ölçülü yaşıl və mavi yerlikli göl yerləşdirilmişdir.Mavi yerlikli gölün mərkəzində qırmızı yerlikdə dördbucaqlı medalyon təsvir edilmişdir. Eyni formalı medalyon ağ yerliklə yaşıl gölün içərisində işlənmişdir. Medalyonların mərkəzində "cütbuynuz" motivləri işlənmişdir. Bu motivlər qırmızı yerlikdə yaşıl rənglə, ağ yerlikdə isə qırmızı rənglə işlənmişdir. Dördbucaqlı medalyonların kənarları sağ və soldan "qoşabuynuz" motivləri, yuxarı və aşağı hissələrdə isə qırmızı rəngli yarımçıq "qarmaqlı" medalyonlarla tamamlanmışdır. Xalçanın ara sahəsində yaşıl, mavi, qırmızı rənglərlə işlənmiş səkkiz dördbucaqlı medalyon vardır. Bu medalyonların içərisində "qoşabuynuz", səkkizguşəli ulduz, bəzi medalyonlarda dörd hissəyə bölünmüş üçbucaqlı elementlər işlənmişdir. Ara sahənin boşluqları "S"- ə bənzər, "qarmaqlı", "sırğa", "ulduz", "buynuz" və digər motivlərlə doldurulmuşdur. Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsi yaşıl, göy, qırmızı, kərpici, sarı, mavi, sürməyi, qəhvəyi rənglərlə işlənmiş, kənarları pilləli, klassik və yarımçıq rombvari medalyonlarla bəzədilmişdir. Haşiyəni hər iki tərəfdən mavi-qırmızı və yaşıl-qırmızı qarmaqlı motivlərlə işlənmiş haşiyələr əhatə edir. Haşiyələrin kənarları sarı-qırmızı və ağ-qırmızı rəngli qırıq-qırıq xətlərlə tamamlanır.Xalçada rəng ahəngdarlığı ənənəvi qanunauyğunluqla və yüksək peşəkarlıqla tərtib edilmişdir. Müxtəlif rəng çalarlarının bir-biri ilə uzlaşdırılması nəticəsində zəngin və baxımlı rəng palitrası yaradılmışdır.

Xalça. Yun. Xovlu. 206x127. h. 1311 (1890) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri

Xalçanın ara sahəsinin mərkəzindəki ağ rəngli medalyonun içərisində h. 1311 tarixi vardır.

Tünd qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində sürməyi, qəhvəyi, mavi, yaşıl rəngli "güldan"a bənzər klassik elementlər təsvir edilmişdir. Bu elementlərin sağ və sola istiqamətlənən qolları "sünbül"ü xatırladır. Bu klassik elementlərin arasındakı boşluqlar içərisində "T" şəkilli motivlər işlənmiş dördbucaqlı elementlərlə doldurulmuşdur. Dördbucaqlı elementlər ağ, sürməyi, içərisindəki motivlər isə qəhvəyi, sarı rənglərlə tərtib edilmişdir.

Xalçanın ağ yerlikli ana haşiyəsində üz-üzə istiqamətlənən üçbucaqlı formaya malik olan elementlər tərtib edilmişdir. Bu motivlərin yuxarısında buynuza bənzər çıxıntıları vardır. Üçbucaqlı motivlərin içərisində kiçik ölçülü, cüzi nəzərə çarpan rombvari motivlər vardır. Toxucular arasında bu motivlər "gözqaytarıcı" adlandırılır. Üçbucaqlı elementlər sürməyi, yaşıl, qırmızı, mavi rənglərlə tərtib edilmişdir. Ana haşiyəni hər iki tərəfdən diliklərlə işlənən mədaxillər əhatə edir. Mədaxillər ana haşiyənin xaricində yaşıl, sürməyi, daxildə isə sürməyi rənglə tərtib edilmişdir.

Xalçanın ensiz haşiyələri maili istiqamətdə işlənmiş kiçik ölçülü zolaqlarla bəzədilmişdir. Bu zolaqlar sarı, qırmızı, göy, qırmızı, mavi, qırmızı, ağ tünd və yaşıl rənglərlə tərtib edilmişdir. Haşiyələr sürməyi, mavi, qırmızı qarmaqlarla işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunub. Xalçanın yuxarı hissəsindəki ensiz haşiyə daxildən açıq yaşıl və tünd qırmızı diliklərlə aşağı hissədə isə tünd qırmızı, mavi və bəzi hissələrdə cüzi nəzərə çarpan sürməyi rənglə işlənmişdir.

Xalça özünəməxsus naxış və rəng tərtibatı ilə diqqəti cəlb edir.

Kilim. Yun. Xovsuz. 267x204. h. 1312 (1891) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərəçiçək, Axtı

Xalça Qazax kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Xalçanın yuxarı hissəsində h. 1312 tarixi vardır.

Xalça sənətinin ilk inkişaf dövrünə aid olan və sadə dolama texnikası ilə toxunan kilimlərin naxışları gəzməli və yaxud gəzməsiz olur. Kilimlərdən, adətən alaçıqlarda, dəyələrdə və toyxanalarda istər daxili bəzək-döşəmə, istərsə də xarici örtük kimi istifadə edilirdi.

Kilimlərdən yas mağarının daxili döşəməsində də istifadə edilirdi və bu hal-hazırda da Azərbaycanın əksər bölgələrində davam edir.

Xalçanın əsas bəzəyi üfüqi istiqamətdə tərtib edilmişenli və ensiz rapportlardan ibarətdir. Enli rapportlarda "cütbuynuz" motivləri işlənmişdir. Bu motivlərin arasında kənarları pilləli klassik elementlər vardır. Bu klassik elementlər "cütbuynuz" motivlərinin mərkəzində də rəngləri bir-aşın dəyişdirilərək təsvir edilmişdir.

"Cütbuynuz" motivləri ağ yerlikli rapportlarda tünd qırmızı, sürməyi, yaşıl, göy rənglərlə, sürməyi yerlikli şəkəri, qırmızı, ağ, açıq qəhvəyi, tünd qırmızı yerlikdə isə açıq yaşıl, sürməyi, sarı rənglərlə işlənmişdir. Ensiz rapportlarda "damğa" adlandırılan elementlər təsvir edilmişdir. Bu elementlər tünd yaşıl yerlikdə qırmızı, qaraqırmızı yerlikdə sarı, göy, ağ yerlikdə qırmızı və zoğalı, göy yerlikdə, şəkəri və qırmızı rənglərlə tərtib edilmişdir.

Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif sahələrində, o cümlədən xalçaçılıqda təsvir edilən "cütbuynuz" və "damğa" motivlərinin tarixi çox qədimdir.

Xalçada kontrast rənglər üstünlük təşkil edir. Ahəngdar surətdə təkrarlanan rapportlarda rənglər bir-birini əvəz edərək, çox baxımlı rəng düzümü yaradılmışdır.

Xalça. Yun. Xovlu. 205x143. h. 1312 (1891) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Basarkeçər

Xalçanın yuxarı hissəsindəki medalyonun içərisində h. 1312 tarixi vardır. Tünd qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin əsas bəzəyi dörd böyük ölçülü göllərdən ibarətdir. Göllərin kənarları daxildən ağ, qırmızı rəngli "siçandişi"lərlə, xaricdən isə sürməyi rəngli qarmaqlarla tərtib edilmişdir.Göllərin içərisində "dördbuynuz"motivləri yerləşdirilmişdir. Xalçanın yuxarı və aşağı hissəsindəki medalyonun mərkəzində tünd qırmızı və qəhvəyi rəngli rombvari motivlər vardır. Bu motivlər ağ rəngli "su"larla dörd hissəyə bölünür. Mərkəzdəki gölün yuxarı hissəsində dəvə fiqurunu xatırladan stilləşmiş motivlər vardır. Bu fiqurlar ağ və yaşıl rənglərlə işlənmişdir. Xalçanın ara sahəsini ağ yerlikli haşiyə əhatə edir. Haşiyənin içərisini yaşıl, qırmızı, sürməyi, göy, mavi, tünd qırmızı, tünd qəhvəyi, kərpici rənglərlə işlənmiş kənarları dilikli motivlər bəzəyir. Bu motivlərin içərisində kənarları pilləli elementlər yerləşdirilmişdir. Haşiyənin boşluqları "məşəl", "şamdan" adlandırılan motivlərlə tərtib edilmişdir. Xalçanın tünd qırmızı yerlikli enli haşiyəsi qarmaqlı motivlərlə bəzədilmişdir. Bu motivlər mavi, sürməyi, ağ, qəhvəyi rənglərlə işlənmişdir. Motivlərin içərisində "ox" şəkilli elementlər çox aydın nəzərə çarpır. Haşiyəni hər iki tərəfdən içərisində qırmızı dalğavari xətlər işlənmiş göy yerlikli mədaxillər əhatə edir. Xarici mədaxil ağ, qırmızı, daxildəki mədaxil isə sağdan yaşıl, qırmızı "siçandişi"lərlə işlənmişdir. Enli haşiyənin içərisində aşağıya doğru istiqamətlənən ağ rənglə işlənmiş "ox"a bənzər motivlərin rəngi ara sahə motivlərinin rəngi ilə tərtib edilərək xalçanın ümumi görünüşünə bir-birini tamamlayan rəng qamması gətirir. Bu motivlərin kənarları qəhvəyi "su"larla tamamlanır.

Xalça. Yun. Xovlu. 236x168. h. 1312 (1891) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Basarkeçər

Xalçanın yuxarı hissəsində sağ tərəfdə h. 1312 tarixi vardır.

Xalçanın sürməyi yerlikli ara sahəsində açıq qırmızı yerlikli, böyük ölçülü göl yerləşdirilmişdir. Gölün kənarları çıxıntılı və dilikli formaya malikdir. Bu çıxıntılı və dilikli hissələr ağ və sürməyi zolaqlarla əhatə olunmuşdur. Gölün çıxıntıları arasındakı boşluqlar hörümçək torunu xatırladan rombvari motivlərlə bəzədilmişdir. Gölün mərkəzində sürməyi yerlikli uzunsov medalyon təsvir edilmişdir. Bu medalyon ümumi xalça kompozisiyasına bənzəyir. Gölün içərisində, mərkəzdə iki narıncı və bir mavi rənglərlə işlənmiş "svastika" motivləri diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dekorativ- tətbiqi sənətinin bütün növlərində, o cümlədən xalçalarda tez-tez rast gəlinən "svastika" bəşəriyyətin dörd əsas varlığı (bəzən isə günəşi) təmsil etmişdir. Rəmzi məna daşıyan elementlər üzərində tədqiqat işi aparmış sənətşünasların qeyd etdiyinə görə svastika hind sözü olub, si - yaxşı, as - olmaq deməkdir. Bu element xoşbəxtlik və arzu mənasını təmsil edirmiş. İslam aləmində isə bu element "çərxi-fələk" adı ilə geniş yayılmışdır. Bu element Azərbaycanda dini nişan kimi neolit dövründən başlayaraq mürəkkəb formada, XIX yüzillikdən nisbətən sadə formada bir çox sənət əsərlərində öz əksini tapmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış möhür xarakterli qəliblərin üzərində bu elementlərə rast gəlinir. Svastikanın mənşəyi ilə məşğul olan sənətşünaslar bu elementin günəşin rəmzi olduğunu qeyd edirlər. Bu fikri Avropanın bir çox alimləri də təsdiq edirlər. Günəşin rəmzi olan (zolaqlı dairə) tədricən stilizə edilərək sadələşib bu şəklə düşmüşdür. Svastikanın kənarlarındakı boşluqlar "qoşabuynuz", rombvari, "səkkizgüşəli ulduz", "buta" və digər motivlərlə təsvir edilmişdir. Gölün kənarları sarı yerlikli zolaqlarla əhatə olunmuş, baş və ayaq hissədə isə mehrab formalı üçbucaqlı həndəsi motivlərlə tamamlanmışdır. Üçbucaqlı hissələrdə narıncı, sarı rənglərlə işlənmiş qarmaqlı və rombvari elementlər tərtib edilmişdir. Medalyonun mərkəzindəki "svastika" motivləri xalçanın ara sahəsinin künclərində də təkrarlanır. Ara sahənin boşluqları sağ və soldan müxtəlif ölçülü yaşıl, narıncı, şəkəri, sarı, qırmızı, sürməyi rənglərlə işlənmiş "romb" şəkilli və kənarları qarmaqlı motivlərlə bəzədilmişdir. Bu motivlər sağ və solda iki cərgə zəncirvari formalı düzülüşlə, qalan hissələrdə isə səpələnmiş formada işlənmişdir. Xalçanın narıncı rəngli ara haşiyəsi nəbati elementlərlə tərtib edilmişdir. Ara haşiyəni hər iki tərəfdən firuzəyə çalan mavi yerlikli haşiyə əhatə edir. Bu haşiyələrin içərisində "buta" və yaxud "quş"u xatırladan motivlər vardır. Bu motivlər sarı, qırmızı, yaşıl, qarpızı, ağ, açıq qəhvəyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Butaların kənarları tünd sürməyi rəngli "su"larla tamamlanır. Haşiyələri ağ, narıncı rənglərlə işlənmiş "siçandişi"lər əhatə edir.Xalçanın narıncı rəngindəki əbrəş çox aydın nəzərə çarpır.

Xalça. Yun. Xovlu. 230x142. h. 1313 (1892) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, Soylan

Xalçanın yuxarı hissəsində qəhvəyi yerlikli haşiyənin içərisində h. 1313 tarixi vardır. Bu xalça mürəkkəb kompozisiya quruluşuna malikdir. Açıq sürməyi yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin əsas bəzəyi simmetrik düzülüşlə tərtib edilmiş rombvari medalyonlardan ibarətdir. Bu medalyonların kənarları qarmaqlı motivlərlə işlənmişdir. Medalyonların içərisində narıncı yerlikdə firuzəyi, göy, qırmızı, ağ yerlikdə qırmızı, sürməyi,firuzəyi yerlikdə ağ, qırmızı, bəzən isə bu rənglər bir-birini əvəz edərək müxtəlif çalarlarla işlənmişdir. Qarmaqlar narıncı, qırmızı, mavi, qəhvəyi, ağ, firuzəyə çalanrənglərlətərtibedilmişdir. Ara sahənin kənarları firuzəyi və qırmızı rənglərlə işlənmiş "mollabaşı"motivləri əhatə edir. Ara sahənin boşluqları qarmaqlı, "dördünsür", pilləli motivlər və quş təsvirləri ilə doldurulmuşdur.

Xalçanın şəkəri yerlikli ara haşiyəsi "məşəl" və yaxud "şamdan"ı xatırladan qırmızı, göy, mavi, firuzəyə çalan, sarı, tünd qəhvəyi, sürməyi rənglərlə işlənmiş elementlərlə bəzədilmişdir. Haşiyədəki boşluqlar kiçik ölçülü kvadrat şəkilli motivlərlə işlənmişdir.

Ara haşiyəni əhatə edən qəhvəyi yerlikli, nisbətən ensiz haşiyələri dördləçəkli gülü xatırladan elementlərlə işlənmişdir. Bu elementlər mavi, göy, qırmızı, narıncı, sarı, firuzəyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Güllərin ləçəkləri "romb" şəkillidir. Xalçanın şəkəri yerlikli ara haşiyəsi qırmızı, qara, nisbətən ensiz haşiyələr isə göy və qara rənglərlə işlənmiş "su"larla əhatə olunmuşdur. Qəhvəyi yerlikli xarici haşiyəni şəkəri, qırmızı rəngli "mollabaşı" motivlərilə işlənmiş mədaxil əhatə edir. Mədaxilin kənarları qara, göy rənglərlə işlənmiş "su"larla tamamlanır.

Xalçanın kənarları qırmızı, göy, qəhvəyi, mavi, açıq qəhvəyi, firuzəyə çalan rənglərlə hörmə üsulu ilə işlənmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 260x166. h. 1313 (1892) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Sisyan

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində h. 1313 tarixi vardır. Bu xalça Qazaxın "Borçalı" kompozisiyası əsasında toxunmuşdur.

Sumağı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində böyük ölçülü səkkizbucaqlı göl yerləşdirilmişdir. Gölün içərisində "dördünsür" adlandırılan element vardır. "Dördünsür" motivi açıq yaşıl rənglə, içərisindəki dörd tərəfə istiqamətlənən "xaç"a bənzər elementlər, sağ və solunda "qoşabuynuz", yuxarı və aşağı hissəsindəki qarmaqlı medalyonlar isə tünd qırmızı rənglə tərtib edilmişdir.

Ağ yerlikli gölün boşluqlarında "cütbuynuz" motivləri vardır.

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı və aşağı hissələrindən mərkəzə doğru istiqamətləndirilən "ox" şəkilli motivlər vardır. Gölün kənarları kiçik ölçülü sarı, sumağı rənglərlə işlənmiş kvadrat şəkilli elementlərlə, daxildən qəhvəyi rəngli diliklər, xaricdən isə sürməyi rəngli qarmaqlarla işlənmişdir. Tünd qəhvəyi rəngli, sağ və sol hissəsi "ox" işarəli motivlərin kənarları sumağı rəngli "su"larla tamamlanır.

Ara sahənin künclərində qarpızı rəngə çalan yerlikdə "Borçalı" xalçaları üçün səciyyəvi olan klassik elementlər təsvir edilmişdir. Bu elementlər tünd qəhvəyi, kənarları isə sumağı rəngli "su"larla işlənib. Ara sahənin kənarlarından mərkəzə doğru istiqamətləndirilən ucu kiçik ölçülü romb şəkilli elementlər ara sahənin ümumi kompozisiyasına xüsusi görünüş gətirir. Bu elementlər sürməyi rənglə tərtib edilmişdir.

Xalçanın ara sahəsini içərisində kiçik ölçülü romb şəkilli motivlər işlənmiş qarpızı yerlikli haşiyə əhatə edir. Romb şəkilli motivlər ağ, sürməyi, sumağı, qəhvəyi, sarı rənglərlə işlənmişdir. Haşiyənin kənarları ağ, sumağı rəngli "siçandişi"lərlə tamamlanır.

Xalçanın ağ yerlikli haşiyəsi yaşıl rəngli budaqlarla, rombvari, dördbucaqlı və səkkizbucaqlı elementlərlə bəzədilmişdir. Dördbucaqlı elementlərin içərisi dörd hissəyə bölünmüş sarı və sumağı rənglərlə tərtib edilib. Səkkizbucaqlı dairə formalı motivlər sumağı rənglə tərtib edilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 210x140. h. 1314 (1893) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Sərdarabad

Xalçanın aşağı hissəsində tünd qırmızı yerlikli medalyonun içərisində h. 1314 tarixi vardır.

Xalçanın ara sahəsi rapportlara bölünmüşdür. Ara sahənin yuxarı hissəsindəki ensiz rapport və aşağı hissəsindəki enli rapport tünd qəhvəyi, mərkəzdəki rapport isə açıq yaşıl rənglə tərtib edilmişdir. Rapportların içərisində tünd qırmızı yerlikli altıbucaqlı göllər yerləşdirilmişdir. Göllərin mərkəzində dördbucaqlı medalyonlar vardır. Yaşıl yerlikli dördbucaqlı medalyonların içərisində "qoşabuynuz" motivləri işlənmişdir. Mərkəzdəki medalyonların kənarları göy, sarı, yuxarı və aşağı hissələrdəki medalyonların kənarları ağ, qırmızı rəngli diliklərlə tərtib edilmişdir. Diliklərin kənarları mərkəzdəki medalyonda qırmızı, aşağı hissədəki medalyonda isə qara rəngli "su"larla tamamlanır. Medalyonların sağ və solunda hər tərəfdə qoşa "T" şəkilli motivlər işlənmiş çıxıntılar, yuxarı və aşağı hissələrdə isə şaquli istiqamətli ağacabənzər və üfüqi istiqamətdə kənarları qarmaqlı elementlər tərtib edilmişdir. Bu elementlərin arasındakı boşluqlar dördləçəkli, səkkizləçəkli güllərlə bəzədilmişdir.

Xalçanın ara sahəsinin sağ və solunda bir-birinin ardınca düzülmüş dördləçəkli güllər işlənmişdir. Rapportlardakı boşluqlar "cütbuynuz" və güllərlə doldurulmuşdur.

Xalçanın ara sahəsindəki qəhvəyi yerlikli rapportların kənarları sarı rəngli dilikli dalğalarla, yaşıl yerlikli rapportların kənarları isə ağ rəngli "siçandişi"lərlə bəzədilmişdir.

Xalçanın tünd qəhvəyi yerlikli enli haşiyəsi səkkizbucaqlı həndəsi medalyonlarla tərtib edilmişdir. Bu həndəsi medalyonların içərisində səkkizguşəli ulduzlar vardır. Medalyonlar və ulduzlar tünd qırmızı, tünd qəhvəyi, sarı, ağ, sürməyi, tünd və açıq yaşıl rənglərlə tərtib edilmişdir. Ulduzların kənarları "su"larla işlənmişdir. Haşiyə hər iki tərəfdən sarı və qırmızı rəngli qırıq-qırıq xətlər və tünd qırmızı rəngli "su"larla tamamlanır.

Xalçanın yuxarı hissəsindəki qırmızı medalyonun altında h. 1315 tarixi vardır. Xalçanın mavi və göy yerlikli ara sahəsində iki tünd qırmızı və bir kərpiciyə çalan qırmızı yerlikli medalyon təsvir edilmişdir. Medalyonların mərkəzində kənarları qarmaqlı mavi yerlikli dördbucaqlı element işlənmişdir. Bu elementlərin içərisində hər iki tərəfi "T" hərfinə bənzər element vardır. Qırmızı yerlikli mərkəzi medalyonun yuxarı və aşağı hissəsindəki ara sahədə ağ yerlikli dördbucaqlı göllər yerləşdirilmişdir. Göllərin içərisində göy yerlikdə içərisində "qoşabuynuz" yerləşdirilmiş dördbucaqlı element vardır. Bu elementin sağ və solunda bir cüt "qoşabuynuz" motivləri vardır. Ağ yerlikli göllərin kənarları qırmızı, yaşıl diliklərlə işlənmişdir. Diliklər ağ, qırmızı "siçandişi"lərlə tamamlanır. Xalçanın ara sahəsinin boşluqlarında səkkizbucaqlı ulduz, dördləçəkli gül, "romb" şəkilli, "X"- ə bənzər elementlər vardır. Mavi yerlikli ara sahənin boşluqları sağ və solda stilləşmiş dördayaqlı fantastik quş və heyvan təsvirləri ilə tərtib edilmişdir. Xalçanın yuxarı hissəsindəki ağ yerlikli göl

Xalça. Yun. Xovlu. 245x110. h. 1315 (1894) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Çəmbərək (Qırmızıkənd)

və tünd qırmızı yerlikli medalyonun yuxarı hissəsindəki ara sahənin "göy" rəngli yerliyi aydın nəzərə çarpır. Xalçanın ağ yerlikli ara haşiyəsi qarmaqlı motivlərlə bəzədilib. Bu motivlər göy, qırmızı, yaşıl, sürməyi, qəhvəyi, mavi rənglərlə işlənmişdir. Bu motivlərin kənarları qara, qırmızı, çəhrayı "su"larla tamamlanır. Ara haşiyədəki boşluqlar yaşıl, qırmızı rəngli "gözqaytarıcı" motivlərlə doldurulmuşdur.Ara haşiyəni daxildən qırmızı, yaşıl, göy, xaricdən sürməyi, göy, qırmızı, çəhrayı rəngli "mollabaşı"motivləri ilə işlənmiş ensiz haşiyələr əhatə edir. Haşiyələr ağ, qırmızı, sarı, qırmızı "siçandişi"lərlə əhatə olunmuşdur. "Siçandişi"lər qara rəngli "su"larla tamamlanır. Xalçanın ara sahəsində göy yerlikdə təsvir edilmiş elementlər daha aydın nəzərə çarpır. Bu xalça özünəməxsus rəng tərtibatı ilə digər xalçalardan seçilir.

Xalça. Yun. Xovlu. 220x118. h. 1317 (1896) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Kəvər

Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsində şaquli istiqamətdə tərtib edilmiş ağ yerlikli rapportların içərisində iki hissədə h. 1317 tarixi vardır. Bu xalça Qarabağın "Xantirmə" kompozisiyası əsasında toxunmuşdur.

Xalçanın ara sahəsi üç hissəyə bölünmüş rapportlardan ibarətdir. Mərkəzdəki rapport tünd qırmızı yerlikli, sağ və sol hissədəki rapportlar isə ağ yerliklidir. Qırmızı yerlikli rapportda göy rəngli buynuza bənzər uc hissələri "qarmaq" şəkilli elementlər təsvir edilmişdir. Eyni motivlər ağ yerlikli rapportlarda tünd qırmızı rənglə işlənmişdir. Rapportlar hər iki tərəfdən içərisində dalğavari xətlər işlənmiş mavi yerlikli zolaqlarla əhatə olunmuşdur. Mərkəzdəki qırmızı yerlikli rapportun kənarlarındakı mavi rəngli zolaqlar daxildən qara, xaricdən isə qırmızı xətlərlə işlənmişdir. Ağ yerlikli rapportların kənarlarındakı xarici zolaqlar qırmızı və açıq qəhvəyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Bu zolaqlar hər iki tərəfdən qara rəngli "su"larla tamamlanır.

Rapportlardakı elementlərin üzərində cüzi nəzərə çarpan "xaç" şəkilli, tanınmaz formada kiçik ölçülü "buta" motivləri işlənmişdir. Eyni motivlər mavi yerlikli zolaqlarda da təkrarlanır.

Tünd qırmızı və ağ yerlikli rapportların boşluqları da kiçik ölçülü buta, bəzi hissələrdə isə "xaç" şəkilli motivlərlə doldurulmuşdur.

Xalçanın tünd qırmızı yerlikli enli haşiyəsi ağ, mavi, solğun sarı, göy, qırmızı, qara rənglərlə işlənmiş "qarmaqlı" medalyonlarla bəzədilmişdir. Haşiyənin boşluqları "ox" işarəli motivlərlə doldurulmuşdur. Bu motivlər ağla qırmızı, göylə sarı, qırmızı ilə sarı, bəziləri isə qırmızı, göy, sarı və yaxud, dəyişik rənglərlə işlənmişdir.

Xalçanın ağ yerlikli ensiz haşiyəsi qırmızı, göy, mavi, sarı, qəhvəyi rəngli gül, yarpaq və dalğavari budaqlarla tərtib edilmişdir. Haşiyə qırmızı, sarı rənglərlə işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Mədaxillər qara rəngli "su"larla tamamlanır. Haşiyədəki gül və yarpaqların kənarlarında qara rəngli gəzmələr vardır.

Xalçanın ara sahəsindəki qırmızı yerlikli rapportun və ağ yerlikdəki qırmızı motivlərin rəngi ana haşiyənin yerliyi ilə uzlaşır. Qırmızı rapportdakı göy rəngli elementlərin rəngi ağ yerlikli haşiyədə təsvir edilən göy rəngli güllərlə uzlaşdırılaraq ümumi kompozisiya vəhdətinə nail olunmuşdur.

Xalça. Yun. Xovlu. 248x165. h. 1317 (1896) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Qırxbulaq, Ellər

Bu xalçanın kompozisiyası ara sahə, ana haşiyə və iki bala haşiyədən ibarətdir. Ara sahənin aşağı hissəsində sol tərəfdə h. 1317 tarixi vardır. Al qırmızı yerlikli ara sahədə sürməyi rəngli böyük ölçülü göl yerləşdirilmişdir. Gölün sağ və solunda hər iki tərəfdə dörd həndəsi formalı çıxıntılar vardır. Gölün kənarları daxildən qırmızı rəngli dilikli, xaricdən isə yaşıl rəngli mədaxillərlə əhatə olunmuşdur. Yaşıl mədaxillərdə mavi, qırmızı, sarı, ağ rənglərlə işlənmiş çiçək təsvirləri vardır. Gölün içərisində xalça boyu şaquli istiqamətdə ağac və səkkizguşəli ulduz motivləri təsvir edilmişdir. Gölün çıxıntılı sahələri də səkkizguşəli ulduz motivləri ilə bəzədilmişdir. Azərbaycanın nəbati naxışları içərisində əksər hallarda kiçik, bəzən isə böyük ölçüdə işlənən ağac təsvirləri xalça və xalça məmulatlarında, o cümlədən dekorativ-tətbiqi sənətin müxtəlif sahələrində çox geniş yayılmışdır. Azərbaycanın zəngin təbiətindən götürülmüş bu təsvir formaları (yarpaq, budaq, çiçək, ağac, kolların şaxələri və s.) xalqın torpaqla, təbiətlə sıx əlaqədə olmasını göstərir. Ağac təsvirləri əksər hallarda böyük sahələrdə, bəzən isə kiçik ölçülü doldurucu elementlər kimi işlənmişdir. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrində təsvir edilən ağac motivi həm nəbati, həm də emblem mahiyyətli bəzək nümunələri sırasına daxildir. Ağac motivi çox qədimlərdən xalq arasında zənginliyin, bolluğun, baharın, bir sözlə diriliyin nişanəsi kimi müqəddəsləşdirilmiş və qərinələr ötdükcə sənət əsərlərində müxtəlif formalarda təsvir edilmişdir. Azərbaycanın əksər bölgələrində olan ağac pirlərinə sitayiş onun keçmiş emblemmatik mahiyyətinin itirilmədiyinə bir daha sübutdur. Xalçanın ara sahəsinin boşluqlarında və gölün içərisindəki çıxıntılarda təsvir edilən səkkizguşəli həndəsi motiv də çox aydın nəzərə çarpır. Azərbaycan xalçalarının naxışlarındakı bir çox həndəsi formalar (düz, dalğavari, qırıq, üç, dörd, beş, altı, səkkiz, onikiguşəli ulduzlar, üçbucaq, dördbucaq, dairə və s.) çox qədimlərdən inkişaf edərək, ənənəvi forma alıb öz mahiyyətini itirməmiş və son dövrlərə qədər xalçalarda və dekorativ-tətbiqi sənətin bütün sahələrində dönə-dönə təsvir edilmiş və halhazırda da edilir. Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsinin künclərində kənarları ox şəkilli "göl içi" adlandırılan motivlər təsvir edilmişdir. Bu motivin mərkəzində sürməyi, yaşıl rəngli "dördünsür" elementi yerləşdirilmişdir. Sürməyi və yaşıl rənglər bir-birindən qırmızı qırıq-qırıq xətlərlə ayrılır və kənarları ağ, qırmızı rəngli "siçandişi"lərlə tamamlanır. Sürməyi yerlikli ana haşiyə qırmızı dalğavari dilikli xətlərlə tərtib edilmişdir. Dalğavari xətlərin arasındakı boşluqlar "çapar" adlandırılan "rəhil"i (kitab qoymaq üçün predmet) xatırladan qırmızı, yaşıl, ağ, mavi rənglərlə işlənmiş motivlərlə doldurulmuşdur. Ana haşiyəni daxildən yaşıl yerlikli, xaricdən isə mavi yerlikli bala haşiyələr əhatə edir. Mavi yerlikli haşiyə yaşıl, ağ, sürməyi, qırmızı, sarı, açıq və tünd qəhvəyi rəngli butalarla bəzədilmişdir. Haşiyələr "siçandişi"lərlə əhatə olunmuşdur. Xalçanın rəngləri ənənəvi qanunauyğunluqla və peşəkarlıqla tərtib edilməklə göz oxşayan bir görünüş yaradılmışdır.

Sürməyi yerlikli bu xalçanın ara sahəsində səkkiz romb şəkilli göl yerləşdirilmişdir. Göllərin mərkəzi dörd hissəyə bölünmüş, hər bir hissə üçbucaqlı forma almışdır. Üçbucaqlar bir-birindən qara xətlərlə ayrılır və xətlərin üzərində kiçik ölçülü rombvari motivlər vardır.

Göllərin kənarları qarmaqlarla əhatə olunmuşdur. Qırmızı rəngli "qarmaq"ların kənarları mavi rəngli "su"larla, mavi rəngli "qarmaq"lar isə tünd qırmızı rəngli "su"larla tərtib edilmişdir.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqlarında kənar hissələrdə, sağ və solda hər tərəfdə yeddi yarımçıq göl təsvir edilmişdir. Ara sahənin künclərində gölün dörddə bir hissəsi işlənmişdir.

Xalçanın ağ yerlikli enli haşiyəsi kənarları pilləli klassik elementlərlə bəzədilmişdir. Bu elementlər tünd və açıq qırmızı, göy, sürməyi, qəhvəyi, mavi, sumağı, açıq yaşıl rənglərlə işlənmişdir. Klassik elementlərin mərkəzində dördləçəkli "xaç"a bənzər gül

Xalça. Yun. Xovlu. 347x112. XX əsrin əvvəli İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Vedibasar, Vedi

motivləri vardır. Haşiyənin boşluqları kiçik ölçülü "X"-ə bənzər və rombvari motivlərlə doldurulmuşdur. Xalçanın haşiyəsi hər iki tərəfdən içərisində kiçik ölçülü "S"-ə bənzər motivlər işlənmiş mədaxillərlə bəzədilmişdir. Mədaxillərin kənarları qırmızı və mavi rəngli "sı"larla tamamlanır.

Xalçanın ensiz haşiyəsi qara və mavi rənglərlə işlənmiş "mollabaşı"larla bəzədilmişdir. "Mollabaşı"ların kənarları qırmızı rəngli "sı"larla, ensiz haşiyənin kənarları isə mavi, qırmızı və qara rəngli "sı"larla işlənmişdir.

Xalçada bəzək ünsürlərinin ahəngdar surətdə uzlaşdırılması, naxışların zərgər dəqiqliyinə bənzər düzümü yüksək peşəkarlıqla həll edilmişdir.

Xalçanın yuxarı hissəsində narıncı rəngli ara haşiyənin içərisində h.1329 tarixi vardır.

İki tarixin arasında "Mirəhd. Ə." yazılmışdır. Xalça Qarabağ kompozisiyası əsasında toxunmuşdur.

Xalçanın qara yerlikli ara sahəsində səkkiz qırmızı yerlikli medalyon yerləşdirilmişdir. Medalyonların mərkəzində "xaç"a bənzər ("dördünsür") elementləri vardır. Bu elementlər narıncı, açıq yaşıl, ağ və qara rənglərlə işlənmişdir. Medalyonların kənarları bəzən qırmızı, bəzən isə narıncı zolaqlarla tərtib edilmişdir. Zolaqlar hər iki tərəfədən açıq yaşıl "su"larla tamamlanır.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqları "buta", səkkizguşəli ulduz, stilləşmiş "tula", "it", "quş", "keçi", rombvari, gül-çiçək və digər motivlərlə doldurulmuşdur. Bu motivlər narıncı, yaşıl, qırmızı, ağ və qara rənglərlə işlənmişdir.

Xalçanın narıncı yerlikli ara haşiyəsi üz-üzə təsvir edilmiş üçbucaqlı motivlərlə bəzədilmişdir. Bu elementlər açıq yaşıl, qırmızı və solmuş qırmızı rənglərlə tərtib edilmişdir. Bu elementlərin kənarları qara rəngli "su"larla işlənmişdir. Üçbucaqlı formaya malik olan bu elementləri hər iki tərəfi "T"- hərfinə bənzər motiv iki hissəyə ayırır.

Xalça. Yun. Xovlu. 388x113. h. 1329 (1908) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Basarkeçər

Narıncı yerlikli ara haşiyəni xaricdən tünd qırmızı, daxildən isə solmuş qırmızıya çalan, nisbətən ensiz haşiyələr əhatə edir. Bu haşiyələrin içərisində dördləçəkli gül, yarpaq və kiçik ölçülü kvadrat formalı motivlər vardır. Bu motivlər açıq yaşıl, narıncı, tünd qırmızı rənglərlə işlənmişdir. Dalğavari budaqlar və motivlərin kənarları qara rənglə işlənmişdir.

Haşiyələr ağ, qırmızı və yaşıl, qırmızı "siçandişi"lərlə tamamlanır. "Siçandişi"lərin hər iki tərəfi qara rəngli "su"larla işlənmişdir.

Azərbaycanın Qarabağ xalçaları üçün səciyyəvi olan rənglər bu xalçada yüksək peşəkarlıq və ənənəvi qanunauyğunluqla tərtib edilmişdir. Xalçada narıncı və solğun qırmızıya çalan, qara və tünd qırmızı rənglər üstünlük təşkil edir.

Xalçanın bir-birini tamamlayan əlvan rəng qaması, yüksək peşəkarlıqla həll edilən naxış tərtibatı zövqü oxşayır.

Xalçanın yuxarı hissəsində ağacabənzər motivin altında h. 1320 tarixi vardır.

Kərpiciyə çalan qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində dörd böyük ölçülü ağac motivi işlənmişdir. Ağacların altında ara sahədə yaşəməni və sürməyi rənglərlə işlənmiş üz-üzə dayanan stilləşmiş qoşa quş təsvirləri vardır. Quşların arasında ucu "ox" işarəli element vardır. Sürməyi rəngli quşların bədəninin kənarlarındakı diliklər ağ rəngli "su"larla, yaşəməni rəngli quşun bədəninin kənarlarında diliklər qara rəngli "su"larla işlənmişdir.

Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif sahələrində, o cümlədən xalçalarda tez-tez rast gəlinən motivlərdən biri quş təsvirləridir. Quş obrazı Azərbaycan incəsənətində ən geniş yayılmış obrazlardan idi. Bu obrazlar arasında tovuzquşu təsvirinə də rast gəlirik. Tovuzquşu surəti metal məmulatında, saxsı qablarda, parçada, xalçada, divar boyakarlığında və başqalarında dönə-dönə işlənmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 221x102. h. 1320 (1899) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Sərdarabad

Sənət əsərlərində bülbül, göyərçin və qartal obrazları da əsrlər boyu Azərbaycan incəsənətinin müxtəlif sahələrində işlənmiş və hal-hazırda işlənir.

"Şıxlı" xalçalarında təsvir edilən ağacları toxucular "cənnət ağacı", quşları isə "cənnət quşları" adlandırırlar.

Bu surətlər digər bəzəklərlə birgə işlənərək Azərbaycan xalqının mənəvi aləmi, qədim inam və etiqadları ilə sıx əlaqədə olmuşdur.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqlarında səkkizbucaqlı, "X"-ə bənzər, rombvari, kiçik ölçülü, kənarları pilləli klassik elementlər, üçləçəkli, dördləçəkli gül-çiçək, "buta", "daraq" ,"gözqaytarıcı" və stilləşmiş "tula" təsvirləri vardır.

Xalça. Yun. Xovlu. 196x138. h. 1320 (1899) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri

Xalçanın yuxarı hissəsində sol tərəfdə h. 1320 tarixi vardır. Bu standart ölçülü xalça çox zəngin bir kompozisiya quruluşuna malikdir. Qırmızı yerlikli bu xalçanın mərkəzində ağ yerlikli böyük göl yerləşdirilmişdir. Gölün mərkəzində göy, qırmızı rənglərlə işlənmiş rombvari element vardır. Bu elementin kənarları ağ rəngli "su"larla işlənmiş və eyni rəngli "su"larla dörd hissəyə ayrılmışdır. Rombvari elementin kənarları qırmızı, qəhvəyi rəngli motivlərlə əhatə olunmuşdur. Qarmaqlı motivlər sarı yerlikdə təsvir edilərək çox aydın nəzərə çarpır. Sarı yerliyin kənarlarında iyirmi dörd qırmızı, göy rənglərlə işlənmiş qarmaqlar vardır. Mərkəzdəki medalyonun kənarları otuz səkkiz yaşıl rəngli qarmaqlarla tamamlanır. Medalyonun baş və ayaq hissəsində ara sahədə on iki qarmaqlı sarı rənglərlə işlənmiş elementlər xalçaya şux görünüş gətirir. Bu elementlərin içərisi dörd hissəyə bölünmüşdür. Rombvari motivlərin kənarları yaşıl rəngli "su"larla tamamlanır. Eyni ölçülü qarmaqlı motivlər xalçanın ara sahəsinin sağ və solunda künclərə yaxın hissədə göy, qırmızı və yaşıl rənglərlə işlənmişdir. Xalçanın baş və ayaq hissəsində Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan klassik elementlər təsvir edilmişdir. Bu elementlərin rəngi xalçanın eni istiqamətində dəyişdirilərək xüsusi ahəng yaradılmışdır. Bu elementlər ağ, qırmızı, yaşıl, sarı, göy rənglərlə tərtib edilmişdir. Xalçanın ara sahəsinin boşluqları "S"-ə bənzər rombvari, "qoşabuynuz", nəbati, stilləşmiş it, "dördbuynuz", "gözqaytarıcı" motivlərlə doldurulmuşdur. Ara sahənin sol tərəfində baş və ayağı xalçanın eni istiqamətinə yönəldilmiş yaşıl, qara rənglərlə işlənmiş stilləşmiş insan təsviri vardır. Xalçanın ağ yerlikli ara haşiyəsi üz-üzə dayanmış "quş" fiqurunu xatırladan elementlərlə bəzədilmişdir. Bu elementlərin arasında "ox"a bənzər motivlər təsvir edilmişdir. Ara haşiyə daxildən açıq yaşıl, xaricdən göy yerlikli haşiyələrlə əhatə olunub. Haşiyələr ağ, qırmızı, sarı rəngli güllərlə bəzədilmiş və qırmızı "su"larla tamamlanmışdır. Haşiyələri sağ və soldan sarı, qırmızı rənglərlə işlənmiş mədaxillər əhatə edir. Mədaxillərin kənarları qara rəngli "su"larla işlənmişdir. Xalçada rəng tərtibatı yüksək peşəkarlıqla və ənənəvi qanunauyğunluqla həll edilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 223x138. h. 1320 (1899) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərəçiçək, Axtı

Xalçanın mərkəzində dördbucaqlı medalyonun içərisində h. 1320 tarixi vardır. Bu xalça Qazağın "Dəmirçilər" kompozisiyası əsasında toxunmuşdur.

Kərpiciyə çalan qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində böyük ölçülü baş və ayaq hissəsi "mehrab"şəkilli sürməyi yerlikli göl yerləşdirilmişdir. Gölün mərkəzində böyük ölçülü dördbucaqlı həndəsi medalyon vardır. Medalyonun içərisində iki qəhvəyi yerlikli dördbucaqlı element tərtib edilmişdir. Bu elementlərin kənarlarında göy və qırmızı rənglərlə işlənmiş "buynuz", "T" hərfinə bənzər motivlər vardır. Gölün mehrab hissəsindəki boşluqlar "cütbuynuz" rombvari, səkkizbucaqlı, kənarları qarmaqlı dördləçəkli xaça bənzər güllər, "gözqaytarıcı" motivlərlə doldurulmuşdur.

Mərkəzdəki böyük ölçülü medalyonun yuxarı və aşağı hissələrində, ara sahənin boşluqlarında qoşa ağac təsvirləri vardır. Medalyonun kənarları içərisində "S"-ə bənzər motivlər işlənmiş açıq qəhvəyi yerlikli zolaqlarla əhatə olunmuşdur. Bu zolaqlar xaricdən qırmızı rəngli "su"larla , daxildən isə ağ, qırmızı rəngli qırıq-qırıq xətlər və qırmızı "su"larla tamamlanır.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqları "mehrab"ın sağ və solu da, yuxarı və aşağı hissələrdə sürməyi, sarı, ağ və qəhvəyi rəngli qarmaqlı motivlərlə işlənmişdir.

Göy yerlikli böyük ölçülü gölün kənarları içərisində qırmızı, sürməyi, rəngli ziq-zaq şəkilli dalğavari xətlərlə tərtiblənmiş ağ yerlikli zolaqlarla əhatə olunmuşdur.

Xalçanın ağ yerlikli ana haşiyəsi "qayçıbalıq" və "qədəhə" bənzər motivlərlə bəzədilmişdir. Bu motivlər qəhvəyi, qırmızı və sürməyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Ana haşiyə hər iki tərəfdən sarı, qırmızı qırıq-qırıq xətlər və qəhvəyi rəngli "su"larla tamamlanır. Ana haşiyəni kənarları xaricdən içərisində göy, qırmızı rəngli "mollabaşı" elementləri işlənmiş, daxildən isə "S"-ə bənzər qırmızı rəngli motivlərlə bəzədilmiş qəhvəyi yerlikli bala haşiyələr əhatə edir. Bala haşiyələr xaricdən sarı, qırmızı və ağ, qırmızı qırıq-qırıq xətlərlə tərtib edilmişdir.

Xalçanın ara sahəsinin elementlərinin rəngləri haşiyə elementlərində də qanunauyğunluqla təkrarlanaraq çox baxımlı bir görünüş yaratmışdır.

Xalçanın yuxarı hissəsində göy yerlikli haşiyənin içərisində h. 1322 tarixi vardır. Xalça Qarabağ kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Bu xalça ənənəvi qanunauyğunluqla tərtib edilmişdir. Xalçanın kompozisiyası sadə ara sahədən və zəngin haşiyə hissəsindən ibarətdir.Qırmızı yerlikli ara sahənin kənarları ağ və qırmızı rənglərlə tərtib edilmiş "ox" işarəli motivlərdən ibarətdir. Bu motivlər xalçanın uzunu və eni istiqamətində təsvir edilməklə çox baxımlı və sərbəst görünüş yaradılmışdır.Xalçanın ağ yerlikli ana haşiyəsi Qarabağ xalçaları üçün səciyyəvi olan kiçik ölçülü göllərlə işlənmişdir. Bu motivlərin mərkəzində müxtəlif rənglərlə işlənmiş, dörd hissəyə bölünmüş romb şəkilli elementlər təsvir edilmişdir. Toxucular arasında bu motivlər "mollabaşı" adlandırılır.Ana haşiyənin boşluqları dördləçəkli güllərlə doldurulmuşdur. Bu güllərin rəngi böyük ölçülü haşiyə

Xalça. Yun. Xovlu. 354x106. h. 1322 (1901) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri

motivlərində də təkrarlanır. Ana haşiyəni xaricdən yaşıl, daxildən isə göy yerlikli bala haşiyələr əhatə edir. Bala haşiyələrin içərisində sarmaşığa bənzər düzülüşlə işlənmiş dalğavari budaqlarda gül-çiçək təsvirləri vardır. Dalğavari budaqların arasındakı boşluqlar ağ, qırmızı, açıq qəhvəyi, göy, sarı, sumağı rənglərlə işlənmiş "ox" işarəli motivlərlə işlənmişdir. Bala haşiyələri hər iki tərəfdən içərisində şəkəri, qara rənglərlə işlənmiş latın əlifbasının "Z" hərfinə bənzər cüzi nəzərə çarpan motivlər tərtib edilən qırmızı yerlikli mədaxillər əhatə edir. Mədaxillərin kənarları qara rəngli "su"larla tamamlanır. Xalçada tünd qırmızı və şəkəri rənglər çoxluq təşkil edir. Bu rənglərin göy, yaşıl, sarı rənglərlə uzlaşdırılaraq haşiyələrdə paylaşdırılması ənənə ilə ciddi surətdə tənzimlənmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 210x157. h. 1322 (1901) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Şörəyel

Xalçanın ara sahəsinin aşağı hissəsində sağ küncündə h. 1322 tarixi vardır. Tünd qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində baş və ayaq hissədə iki böyük ölçülü göy yerlikli və bir nisbətən kiçik ölçülü səkkizbucaqlı medalyon təsvir edilmişdir. Mərkəzdəki medalyonun içərisində bal rəngi yerlikdə sürməyi rəngli "qoşabuynuz" motivləri ilə işlənmiş element yerləşdirilmişdir. Bu elementin kənarları cüzi nəzərə çarpan kiçik ölçülü "Z"-şəkilli elementlərlə əhatə olunub. Medalyonun içərisindəki boşluqlar səkkizguşəli ulduz, dördləçəkli çiçək, gözqaytarıcı elementlərlə işlənmişdir. Göy yerlikli medalyonlarda da "qoşabuynuz", gül-çiçək və digər klassik elementlər təsvir edilmişdir. Xalçanın ara sahəsinin boşluqları qarmaqlı, rombvari, gözqaytarıcı, nəbati, "daraq" adlandırılan və digər motivlərlə bəzədilmişdir. Sürməyi yerlikli rombvari elementlərin içərisində qırmızı və bal rəngli dörd "nal" şəkilli elementlər vardır. Sürməyi yerlikli enli haşiyə göy, qırmızı, şəkəri, bal rəngi, açıq qəhvəyi, sürməyi rəngli kiçik ölçülü kvadrat formalı elementlərlə tərtib edilmişdir.Haşiyəni hər iki tərəfdən şəkəri və qırmızı rəngli diliklərlə işlənmiş mədaxillər əhatə edir. Mədaxillərin kənarları qırmızı, bal rəngli "siçandişi"lərlə tamamlanır. Xalçanın ara sahəsindəki medalyonların sağ və solunda sürməyi və şəkəri yerlikdə kərpici, ağ yerlikdə isə sürməyi rənglərlə işlənmiş "cütbuynuz" motivləri vardır. Xalçada zəngin rəng çalarlarının ənənəvi qanunauyğunluqla uzlaşması yüksək peşəkarlıqla həll edilmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 193x134. h. 1326 (1905). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Pəmbək, Qarakilsə

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində sol tərəfdə mavi yerlikdə h. 1326 tarixi vardır. Orijinal tərtibata malik olan bu xalça Qazaxın "Qaymaqlı" kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Xalçanın adı Qazaxın şimal-qərbində 32 km-də yerləşən Qaymaqlı kəndinin adı ilə bağlıdır. Bəzi toxucular bu xalçanı "Lənbəli" adlandırırlar. Qaymaqlı xalçası bədii cəhətdən sadə kompozisiyalı xalçalar sırasına daxildir. XIX əsrin əvvəllərində toxunmuş "Qaymaqlı" xalçaları istər kompozisiya quruluşuna, istərsə də rəng tərtibatına görə, son dövrlərdə toxunmuş bu kompozisiyalı xalçalardan seçilir. Bu kompozisiyalı xalçalar sonralar kütləvi surətdə toxunduğu üçün bəzi bədii xüsusiyyətlərini itirmişdir. Xalçanın ara sahəsində böyük ölçülü tünd qırmızı rəngli səkkizbucaqlı göl tərtib edilmişdir. Gölün içərisində mərkəzdən bir qədər yuxarı hissədə sarı, sürməyi, qırmızı, yaşıl rənglərlə işlənmiş altıbucaqlı element vardır. Bu elementin solunda iki yaşıl, sağında isə iki göy rəngli çiçək təsviri verilmişdir. Gölün kənarları qara rəngli "su"lar, künclərdə isə sarı, qırmızı rəngli cüzi nəzərə çarpan "siçandişi"lərlə işlənmişdir. Ara sahənin künclərı mavi rənglə tərtib edilmişdir. Mavi yerlikdəki əbrəş çox aydın nəzərə çarpır. Ara sahənin kənarları mavi, qırmızı diliklərlə əhatə olunmuşdur. Ara sahəni tünd yaşıl yerlikli haşiyə əhatə edir. Yaşıl yerlikli bu haşiyənin içərisində kiçik ölçülü ağ, qırmızı, sarı, sürməyi, mavi, yaşıl, qara rənglərlə tərtib edilmiş altıbucaqlı motivlər vardır. Bu motivlər qara rəngli "su"larla dörd hissəyə bölünmüşdür. Xalçanın qırmızı yerlikli ara haşiyəsində qara rəngli budaqlarda yarpaq, gül təsvirləri vardır. Budaqların arasında dördbucaqlı həndəsi motivlər və altıbucaqlı sarı, mavi, sürməyi, yaşıl, ağ rəngli elementlər işlənmişdir. Budaqlarda dördbucaqlı motivlər sürməyi, qara, mavi, sarı, qəhvəyi, yaşıl, qırmızı rənglərlə işlənmişdir. Qırmızı yerlikli ara haşiyəni sürməyi yerlikli haşiyələr əhatə edir. Bu haşiyələrin içərisində şəkəri, sarı, qırmızı, mavi, yaşıl, ağ rəngli güllər işlənmişdir. Sürməyi yerlikli xarici haşiyə qırmızı, ağ, daxili haşiyə isə xaricdən sarı, qırmızı, daxildən isə qırmızı, sarı "siçandişi"lərlə əhatə olunmuşdur. "Siçandişi"lər hər iki tərəfdən "su"larla işlənmişdir. "Qaymaqlı"xalçaları adətən standart ölçülü olurlar. Bəzən bu xalçalar 6-7 kv.m. ölçüdə toxunur. Nadir hallarda bu kompozisiya ilə toxunmuş böyük ölçülü xalılara da rast gəlinir. "Qaymaqlı" kompozisiyası ilə toxunan xalçaların hər bir kvadrat metrində 70.000-dən 90.000-ə qədər ilmə yerləşdirilir, bu tipli xalçaların xovunun hündürlüyü 8-12 millimetr olur. Bu xalçanın özünəməxsus kolorit xüsusiyyəti vardır. Azərbaycan xalçalarında istifadə edilən əksər rənglər bu xalçada tərtib edilmişdir.

Xalçanın yuxarı hissəsində solda h. 1327 tarixi vardır.

Qırmızı yerlikli bu xalçanın əsas bəzəyi ara sahədə yerləşdirilmiş dörd böyük ölçülü göldən ibarətdir. Göllərin ikisi ağ yerlikli, ikisi isə sürməyi yerliklidir.

Göllərin mərkəzində qırmızı, yaşıl, sürməyi, boz, ağ "xaç"a bənzər motivlər yerləşdirilmişdir. Bu motivlərin mərkəzində səkkizbucaqlı həndəsi elementlər vardır. Həndəsi elementlərin kənarları ağ, qırmızı rəngli "siçandişi"lər, aşağı hissədəki açıq yaşıl yerlikli elementin kənarları isə qara rəngli "su"larla işlənmişdir.

Ağ yerlikli göllərin kənarları xaricdən göy, sürməyi rəngli medalyonların kənarları isə xaricdən sarı rəngli qarmaqlı motivlərlə əhatə olunmuşdur. Ağ rəngli medalyonlar daxildən qırmızı, yaşıl, sürməyi rəngli medalyonlar isə qırmızı, ağ qırıq-qırıq xətlərlə işlənmişdir.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqları səkkizbucaqlı həndəsi, səkkizguşəli ulduz, altıləçəkli çiçək, rombvari, "S"-ə bənzər, "gözqaytarıcı" və kiçik ölçülü "sırğa" adlanan motivlərlə doldurulmuşdur.

Xalçanın ara sahəsinin kənarlarında sağ və soldan mərkəzə doğru istiqamətləndirilən ağ, göy, sarı, yaşıl rənglərlə işlənmiş qarmaqlı elementlər ümumi kompozisiyanı tamamlayır.

Xalça. Yun. Xovlu. 295x145. h. 1327 (1906) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Sisyan

Ara sahənin aşağı hissəsindəki ağ yerlikli gölün yuxarı hissəsində sağ və solda kənarları yaşıl qarmaqlarla işlənmiş kiçik ölçülü medalyonlar vardır. Medalyonların mərkəzi soldan sarı, qırmızı, ağ, sağdan isə qırmızı, ağ rənglərlə işlənmiş üçbucaqlı hissələrə bölünmüşdür. Üçbucaqların kənarları qara rəngli "su"larla işlənmişdir.

Xalçanın aşağı hissəsində ağ rəngli gölün içərisindəki boşluqlarda tərtib edilən "S"-ə bənzər, dördləçəkli kiçik ölçülü cüzi nəzərə çarpan "xaç"a bənzər ("dördünsür") motivləri, digər göllərdə isə müxtəlif rənglərlə işlənmiş "xaç"a bənzər elementlər kompozisiyaya xüsusi görünüş gətirir.

Xalçanın göy yerlikli enli haşiyəsi toxucuların "qazayağı" adlandırdığı motivlər və altıbucaqlı medalyonlarla tərtib edilmişdir. Medalyonların içərisində "nal" şəkilli, rombvari, bəzi medalyonlarda isə səkkizguşəli ulduz motivləri vardır. Haşiyəni hər iki tərəfdən içərisində sarı, qırmızı "mollabaşı"lar işlənmiş bala haşiyələr əhatə edir. Bala haşiyələrin kənarları ağ rəngli "xaç"a bənzər ("dördünsür") motivlərlə tamamlanır.

Xalça sadə kompozisiya quruluşuna və zəngin rəng çalarlarına malikdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 289x172. h. 1327 (1906). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Qırxbulaq, Ellər

Xalçanın yuxarı hissəsindəki medalyonun alt hissəsindəki ara sahədə h. 1327 tarixi vardır. Xalçanın zoğalı yerlikli ara sahəsində üç böyük ölçülü altıbucaqlı göl təsvir edilmişdir. Mərkəzdəki gölün kənarları sürməyi, qırmızı, yuxarı və aşağı hissədəki göllərin kənarları isə mavi və qırmızı rənglərlə tərtib edilmiş diliklərlə işlənmişdir. Mərkəzdəki gölün yuxarı hissəsi yaşıl, sürməyi, aşağı hissəsi isə yaşıl yerliklə tərtib edilmişdir. Gölün mərkəzindəki göy yerlikli səkkizbucaqlı həndəsi element qırmızı yerlikli kənarları çıxıntılı medalyonun içərisində yerləşdirilmişdir. Medalyonun çıxıntılarında sağ və solda mavi və göy yerlikli səkkizləçəkli güllər təsvir edilmişdir. Çıxıntıların boşluqları dördləçəkli qırmızı güllərlə bəzədilmişdir. Mərkəzdəki həndəsi elementin içərisində səkkizguşəli ulduz motivləri vardır. Ara sahənin yuxarı və aşağı hissəsindəki göllərdə də eyni formalı elementlər işlənmişdir. Yalnız bu çıxıntılı motivlər açıq qırmızı rənglərlə, mərkəzdəki səkkizbucaqlı element isə yaşıl yerlikdə tərtib edilmişdir. Bu elementlərin içərisində "nal" motivləri vardır. Eyni formalı səkkizbucaqlı elementlər nisbətən kiçik ölçüdə medalyonların sağında və solunda da təkrarlanır. Xalçanın ara sahəsindəki boşluqlar içərisində "nal" və səkkizguşəli ulduzlar işlənmiş həndəsi elementlərlə bəzədilmişdir. Ara sahəni mavi rəngli dilikli mədaxil əhatə edir. Xalçanın qırmızı yerlikli ana haşiyəsində dalğavari naxışlar işlənmişdir. Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətinin naxış motivləri içərisində ən ilkin və sadəsi sınıq və dalğalı xətlərdir. Bunlara 4,5 min il bundan əvvəl yaradılmış Qazax, Göygöl və Naxçıvan ərazisindən tapılmış saxsı qablar üzərində təsadüf edilir. Əsrlər ötdükcə dalğalı xətt əsasında yeni, nisbətən mürəkkəb bəzək motivləri yaranmışdır. Dalğaların arasındakı boşluqlar güllərlə və iki tərəfdən "doğanağ"a bənzər (örkən haçası) motivlərlə bəzədilmişdir. Ana haşiyəni daxildən göy yerlikli, xaricdən isə mavi yerlikli bala haşiyələr əhatə edir. Bala haşiyələrdə eyni dalğavari elementlər qırmızı rənglərlə tərtib edilmişdir. Dalğavari xətlərin arasındakı boşluqlar şəkəri, qırmızı, qəhvəyi, mavi, sürməyi, göy, yaşıl, narıncı rəngli "buta"larla bəzədilmişdir. Haşiyələr hər iki tərəfdən qırmızı, ağ rəngli qırıq-qırıq xətlərlə tamamlanır. Qırıq-qırıq xətlərin kənarları qara rəngli "su"larla işlənmişdir. Xalçada qırmızı, sürməyi və mavi rənglər çoxluq təşkil edir. Bu rənglərin müxtəlif motivlərdə təkrar-təkrar tərtib edilməsi nəticəsində çox baxımlı bir görünüş yaradılmışdır.

Xalçanın yuxarı hissəsində qırmızı yerlikli bala haşiyənin içərisində h. 1327 tarixi vardır. Bu xalça "Qədim Gəncə" kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Sürməyi yerlikli bu xalçanın əsas bəzəyi ara sahə boyu maili istiqamətdə düzülmüş "buta" motivlərindən ibarətdir. Butalar ağ, qırmızı, mavi, sürməyi, sarı, qəhvəyi, bənövşəyi rənglərlə işlənmişdir. Toxucular arasında bu butalar "gəzən buta" adlandırılır.Butaların rəngi sağa istiqamətdə bir-aşırı, sola istiqamətdə isə bəzən cərgəbəcərgə, bəzən isə hər iki, üç, dörd butadan bir dəyişdirilərək ritmik bir görünüş yaradılmışdır. Butaların içərisində kiçik ölçülü cüzi nəzərə çarpan pilləli klassik elementlər işlənmişdir. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətində, o cümlədən xalçalarda çox geniş istifadə edilən "buta" həm xovsuz, həm də xovlu xalçalar üzərində əsas və sərbəst element kimi işlədilir. Çox qədim bir tarixə malik olan buta motivlərinə, nəinki xalçalarda, hətta memarlıq, zərgərlik, misgərlik, təkəldüzlükdə, saxsı məmulatlarında və dekorativ-tətbiqi sənətin bir çox başqa sahələrində də təsadüf edilir. Buta elementi Yaxın Şərq xalçalarına nisbətən, Azərbaycan xalçalarında daha dərin kök salmış və müxtəlif formalarda Şirvan, Qarabağ, Cənubi Azərbaycanın Sərab xalçalarında, İrəvan qrupuna daxil olan xalçalarda və xüsusilə,

Xalça. Yun. Xovlu. 262x110. h. 1327 (1906) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərələyəz, Soylan

Bakının Xilə və Suraxanı xalçalarında daha çox inkişaf etmişdir. Qocaman toxucular və xalça naxışları üzərində tədqiqat işi aparmış sənətşünaslar butanın forma etibarilə atəşpərəstlərin simvolik mahiyyət daşıyan "atəş" rəmzi olduğunu güman edirlər.

Ara sahənin boşluqları qarmaqlı, kiçik ölçülü pilləli elementlər, gül, "dördünsür" və digər motivlərlə doldurulmuşdur.

Xalçanın ağ yerlikli ana haşiyəsi göy, qırmızı, qəhvəyi, bənövşəyi rənglərlə işlənmiş qarmaqlı motivlərlə bəzədilmişdir. Bu qarmaqlı motivlərin rəngi qanunauyğunluqla dəyişdirilərək xüsusi ahəng yaradılmışdır. Qarmaqlı motivlərin arasındakı boşluqlar sağ və soldan qırmızı rəngli, yuxarı hissədə isə qırmızı və göy rəngli kiçik ölçülü pilləli elementlərlə doldurulmuşdur. Ara haşiyəni daxildən qırmızı yerlikli, xaricdən isə göy yerlikli bala haşiyələr əhatə edir. Bu haşiyələrin içərisində bənövşəyi, ağ, göy, qırmızı, sarı, açıq sürməyi rəngli pilləli klassik elementlər işlənmişdir. Qırmızı rəngli haşiyə daxildən ağ, qırmızı, xaricdən sarı, qırmızı, göy rəngli haşiyə isə daxildən göy, qırmızı, xaricdən sarı, qırmızı rəngli "siçandişi" lərlə tərtib edilmişdir. Xalçanın kənarları mavi, qırmızı, bənövşəyi rənglərlə hörmə üsulu ilə işlənmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 225x131. h. 1331 (1910) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Əştərək

Xalçanın ara sahəsində yaşıl yerlikli qubbənın içərisində h. 1331 tarixi vardır.

Kərpiciyə çalan qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində böyük ölçülü sürməyi yerlikli göl yerləşdirilmişdir. Gölün mərkəzində böyük ölçülü medalyon vardır. Medalyonun kənarları yuxarı və aşağı hissələrdə diliklərlə işlənmişdir. Kərpiciyə çalan qırmızı yerlikli bu medalyonun içərisində kənarları çıxıntılı motivlər vardır. Bu motivlərin mərkəzində ağ yerlikdə qarmaqlı elementlər təsvir edilmişdir. Çıxıntılar açıq yaşıl, ağ və sürməyi rənglərlə təkrarlanır. Medalyonun sağ və solunda sürməyi və ağ rənglərlə işlənmiş elementlər vardır. Bu tipli elementlər gölün boşluqlarında da narıncı, yaşıl, qırmızı və tünd qəhvəyi rənglərlə işlənmişdir. Medalyonun yuxarı, aşağı hissələrində, mərkəzində və sağ, sol hissəsindəki boşluqlarda rombvari elementlər təsvir edilmişdir. Yuxarı və aşağı hissələrdə bu elementlər ağ, yaşıl, mərkəzdə sürməyi, narıncı, sağ və solda isə ağ, açıq qəhvəyi, narıncı rənglərlə işlənmişdir. Sürməyi yerlikli gölün yuxarı və aşağı hissəsində yaşıl yerlikli qubbalarda da kənarları çıxıntılı motivlər təkrarlanır. Lakin bu motivlər kərpiciyə çalan qırmızı, sürməyi rənglərlə işlənmişdir. Bu motivlərin mərkəzində qarmaqlı elementlər vardır. Qarmaqlı elementlər narıncı rənglidir. Çıxıntılarda narıncı, sürməyi rəngli kvadrat şəkilli və digər ornamentlər təsvir edilib. Qubbaların kənarları kərpiciyə çalan qırmızı rəngli "su"larla sağ və sol tərəflərdə pillələrlə tərtib edilmişdir. Gölün kənarları daxildən narıncı, xaricdən isə yaşıl rəngli qarmaqlarla əhatə olunmuşdur.

Ara sahənin künclərində də mərkəzdəki eyni tipli ornamentlər sürməyi, narıncı, yaşıl, qəhvəyi rənglərlə tərtib edilmişdir.

Xalçanın açıq qəhvəyi yerlikli enli haşiyəsi ağ, yaşıl, sürməyi, kərpiciyə çalan qırmızı rənglərlə işlənmiş kənarları pilləli klassik elementlər və digər klassik elenentlərlə bəzədilmişdir. Haşiyə hər iki tərəfdən içərisində rombvari ornamentlər işlənmiş sürməyi yerlikli ensiz haşiyələrlə əhatə olunmuşdur. Xarici haşiyənin kənarları kiçik ölçülü ağ rəngli dördləçəkli çiçəklər və narıncı, yaşıl, açıq qəhvəyi, kərpiciyə çalan qırmızı, sürməyi, mavi rəngli kvadrat şəkilli elementlərlə bəzədilmiş mədaxillərlə əhatə olunub. Daxili haşiyə hər iki tərəfdən ağ, kərpiciyə çalan qırmızı rəngli "siçandişi"lərlə tamamlanır.

Xalçanın yuxarı hissəsində h. 1331 tarixi vardır. Bu xalça özünəməxsus bədii tərtibatı ilə seçilir. Sürməyi yerlikli bu xalçanın ara sahəsində iki böyük ölçülü ağac təsviri vardır. Azərbaycanın dekorativ tətbiqi sənətində, o cümlədən xalçalarda çox geniş yayılmış nəbati bəzək motivlərindən biri ağac elementidir. Bu tipli bəzək elementləri XV-XVIII yüzilliklərdə özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Azərbaycan xalçalarında qədim dövrlərdən təsvir edilən "ağac" süjetinin bütün Şərq təsviri incəsənətində də dərin kökləri olub. Ağac təsvirinə keramika, daş, metal məmulatları, parçalar, tikmələr və xalçalar üzərində tez-tez rast gəlinir. Bu süjet əksər hallarda bir çox kompozisiya quruluşlarının mərkəzi, təşkiledici motivinə çevrilir. Şərq xalqlarının təsəvvürlərində ən qədim dövrlərdən etibarən "ağac" obrazı mühüm yer tutmuşdur. Ağacı sehirli qüvvə, ecazkar xüsusiyyətlər mənbəyi sayır, ona sitayiş edərdilər. Ağac obrazı universal dünya konsepsiyasını özündə təcəssüm etdirir. Ağaca aid edilən ecazkar xüsusiyyətlər sayəsində zaman ötdükcə o, bir çox xalqlar arasında ilahiləşdirilir, bütün dünya dinlərinə və dünya xalqlarının mifologiyasına daxil olur. Ağac obrazı bir neçə minillik ərzində təsviri və dekorativ tətbiqi sənət əsərlərində "dünya ağacı", "həyat ağacı" kimi öz əksini tapır. "Ağac" işıqlı gələcək, ölməzlik, münbitlik, çoxalıb-artma, bolluq, xoşbəxtlik və i.a. simvolu olur. "Həyat ağacı" ilə bağlı süjetlərə zərdüştlərin müqəddəs kitabı "Avesta"da rast gəlinir. Qafqazın bir çox xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar arasında ağaclara sitayiş halları hələ də

Xalça. Yun. Xovlu. 227x118. h. 1331 (1910) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Basarkeçər

mövcuddur. Bu xalçanın ara sahəsində xalça boyu sağ və sol istiqamətə şaxələnən iki ağacın budaqları ara sahənin bütün boşluqlarını doldurmuşdur. Budaqlarda səkkizləçəkli gül təsvirləri vardır. Güllərin ləçəklərinin rəngi bir aşırı dəyişdirilərək aydın nəzərə çarpan bir forma alınmışdır. Güllər sarı, qırmızı, yaşıl, ağ, mavi, göy, qəhvəyi, sürməyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Ağacın budaqları qəhvəyi, ağ kiçik ölçülü kvadrat şəkilli elementlərlə bəzədilmiş, budaqlar isə ağ və qəhvəyi rənglərlə tərtib edilmişdir. Gövdə və budaqların kənarları hər iki tərəfdən qırmızı "su"larla əhatə olunmuşdur. Ara sahənin boşluqları kiçik ölçülü ağ, qırmızı, sarı, yaşıl, qəhvəyi, sürməyi rənglərlə işlənmiş rombvari və çiçək təsvirləri ilə doldurulmuşdur. Xalçanın ağ yerlikli ana haşiyəsi mavi, qırmızı, yaşıl, sürməyi, sarı, ağ rənglərlə işlənmiş "zülfələm" motivləri ilə bəzədilmişdir. Ana haşiyəni daxildən qırmızı yerlikli, xaricdən isə mavi yerlikli bala haşiyələr əhatə edir. Qırmızı yerlikli bala haşiyədə ağ, sarı, yaşıl, mavi, göy, sürməyi rəngli kiçik ölçülü güllər və ağ, yaşıl, mavi, sarı, göy, sürməyi rəngli "X"- ə bənzər elementlər işlənmişdir. Haşiyə daxildən ağ, qırmızı, xaricdən sarı, qırmızı "siçandişi"lərlə tərtib edilmişdir. Mavi yerlikli haşiyə isə dördləçəkli qırmızı, sarı, mavi, yaşıl, göy, sürməyi rəngli güllərlə işlənmişdir. Bu haşiyəni daxildən sarı, qırmızı, xaricdən isə ağ, qırmızı rəngli "siçandişi"lər əhatə edir. "Siçandişi"lərin kənarları qara "su"larla tamamlanır.

Xalça. Yun. Xovlu. 246x157. h. 1331 (1910) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Zəngəzur, Sisyan

Xalçanın ara sahəsində yaşıl rəngli gölün alt hissəsindəki boşluqda h. 1331 tarixi vardır.

Xalçanın kompozisiyası ara sahə və haşiyə hissəsindən ibarətdir. Sumağı yerlikli ara sahədə üç böyük ölçülü altıguşəli göl yerləşdirilmişdir. Mərkəzdəki yaşıl yerlikli gölün içərisində qırmızı rəngli dördbucaqlı medalyon vardır. Medalyonun mərkəzində sürməyi rəngli kənarları qarmaqlı element təsvir edilmişdir. Qarmaqlar ağ rənglə işlənmişdir.

Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənəti nümunələrində, o cümlədən xalçalarda çoxbucaqlı qarmaqlı ornamentlər çox geniş təmsil olunmuşdur. Xalçalarda qarmaqlı ornamentlərin çox saylı nümunələrinə rast gəlmək olar. Qarmaqlı ornamentlər yalnız xalçalarda deyil, digər məişət əşyalarında: məfrəşlərdə, xalça materialından olan duz torbalarında, xurcunlarda və dəvə çullarında da dönə-dönə təsvir edilib və hazırda da bu ənənə davam etdirilir.

Yaşıl yerlikli gölün içərisindəki sumağı rəngli medalyonun yuxarı və aşağı hissələrində sürməyi, sumağı rəngli qollar çarpazlanır. Medalyonun sağ və solunda "sünbül"ə bənzər elementlər işlənmişdir. Bu elementlər sürməyi, sumağı, sarı rənglərlə tərtib edilmişdir. Medalyonun üst və alt hissəsinin mərkəzində ucu rombşəkilli motivlər işlənmişdir. Eyni motivlər "sünbül"ə bənzər elementlərdə də təkrarlanır. Medalyonun kənarları ağ, sumağı rəngli qırıq-qırıq xətlərlə işlənmişdir. Xətlərin kənarları qəhvəyi rəngli "su"larla tamamlanır.

Ara sahənin yuxarı və aşağı hissəsindəki göy yerlikli göllərin içərisində böyük ölçülü rombvari medalyonlar vardır. Medalyonların kənarları sumağı rəngli qarmaqlarla tərtib edilmişdir. Bu ağ yerlikli medalyonların içərisində, nisbətən kiçik ölçülü rombvari medalyon yerləşdirilmişdir. Böyük ölçülü medalyonun kənarlarındakı qarmaqlı motivlər kiçik ölçülü medalyonlarda da eyni rənglə təkrarlanır. Göy rəngli göllərin kənarları ağ, qırmızı rəngli qırıq-qırıq xətlərlə tamamlanır.

Xalçanın ara haşiyəsi sumağı, yaşıl, bənövşəyi, sürməyi rəngli kənarları pilləli elementlərlə bəzədilmişdir. Pilləli elementlərin kənarları ağ rəngli "su"larla tamamlanır.

Ara haşiyə xaricdən içərisində sumağı, yaşıl, bənövşəyi rəngli klassik elementlər və səkkizguşəli ulduz motivlərilə işlənmiş sürməyi yerlikli haşiyə ilə əhatə olunmuşdur.

Yaşıl yerlikli haşiyə daxildən ağ, qırmızı, xaricdən narıncı, ağ, sürməyi yerlikli haşiyə isə daxildən narıncı, ağ, xaricdən isə ağ, qırmızı rəngli qırıq-qırıq xətlərlə əhatə olunub.

Ara haşiyənin kənarları ağ rəngli "su"larla işlənmişdir.

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində kərpiciyə çalan qırmızı yerlikli haşiyənin içərisində h. 1332 tarixi vardır. Sarı yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin əsas bəzəyi bir-birinin ardınca düzülmüş butalardan ibarətdir. Butalar yuxarıdan birinci sırada sağa, ikinci sırada sola və qalan cərgələrdə eyni düzümlə bir-aşırı dəyişdirilərək çox baxımlı bir kompozisiya quruluşu yaratmışdır. Xalçada təsvir edilən bu növ butaları qocaman toxucular "şabalıd buta" adlandırırlar.

Butalar kərpiciyə çalan qırmızı, qara, mavi, ağ, sarı, sürməyi, qəhvəyi rənglərlə işlənmişdir. Butaların içərisində gül və kiçik ölçülü buta motivləri yerləşdirilmişdir. Bu motivlər göy, açıq yaşıl, tünd qəhvəyi, qırmızı, sarı, ağ rənglərlə tərtib edilmişdir.

Ara sahənin boşluqları kiçik ölçülü tünd qəhvəyi rəngli kənarları pilləli motivlərlə doldurulmuşdur. Toxucular bu motivləri "bədnəzərdən qoruyucu" rəmz kimi yozurlar. Qoruyucu motivlərin kənarlarında qırmızı gəzmələri vardır.

Xalçanın ağ yerlikli ana haşiyəsi səkkizbucaqlı medalyonlarla bəzədilmişdir. Ara sahədə tərtib edilmiş rənglər bu motivlərdə də təkrarlanır.

Səkkizbucaqlı medalyonların mərkəzində kənarları pilləli rombvari elementlər işlənmişdir. Bu elementlərin rəngləri də ara sahədəki butaların və səkkizbucaqlı elementlərin rəngi ilə ənənəvi qanunauyğunluqla uzlaşdırılmışdır.

Xalça. Yun. Xovlu. 292x105. h. 1332 (1911) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Əştərək

Ana haşiyəni hər iki tərəfdən içərisində altıbucaqlı elementlər işlənmiş kərpiciyə çalan qırmızı yerlikli bala haşiyələr əhatə edir. Altıbucaqlı elementlərin arasındakı boşluqlarda qoşa üçbucaqlı motivlər vardır.

Altıbucaqlı və qoşa üşbucaqlı elementlər açıq yaşıl, mavi göy, ağ rənglərlə tərtib edilmişdir. Altıbucaqlı motivlərin içərisində "S-"ə bənzər elementlər işlənmişdir. Ana haşiyə və bala haşiyə motivlərinin kənarları qara rəngli "su"larla tamamlanır.

Xalçanın yuxarı və aşağı hissəsindəki ağ yerlikli ana haşiyələrdə səkkizguşəli ulduz motivləri vardır. Bu motivlərin arasında kiçik ölçülü rombvari elementlər təsvir edilmişdir. Ulduzların yuxarı və aşağı hissəsindəki guşələr digər ulduzlara qollarla birləşdirilir. Xalça zəngin rəng palitrasına malikdir.

Xaricdəki bala haşiyə yan tərəflərdə sağdan, yuxarı və aşağı hissələrdə xaricdən, daxildəki haşiyə isə içəridən qırmızı, ağ yerlikli "siçandişi"lər işlənmiş mədaxillərlə əhatə olunub. Mədaxillərin kənarları qara rəngli "su"larla tamamlanır. Xalçanın kənarları sağ və soldan sarı və qəhvəyi rənglərlə hörmə üsulu ilə işlənmişdir.

Xalça. Yun. Xovlu. 222x152. h. 1332 (1911). İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Kəvər

Xalçanın yuxarı hissəsində yaşıl gölün sağ və solunda h. 1332 tarixi vardır.

Zoğalı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində böyük ölçülü yaşıl rəngli göl yerləşdirilmişdir. Gölün kənarlarında üçbucaqlı formalı çıxıntılar vardır. Çıxıntılar və digər hissələr göy, zoğalı və qırmızı "su"larla əhatə olunub. Yaşıl gölün içərisində bir-birinin ardınca düzülmüş üç rombvari medalyon təsvir edilmişdir. Medalyonlar bir-birinə bitişik formada işlənmişdir. Medalyonların mərkəzində dördbucaqlı formaya malik olan kənarları çıxıntılı kətəbələr vardır. Kətəbələrin yuxarı və aşağı hissəsində "buynuz" motivləri sağ və solda çıxıntılarla tərtib edilmişdir.

Xalçanın yuxarı və aşağı hissəsindəki medalyonlar "T" hərfinə bənzər, kənarları qarmaqlı elementlərlə tamamlanır. Rombvari medalyonların kənarları mavi və yaşıl "su"larla və qara rəngli dilikli elementlərlə işlənmişdir.

Xalçanın mavi yerlikli ara haşiyəsi zoğalı rəngli dalğavari elementlərlə bəzədilmişdir. Dalğavari elementlərin arasındakı boşluqlar gül, budaq və rombvari motivlərlə doldurulmuşdur.

Ara haşiyəni göy və zoğalı yerlikli haşiyələr əhatə edir. Göy yerlikli haşiyədəki gül, budaq motivləri zoğalı rənglə, zoğalı haşiyədəki eyni motivlər mavi rənglə tərtib edilmişdir. Haşiyələr hər iki tərəfdən ağ, zoğalı rəngli qırıq-qırıq xətlərlə tamamlanır.

Ara sahənin kənarları mavi, sürməyi rəngli diliklərlə əhatə olunmuşdur. Diliklərin kənarları qara rəngli "su"larla tamamlanır.

Xalça Qazax məktəbi üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri özündə əks etdirməklə yanaşı Kəvər bölgəsinə xas olan ənənəviliyi də özündə yaşadır.

Xalça. Yun. Xovlu. 312x173. h. 1336 (1915) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərəçiçək, Axtı

Xalçanın ara sahəsində mərkəzdəki gölün üst hissəsində h. 1336 tarixi vardır. Bu xalça Qazaxın "Dəmirçilər" kompozisiyası əsasında toxunmuşdur. Sürməyi yerlikli ara sahədə bir böyük ölçülü göl vardır. Gölün içərisində üç sürməyi yerlikli medalyon yerləşdirilmişdir. Medalyonların içərisində açıq qırmızı yerlikli həndəsi element vardır. Açıq qırmızı rəngli həndəsi elementin mərkəzində, ağ rəngli dördbucaqlı element işlənmişdir. Dördbucaqlı elementin mərkəzində zoğalı rəngli "qoşabuynuz" motivləri təsvir edilmişdir.

Ağ yerlikli elementlərin kənarlarında sağ, sol, yuxarı və aşağı tərəfə istiamətlənən "T" hərfinə bənzər motivlər vardır. Medalyonun kənarlarında göy yerlikli narıncı, zoğalı, ağ, qəhvəyi, moruq rənglərlə işlənmiş klassik, dilikli, qarmaqlı və digər motivlər vardır. Göllərin kənarları xaricdən açıq qəhvəyi rəngli "su"larla, daxildən isə qırmızı, ağ rəngli "siçandişi"lərlə işlənmişdir.

Xalçanın zoğalı yerlikli enli haşiyəsi ağ rəngli dalğavari xətlərlə tərtib edilmişdir.

Dalğavari xətlərin çıxıntıları vardır. Dalğavari xətlərin arasındakı boşluqlar çəhrayı, göy, ağ, sarı, narıncı, qəhvəyi, sürməyi, açıq qırmızı, açıq yaşıl rənglərlə işlənmiş güllərlə bəzədilmişdir.

Ara haşiyəni daxildən narıncı yerlikli, xaricdən isə göy yerlikli ensiz haşiyələr əhatə edir. Narıncı yerlikli ensiz haşiyədə çəhrayı, göy, zoğalı ağ, açıq qəhvəyi, sürməyi, moruq rəngli kiçik ölçülü dördləçəkli güllər təsvir edilmişdir. Eyni motivlər çəhrayı, narıncı, ağ, zoğalı qəhvəyi, moruğu rənglərlə göy yerlikli haşiyədə də təkrarlanır. Göy yerlikli haşiyənin kənarları çəhrayı rəngli "su"larla tamamlanır.

Haşiyələr ağ qırmızı rənglərlə işlənmiş "siçandişi"lərlə əhatə olunmuşdur.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqları Qazax xalçaları üçün səciyyəvi olan elementlər ilə doldurulmuşdur. Bu elementlər şəkəri, qırmızı, zoğalı, göy, açıq qəhvəyi, narıncı, mavi rənglərlə tərtib edilmişdir.

Xalçada rəng tərtibatı yüksək peşəkarlıqla həll edilmişdir. Müxtəlif rəng çalarlarının qanunauyğunluqla uzlaşdırılmasından xüsusi ahəng yaradılmışdır.

Xalça. Yun. Xovlu. 244x166. h. 1339 (1918) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Dərəçiçək, Axtı

Xalçanın mərkəzindəki yaşıl yerlikli medalyonun içərisində sağ və solda h. 1339 tarixi iki hissədə işlənmişdir.

Sumağı yerlikli bu xalçanın ara sahəsində üç böyük ölçülü səkkizbucaqlı göl yerləşdirilmişdir.

Xalçanın mərkəzindəki göl tünd yaşıl yerlikli, yuxarı və aşağı hissələrdəki göllər isə göy yerliklidir.

Yaşıl yerlikli gölün mərkəzində eyni formalı, nisbətən kiçik ölçülü altıbucaqlı göl, yuxarı və aşağı hissədə isə dördbucaqlı narıncı yerlikli həndəsi element vardır. Altıbucaqlı kiçik ölçülü gölün mərkəzində kənarları dilikli narıncı, açıq qəhvəyi rənglərlə işlənmiş və mərkəzində rombvari element tərtib edilmiş medalyon, dördbucaqlı elementlərin içərisində isə "qoşabuynuz" ornamenti vardır. Göy yerlikli böyük ölçülü gölün boşluqlarında səkkizguşəli ulduz, səkkizləçəkli gül və stilləşmiş "keçi" təsvirləri vardır. Gölün kənarları sağ və soldan göy, çəhrayı, açıq yaşıl rənglərlə işlənmiş kiçik ölçülü kvadrat şəkilli motivlərlə, aşağı və yuxarı hissələrdə isə çəhrayı, yaşıl, göy və mavi rəngli qırıq-qırıq xətlərlə tamamlanır.

Xalçanın yuxarı hissəsindəki göy rəngli gölün içərisində də eyni elementlər təkrarlanır. Lakin bu elementlər yaşıl, narıncı, qəhvəyi rəngli səkkizbucaqlı, nisbətən kiçik ölçülü göl isə tünd qəhvəyi yerliklidir. Gölün kənarları ağ, qəhvəyi kvadrat və "Z" şəkilli motivlərlə əhatə olunub. Dördbucaqlı həndəsi elementlər sumağı yerlikli "qoşabuynuz" motivləri açıq yaşıl rəngli, yuxarıdakı elementin kənarları yaşıl, narıncı, aşağıdakı elementin kənarları isə qəhvəyi, sarı maili düzülüşlü xətlərlə işlənib.

Ara sahənin aşağı hissəsindəki göy yerlikli gölün içərisindəki səkkizbucaqlı nisbətən kiçik ölçülü göl sumağı rənglə, içərisindəki ornamentlər narıncı, tünd yaşıl, açıq qəhvəyi, şəkəri, göy rənglərlə, kənarları sarı, sumağı kvadrat və "Z" şəkilli elementlərlə əhatə olunub. Gölün yuxarı hissəsindəki həndəsi element sumağı yerliklə, içərisindəki "qoşabuynuz" motivi açıq yaşıl, həndəsi elementin kənarları isə açıq yaşıl və narıncı kvadrat şəkilli elementlərlə tamamlanır.

Gölün aşağı hissəsində kiçik ölçülü səkkizbucaqlı göl yerləşdirilmişdir. Kiçik ölçülü bu gölün içərisindəki həndəsi element narıncı yerlikli, "qoşabuynuz" motivi tünd yaşıl, həndəsi elementin kənarlarındakı kvadrat şəkilli, hissələrdəki "Z" şəkilli motivlər isə yaşıl və narıncı rənglərlə tərtib edilmişdir.

Xalçanın tünd və açıq yaşıl yerlikli ana haşiyəsi kənarları pilləli klassik elementlər, "cütbuynuz" motivləri və digər elementlərlə bəzədilmişdir. Pilləli klassik elementlərin mərkəzində "dördünsür" motivi vardır.

Ana haşiyəni hər iki tərəfdən sumağı və göy rəngli "mollabaşı"larla işlənmiş bala haşiyələr əhatə edir. Haşiyələr hər iki tərəfdən ağ və qəhvəyi rənglərlə tərtib edilmiş kvadrat şəkilli mədaxillərlə tamamlanıb.

Xalça. Yun. Xovlu. 220x144. h. 1342 (1921) İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, İrəvan şəhəri

Xalçanın ara sahəsinin yuxarı hissəsində sağ tərəfdə h. 1342 tarixi vardır.

Tünd qırmızı yerlikli bu xalçanın ara sahəsinin əsas bəzəyi ara sahə boyu böyük ölçülü gölün içərisində yerləşdirilmiş ağac obrazından ibarətdir. Ağacın gövdəsi mavi, sağa və sola şaxələnən budaqları isə mavi, göy, narıncı, qəhvəyi, ağ və qara rənglərlə tərtib edilmişdir. Ağacın mavi rəngli budaqları və gövdəsi ağ "siçandişi"lərlə, qara rəngli budaqlar narıncı, ağ rəngli budaqların kənarları isə qara rənglə işlənmişdir. Budaqların uc hissəsi "ox" şəkillidir.

Xalçanın ara sahəsinin boşluqlarında kiçik ölçülü ağac motivləri, səkkizbucaqlı, rombvari, dördləçəkli gül, kiçik ölçülü "gözqaytarıcı" motivlər və stilləşmiş at təsviri vardır. Səkkizbucaqlı elementin içərisində səkkizləçəkli gül işlənmişdir.

Gölün kənarları sağ və soldan içərisində ağ, qara, narıncı, qırmızı rəngli "S"-ə bənzər motivlər işlənmiş mavi yerlikli zolaqla əhatə olunmuşdur. Baş və ayaq hissədə isə zolaqlar nisbətən ensiz formada işlənmiş və kiçik ölçülü "xaç"a bənzər (dördünsür) elementləri ilə bəzədilmişdir. Bu elementlər narıncı, ağ rənglərlə tərtib edilmişdir.

Ara sahənin boşluqları baş və ayaq hissədə içərisi dörd hissəyə bölünmüş səkkizbucaqlı, rombvari, cüzi nəzərə çarpan ağ və göy rənglərlə işlənmiş "qarmaqlı" motivlərlə bəzədilmişdir. Çox nadir hallarda təsadüf edilən narıncı rənglə işlənmiş "ürək" şəkilli motiv diqqəti cəlb edir.

Xalçanın tünd qəhvəyi yerlikli haşiyəsində səkkizbucaqlı elementlər vardır. Bu elementlərin içərisində svastika motivləri işlənmişdir.

Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətində svastika təsviri çox qədim bir tarixə malikdir. Bu element qədim dövrlərdən bu günə qədər bütün sənət sahələrində geniş surətdə təmsil olunur. Azərbaycanda saxsı məmulatları üzərində svastika təsviri artıq orta tunc dövründən məlumdur, onun geniş yayılması isə son tunc və erkən dəmir dövrlərinə təsadüf edir. Svastika elementini Qazax rayonunda Sarıtəpə yaşayış mərkəzindən tapılmış saxsı məmulatlarında, Kilikdağda, Göygöl, Gəncəçay vadisində təpə-qəbirlərdə, Daşkəsən, Gədəbəy, Dağlıq və Aran Qarabağda "daş qutu" tipli qəbirlərdə aşkar edilmiş qablarda, xüsusilə tez-tez təsadüf olunur.

Svastika bir çox xalqların ornamental incəsənətində artıq neolit dövrü təsvirlərində rast gəlinən ən arxaik simvollardan biridir.

Svastika Qərbi Azərbaycan, da çox geniş yayılmış elementlərdən biri olmuşdur.

Azərbaycanın bir çox bölgələrində svastika elementi yalnız ikinci dərəcəli doldurucu element olduğu halda, Gəncə-Qazax tipli xalçalarda bu element əksər hallarda ara sahə kompozisiyasının əsas ornamental motivi rolunda çıxış edir.

Xalçanın haşiyəsində ara bir nəzərə çarpan altıbucaqlı, rombvari və səkkizləçəkli gül təsvirləri də vardır. Qəhvəyi yerlikli ara haşiyə xaricdən narıncı, daxildən isə ağ yerlikli, içərisində dördbucaqlı elementlər işlənmiş dalğavari ornamentlərlə bəzədilmişdir. Dalğaların kənarları diliklərlə tərtib edilmişdir. Dördbucaqlı elementlərin künclərində ağ rəngli kiçik ölçülü kvadrat şəkilli motivlər vardır.

Narıncı yerlikli haşiyənin kənarları daxildən qəhvəyi rəngli "su"lar, xaricdən açıq qəhvəyi, qırmızı, daxildən isə qırmızı və ağ rəngli "siçandişi"lərlə işlənmişdir. Ağ rəngli haşiyənin kənarları isə qara və qırmızı rəngli "su"larla tamamlanır.

Zili. Yun. Xovsuz. 270x156. XX əsrin ortaları İrəvan qrupu. Qərbi Azərbaycan, Göyçə, Basarkeçər

"Zili" texnologiyası ilə toxunmuş bu xalça məmulatı Qarabağ qrupuna məxsus olan kompozisiyanı özündə əks etdirir.

Məfrəşin hər iki yan tərəflərinin ara sahəsi üfüqi istiqamətdə işlənmiş rapportlara bölünmüşdür.

Sürməyi yerlikli rapportun içərisində ağ, sumağı rənglərlə işlənmiş ağaca bənzər motivlər vardır. Ağ rəngli ağaca bənzər elementlərin şaxələri (budaqları) sumağı rəngli üçbucaqlarla, sumağı rəngli budaqlar isə ağ rəngli üçbucaqlarla tərtib edilmişdir.

Məfrəşin ağ yerlikli rapportlarında sumağı və qara rəngli ağaca bənzər elementlər vardır. Sumağı rəngli budaqlardakı üçbucaqlı motivlər qara rənglə, qara rəngli budaqlarda isə eyni motivlər sumağı rənglə işlənmişdir. Ağaca bənzər elementlər ümumilikdə tovuzquşunun quyruğunu xatırladır.

Rapportlardakı boşluqlar "S"-ə bənzər motivlərlə doldurulmuşdur. Sürməyi yerlikli rapportların kənarları bir-birinin ardında zəncirvari formada düzülmüş rombvari elementlərlə əhatə olunmuşdur. Qədim təsviri incəsənətdə olduğu kimi Azərbaycan xalçalarında da tez-tez rast gəlinən romblardan ibarət "paxlava" ornamenti vardır. Bu ornament bir çox xalçalarda və xalça məmulatlarında, həmçinin məfrəşlərdə geniş təmsil olunmuşdur. Azərbaycanın Qarabağ qrupuna və Şirvan qrupuna aid olan məfrəşlərdə bu ornament çox geniş yayılmışdır. Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Gədəbəy qəbiristanlığında tapılmış saxsı qabların üzərində, Mingəçevirdən tapılmış bürünc toqqalarda bu ornamentin təmsil olunduğunun şahidi oluruq. Azərbaycanda tunc və erkən dəmir dövrlərinin bir sıra arxeoloji abidələrində aşkara çıxarılmış çoxlu gil və sümük muncuqlarda da həmin ornament vardır.

Məfrəşin yuxarı hissəsində qara yerlikli rapporların içərisində kiçik ölçülü rombvari medalyonlar təsvir edilmişdir.

Medalyonların içərisində "xaç"a bənzər motivlər vardır. Medalyonların kənarları qırmızı, göy, qara rənglərlə işlənmiş zolaqlarla əhatə olunmuşdur. Zolaqların kənarları sarı sularla tamamlanır. "Xaç"a bənzər motivlər tünd qırmızı rənglə tərtib edilmiş, kənarları isə ağ rəngli "sı"larla tamamlanır.

Məfrəşin aşağı hissəsindəki ensiz rapportlarda yarımçıq, "romb"şəkilli elementlər işlənmişdir. Ensiz rapportları içərisində qarmaqlı motivlər işlənmiş ensiz zolaqlar əhatə edir. Motivlər açıq yaşıl, göy, sarı, ağ, qəhvəyi, rənglərlə işlənmişdir.

Məfrəşin alt hissəsi palazlara xas olan texnika və kompozisiya ilə toxunmuşdur. Palazlar üçün səciyyəvi olan zolaqlar tünd qırmızı, göy, yaşıl, ağ, qara rənglərlə işlənmişdir. Enli zolaqların kənarları ağ, qara rəngli "siçandişi"lərlə tərtib edilmişdir. Məfrəşin kənarında kiril əlifbası ilə "Məhəmməd" sözü yazılmışdır.

Kitabda təqdim olunan Azərbaycanın İrəvan qrupu xalçalarının toplandığı bölgələr və şəxslərin SİYAHISI

AĞBABA

Tacir Murtuz Məşədi Bilal oğlu - Ellər kəndi
Qara Əsgər Qaranlı - Göllü kəndi
Hacı Tağı Alı oğlu - Balıqlı kəndi
Qərib Məşədi Xəlil İmannəzər oğlu - Quzukənd

ŞÖRƏYEL

Ellər Nəsib oğlu - Qaraçanta kəndi
Ağa Həsən Cəfərağa oğlu - Gümrü
Salman Cümşüd oğlu Dəmirçilər - Gümrü

LORU

Binnət Əbülqasım oğlu - Barana, Ləmbəli
Anabəyim Surxay qızı Məmmədova - Barana, Ləmbəli
Süleyman Rəşid oğlu Salmanov - Voronsovka, Qaraqala kəndi
Yusif Ağa Həşim oğlu - Voronsovka, Cücəkənd kəndi
Pənah Axund Habil Rzayev - Cəlaloğlu

PƏMBƏK

Əli Quleyli nəslindən - Hamamlı, Qursalı kəndi
Məşədi Məmiş Axund Pənah oğlu - Hamamlı, Qursalı kəndi
Sayad Ağahətəm oğlu - Hamamlı, Saral kəndi
Cahangir Səmədoğlu - Hamamlı
Qara Novruz - Qarakilsə, Hallavar kəndi

ŞƏMŞƏDDİN

Məşədi Rəhim Kərbəlayi Məmməd oğlu - Tovuzqala
Səlimə Sarı Hüseyn qızı - Tovuzqala

APARAN

Saleh Güllücinski - Təzə Kəlaş kəndi
Ağa Mir Hacı Seyid Həsən oğlu - Babakişi kəndi

TALIN

Məşədi Allahyar Quldərviş - Quldərviş kəndi
Pirhüseyn Səfərəli oğlu - Baxçacıq kəndi
Novruzəli Sadıx oğlu Salmanov - Baxçacıq kəndi

ƏŞTƏRƏK

Hacıəli Sultan Əsədbəy oğlu - Pərpi kəndi
Yaqub Ağa Söhrab oğlu Ağayev - Pərpi kəndi
Sonabəyim Axund Fətulla qızı Avdıyeva - Pərpi kəndi
Mirzəbaba Əhmədhüseyn oğlu Qasımov - Ucan kəndi
Atakişi Səlim oğlu Hacıyev - Kötəkli kəndi

ELLƏR-ƏRZİN

Əhməd Məcid Allahqulu oğlu - Avdallar kəndi
Gülsüm Axund Vəli qızı - Cadqıran kəndi

AXTI

Abbas Camaloğlu - Alapars kəndi
Əli Əlsgərov - Dərəçiçək, Qaraqala kəndi
Əbdülfərəc Cabbaroğlu Xaspoladov - Ulaşıq kəndi
Seyidsəfər Məşədi Qurban oğlu - Ulaşıq kəndi
Nəcəfağa Mansurlu - Qorçulu kəndi

QIRMIZI KƏND

Qafta Hacı Hümmət qızı - Qaraqaya kəndi
Aşa Hacıkazım qızı - Yanıq Pəyə kəndi

BASARKEÇƏR

Səlimcan Məhəmmədvəli oğlu - Çaxırlı kəndi
Yusuf Məşədi Həşimbaba oğlu - Zər kəndi
Əli Hacı Məmmədkərimli - Şişqaya kəndi
Abduləzim Allahverdi oğlu - Nəriman kəndi
Ağanəzir İslam oğlu Hidayətov - Nəriman kəndi
Vəlican Körük Kərim oğlu - Pəmbək kəndi
Məstan Alıkişilərdən - Pəmbək kəndi
Bayramxatun İsa Nəcəf qızı - Ağkilsə kəndi
Talıbxan Alhəsən oğlu - Kərkibaş kəndi
Əvəzxan Alı oğlu Muxtarov - Kərkibaş kəndi

KƏVƏR

Alı Hüseyn oğlu Qıçamıllı - Göycəli kəndi
Kərim Alı Xanlıqlı - Göycəli kəndi

SƏRDARABAD

Zərri Qubışlu - Xeyirbərli kəndi
Sahab Hacı Zahidxan oğlu Şəfiyev
Məşədi Dursunəli Zərbəli oğlu

ÜÇKİLSƏ

Məşədi Əkbər Quluxan oğlu - Qarğabazarı kəndi
Təvəkkül Firudin oğlu İsmayılov

VEDİ

Eyyubova Əsli Novruz qızı - Kotanlı kəndi
Abdulla Kəngərlinski - Yengicə kəndi
Əsgərbəy Baxşəlibəyov - Qaralar kəndi
Mir Bağır Mir Cəfər oğlu - Taytan kəndi
Xəlilbəy Ağarəhim oğlu Cəlilov - Kolanlı kəndi

QƏMƏRLİ

Mirzə Məmmədvəli Qəmərlinski - Yamancalı kəndi
Mirmehdi Mirhəsən oğlu Sahabov - Arpavar kəndi
Zərifə Məşədi Qasım qızı Süleymanova - Sabunçu kəndi

ZƏNGİBASAR

Həsənbəy Axund Molla Xəlilbəy oğlu Qazıyev - Uluxanlı kəndi
İbadulla Mirməhəmmədoğlu - Uluxanlı kəndi

KEŞİŞKƏND

Məşədvəli Ağasalman oğlu Yusifov - Qabaxlı kəndi
Cəlil Alı oğlu Ağaməcid nəslindən - Qovuşuq kəndi
Avaz Paşa oğlu Həmidov - Kədikvəng kəndi
Yusif Məhəmməd oğlu Ağahüseynov - Çivə kəndi

SOYLAN

Elbəyi Elləzoğlu - Gomur kəndi
Əşrəf Hacı Salman oğlu - Kotanlı kəndi
Məşədi Haqqverdi Kərbəlayi Hətəm oğlu - Kotanlı kəndi
Fazil Mahmudxan oğlu - Zeytə kəndi
Babakişi Hacı Salman oğlu - Zeytə kəndi
Tanrıverdi Məşədi İzaməddin oğlu Kəlbiyev - Zeytə kəndi
Sona Zülfüqar qızı Ağamalıyeva - Zeytə kəndi

SİSYAN

Şıxəli Əli oğlu - Şəki kəndi
Mustafa Ağa İsmayıl oğlu İsmayılov - Şıxlar kəndi
Ataxan Qarabəy oğlu - Murxuz kəndi
Mahmud Kərimbəy oğlu Abbasov - Murxuz kəndi
Kərbəlayi Hətəm Hacı Yusup oğlu - Ağkənd kəndi

GORUS

Məşədi Barxudar Gilli - Şumuxu kəndi

QAFAN

Qulu İsmayıl - Qatar kəndi
Mütəllim Qələndər - Qatar kəndi

MEHRİ

Məşədi Dünyamalı Allahverdiyev - Əldərə kəndi
Oruc Səlimxan oğlu Orucalıyev - Lehvaz kəndi
Niftalı Zakir Həsən oğlu Məmmədov - Lök kəndi

İRƏVAN

Məşədi Səfər Kərbəlayi Əkbər oğlu
Məhəmməd Əmirgünə
Həsən Ağa Makulu
Əkbər Ağa Təkinski
Qara Hüseyn Almaça
Hacı İbrahimpaşa Məlik
Hacı Ənvər Vəliağa oğlu
Məhəmməd Ağa Cümşüdov
Məşədi Cəfər Rəhimov
Əkbər Rzayev
Səkinə Əliyeva
Qurbanxəlil Yusuf oğlu Məhəmmədhəsənov
Mirzə Hüseyn Seyidov
Bayram Əliyev
Abbasqulu Şükürağa oğlu Axundov

Biblioqrafiya

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti. Bakı, 1995
Adıgözəlov Ə. Ermənistan SSR-dəki Azərbaycan məktəblərinin inkişaf tarixindən. NDA. Bakı, 1986
Arzumanlı V., Nazim M. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998
Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab (Göyçə folkloru). Bakı, 2000
Azərbaycan folkloru antologiyası. VII kitab (Qaraqoyunlu folkloru). Bakı, 2002
Azərbaycan folkloru antologiyası. VIII kitab (Ağbaba folkloru). Bakı, 2003
Azərbaycan folkloru antologiyası. X kitab (İrəvan çuxuru folkloru). Bakı, 2004
Azərbaycan folkloru antologiyası. XII kitab (Zəngəzur folkloru). Bakı, 2005
Azərbaycan folkloru antologiyası. XV cild (Dərələyəz folkloru). Bakı, 2006
Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. cc. I-VII. Bakı, 1998-2003
Bayramov A.Ə. Qədim oğuz elərinin - Ağbaba, Şərəyəl və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. Bakı, 1996
Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 2002.
Bayramov Z., Cəfərli N. Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi // Elm və həyat, 1990, №6
Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, 1998
Çələbi E. Səyahətnamə. Bakı, 1997
Çuxur-Səd // Bayramov Z. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin qurulması və idarə sistemi. Bakı, 2006, s.128-135
Deportasiya. Elmi konfrans materialları. Bakı, 1998
Deportasiya. Bakı, 1998
Dərələyəzli K. Dərələyəz od içində. Bakı, 2001
Didərginlər. Bakı, 1990
Dünyamalıyeva S.S. Azərbaycan gəyim mədəniyyəti tarixi (bədii-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, 2002
Erməni cinayətləri. Bakı, 2004
Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995
Əfəndiyev R. Azərbaycan dekorativ - tətbiqi sənədləri (orta əsrlər). Bakı, 1976
Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı, 1998
Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu - "Ermənistan". Bakı, 1994
Ələkbərli Ə. Abbasqulu bəy Şadlinski. Bakı, 1996
Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan. I c. Vedibasar mahalı (Vedi və Qarabağlar rayonları). Bakı, 2000
Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan. II c. Zəngibasar, Gərnibasar və Qırxbulaq mahalları. Bakı, 2002
Əliyev Ə. Qırmızı tabor. Bakı, 1990
Əliyev F. Həsənov U. İrəvan xanlığı. Red. və ön sözün müəllifi K.Şükürov. Ikinci nəşri. Bakı, 2007 (Birinci nəşri 1997)
Həbib Rəhimoğlu. Silinməz adlar, sağalmaz yaralar... Bakı, 1997
Həsənov S. Erməni mənbələri qədim İrəvanın tarixi haqqında // Türk dünyası mədəniyyət dərgisi. 2007, №5, s.41-45
Xudiyev Ş., Əmirova F. İtirilmiş torpaqlar, itirilmiş sərvətlər (Zəngəzur, Göyçə mahalı). Bakı, 2005
İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, 1996
İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərinŞimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2009
İsaakyan Q. Ermənistan SSR (qısa tarixi oçerk). Bakı, 1960
İsmayılov H., Ələkbərli Ə., Qaraqoyunlu E. Türk mənşəli erməni soyadları. Bakı, 2011
Kərimov K., Əfəndiyev R., Rzayev N., Həbibov N. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, 1992
Kərimov S. XIX əsrin əvvəllərində Yerevan şəhərinin urbanizasiyası // Elm və həyat, 1991, №3, s.13-14
Kərimzadə F. Vedinin yanı dağlar... (etnoqrafik eskizlər) // Azərbaycan, 1988, №9, s.104-134
Kığamyans T. Erməni hərəkatının tarixçəsi. Erməni dilindən tərcümə Mirzə Fətəli İsmixanov. Bakı, 1917 (AMEA TİA)
Qarayev E. İrəvan xanlığı (1747-1828). Bakı, 2011
Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992
Qurbanlı Ə.S. Azərbaycan türklərinin Ermənistandan deportasiyası (1947-1953-cü illər). Bakı, 2004
Mehdiyev R. Gorus-2010: absurd teatr mövsümü. Bakı, 2010
Məhərrəmov S. Ermənistan SSR-də Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlər // Elm və həyat, 1986, №10
Məmmədli A.A. Ermənilərin gerçək tarixi. Bakı, 2005
Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi (qısa tarixi oçerk). Bakı, 1992
Məmmədov İ. İrəvan dəftəri. İctimai fikir tarixinin qərbisəyən üfüqləri. Bakı, 2002
Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, 2002
Məmmədov S. İrəvan şəhərində etnik çevrilişlər // Azərbaycan, 1992, №1-2, s.151-158
Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993
Muradov V. Azərbaycan xalçaları. Bakı, 2008
Muradov V. Azərbaycan xalçaları. Qarabağ qrupu. Bakı, 2010 (Azərbaycan və ingilis dillərində).
Muradov V. Azərbaycan xalçaları. Qarabağ qrupu. Bakı, 2010 (Azərbaycan və rus dillərində).
Musa Urud. Urud. Bakı, 2000
Musa Urud. Zəngəzur (Elmi-publisistik nəşr). Bakı, 2005
Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996
Mustafayev A.N. XX əsrdə Qərbi Azərbaycan ərazisindən azərbaycanlıların deportasiyası və Naxçıvan. NDA. Bakı, 2005
Nəbibəyli Z., Zəngilanlı M. Zəngəzurun qısa tarixi və coğrafiyası. Bakı, 2000
Nəcəfov B. Deportasiya. III hissə. Bakı, 1998
Onullahi S. Çuxursəəd - İrəvan Səfəvilər dövründə // Elturan, 1995, №1-2, s.16-19
Ordubadi M.S. Qanlı illər 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1911 (Təkrar nəşr. Bakı, 1991)
Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995
Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, 2001
Piriyev V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, 2003
Ramazanov Y.M. XIX əsr erməni nəsrində Azərbaycan folkloru motivləri. Bakı, 1985
Rüstəmov Ə. Ermənistan SSR Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimləri. NDA., Bakı, 1990
Rüstəmli Ə. Qədim oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları. Bakı, 1998
Seyidov M. Azərbaycan - erməni ədəbi əlaqələri. Bakı, 1976

Səbahəddin Eloğlu. Zəngəzur hadisələri. Bakı, 1992
Səmyuel A.Uimz. Ermənistan - terrorçu "xristian" ölkənin gizlinləri: Ermənilərin böyük fırıldaqlar seriyası. I c. Bakı, 2004
Süleymanov M. Erməni millətçiliyi və təcavüzkarlığı tarixindən. Bakı, 2008
Süleymanov M. İrəvan xanlığının Rusiyaya birləşdirilməsi. Bakı, 1997
Şəbiyev B. Fərmanlar Çuxur-Səd tarixi üzrə mənbə kimi (XVII əsr) //Türk dünyası: dünəni və bu günü. Beynəlxalq elmi konfrans. Tezislər. Bakı, 2011, s.407-409
Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsr Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978
Şükürov K. Qərbi Azərbaycan-Ermənistan (indiki) tarixşünaslığı və ümumi Azərbaycan tarixində əksi//F.Əliyev, U.Həsənov. İrəvan xanlığı. Bakı, 2007, s.5-24
Şükürov K. Azərbaycan ermənişünaslığı: xüsusiyyətləri, tarixi və dövrün tələblərinə dair // Qarabağ dünən, bu gün və sabah. Bakı, 2006, s.115-122
Şükürov Ş. Uluxanlı (Bədii - tarixi, etnoqrafik oçerk). Gəncə, 1999
Tağıyeva G.M. Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi // BDU-nun 90 illik yubileyi münasibəti ilə tarix fakültəsi əməkdaşlarının elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2009, s.275-277
Topçubaşov Ə.M. Azərbaycanın təşəkkülü. Istanbul, 1918 (Təkrar nəşr., Bakı, 1990)
Vəlizadə İ., Muradov B. Ermənistan azərbaycanlılarının soyqırımı. Bakı, 1996
Vətən qürbətdə qaldı. Göyçə mahalından toplanmış folklor örnəkləri. Bakı, 1993
Zərdabi H.B. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1960
Ziyadxan A. Azərbaycan tarixinə, ədəbiyyatına, siyasətinə dair oçerklər. Paris, 1919 (Təkrar nəşr, Bakı, 1993).
Yerevanlı Ə. M.Ə.Sabir və erməni xalqı. Yerevan, 1962

İNGİLİS DİLİNDƏ

Azerbaijan Republic. Magical Knots // Hali. Carpet, Textile and Islamic art. 2007, January-February, issue 150
Azerbaijan Republic. "Azer-Ilme" LTD // Hali. 2007, spring, issue 151
Azerbaijan. Nakhchivan Carpets // Hali. 2007, autumn, issue 150
Bournoutian, G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795- 1828. Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persia. Costa Mesa, California and New York, 1992
Bournoutian, G.A. The ethnic composition and the socio-economic condition of Eastern Armenia in the first half of the nineteenth century // Transcaucasia Nationalism and Social change. The University of Michigan Press, 1996
Charles Grant Ellis. Early Caucasian Rugs. The textile museum fiftieth anniversary. 1925-1975. Washington, 2008, 112 p.
Hazledine, Tony. On the Road to Zakatala // Hali. December, 1994 - January, 1995, issue 78, p.88-95
Hovannisian, G.R. Armenia on the Road to Independence, 1918. Los Angeles, 1967
Hovannisian, G.R. The Republic of Armenia. Vol.I-IV. University of California Press. 1982-1996
Muradov, V. Azerbaijani Carpets. Garabagh Group. Baku, 2010
Shirvan"Arjiman carpet from Azerbaijan // Hali. 2008, spring. Issue Recreated by "Azer-Ilme" LTD (The "Sheih Safi" Carpet has been woven for the first time in Azerbaijan) // Hali. 2008, summer, issue 156

TÜRK DİLİNDƏ

Beydilli K. 1828-1929 Osmanlı-Rus savaşında Doğu Anadoludan Rusiyaya köçürülən ermənilər // Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi. Cilt XIII, sayı 17. Ankara, 1988
Kırzıoglu F. Osmanlıların Kafkas ellerini fethi (1451-1590). Ankara, 1976
Cemal Gökçe. Kafkasya ve Osmanlı İmperatorluğunun Kafkasya siyaseti. İstanbul, 1979
Məmmədov S. Karakoyunlular ve Batı Azerbaycan // Türkler. Yeni Türkiye yayınları. c.VI. Ankara, 2000
Silahsör Kemani Mustafa ağa. Revan Fethnamesi // M.Münir Aktepe. 1720-1724. Osmanlı-İran münasibetleri. İstanbul, 1970

RUS DİLİNDƏ

Абаза В.А. История Армении. СПб. [Б.и.] 1883
Абдуллаев А.И. Материальная культура азербайджанцев проживающих в Армении в XIX - начале XX веков (Историко-этнографическое исследование по материалам Вайоцдзорской зоны). АКД. Тифлис, 1981.
Абдуллаева Н.А. Ковровое искусство Азербайджана. Баку, 1971
Агаджанов М.В. Г.К. Орджоникидзе в борьбе за осуществление национальной политики Коммунистической партии в Закавказье (1921-1926). Тбилиси, 1960
Агаян Ц.П. Великий Октябрь и борьба трудящихся Армении за победу Советской власти. Ереван, 1962.
Агаян Ц.П. Роль России в исторических судьбах армянского народа. К 150-летию присоединения Восточной Армении к России. Отв. ред. акад. А.Л.Нарочницкий. М., 1978.
Агаян Ц.П. Победа Советской власти и возрождение армянского народа. М., 1981.
Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX века. Сост. проф. В.Рштуни при участии К.Степаняна. Ереван, 1951.
Адамов А.К. Советские ковры и их экспорт. М. - Л., 1934
Адонц М.А. Экономическое развитие Восточной Армении в XIX веке. Ереван, 1957.
Адонц Н. Марзбан Васак пред судом истории. СПб., 1904.
Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908 (Изд. 2-е. Ереван, 1970)
Акопян Т.Х. История Еревана (1801-1879). АДД. Ереван, 1960
Акопян Т.Х. Очерк истории Еревана. Ереван, 1977
Акты собранные Кавказской Археографической комиссией. тт.I-XII. Тифлис, 1866-1984
Алавердянц М.Я. Граф Иван Федорович Паскевич - Эриванский и его деятельность на Кавказе в очерках армянского историка. СПб., 1912
Алекперов А.К. Поездки в Зангезура и Нахкрай // Изв. об-ва обслед. и изуч. Азербайджана, 1927, №4, с.210-216
Алиева А. Ворсовые ковры Азербайджана XIX - начала XX века. Баку, 1987
Ализаде А. Социально - экономическая и политическая история Азербайджана XIII - XIV вв. Баку, 1956
Амбарян А. Развитие капиталистических отношений в армянской деревне. Ереван, 1959.
Амфитеатров А.В. Армянский вопрос. СПб., 1906
Амфитеатров А.В. Армения и Рим. Пгд., 1916
Ананов И.Н. Судьба Армении. М., 1918
Андроников И.З. Очерки виноградарства и виноделия в Эриванской губернии, 1896
Аннинский А. История Армянской церкви (до XIX в.). Кишинев, 1990
Аракелян Б.Н. Очерки по истории искусства древней Армении. Ереван, 1976
Аракелян Г.Р. Кустарные промыслы в Восточной Армении во второй пол. XIX в. АКД. Ереван, 1976

Аргутинский -Долгоруков А.М. История сооружения и эксплуатации Закавказской железной дороги за двадцать пять лет ее существования (1871-1896 гг.). Тифлис, 1896
Арешян С.Г. Из предистории арменоведения в России // Изв. АН. Арм. ССР. Общ. науки. 1955, №1, с.3-12
Армения. М. - Л., 1929
Армения. П., Сб. г. (Лагов Н.М.)
Армения в единой семье народов СССР. Ереван, 1972
Армения в пятом веке. Б.и., б.г.
Армяне. Сб. Ереван, 1991
Армяне-арийцы. СПб., 1995
Армяно-русские отношения в XVII веке. Сборник документов. Т.I. Подг. к печати В.А.Парсамян, В.К.Восканян, С.А.Тер-Авакимова. Под ред. В.А.Парсамяна. Ереван, 1953
Армяно-русские отношения в XVIII веке. Сборник документов. т.II.ч.I . Под ред. А.Иоаннисяна.Ереван, 1964
Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в. Сборник документов. т.II, ч.II. Ереван, 1967
Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века. Сборник документов. т.III. Сост. В.К.Восканян, Дж.О.Галустян, В.М.Мартиросян. Отв. ред. В.К.Восконян. Ереван, 1978
Армянская анонимная хроника. 1722-1736. Пер. с турецкого и прим. акад. З.М.Буниятова. Баку, 1988
Армянская набойка. Сост. Л.Дурнова. М., 1953
Армянская поэзия в переводах В.Я.Брюсова. Ереван, 1956
Армянская ССР. М., 1955
Армянская ССР. Краткие сведения о природе, населении и хозяйства. М., 1958
Армянская ССР. Административно-территориальное деление. Ереван, 1976
«Армянский вопрос" на Кавказе. В трех тт. СПб., 2011
Армянский сборник. 2-е изд. М., 1911
Арутюнян Б.М. Крупное монастырское хозяйство в Армении в XVII-XVIII вв. Ереван, 1940
Арутюнян П.П. Положение рабочего класса и рабочие движение в Восточной Армении в 1900-1914 гг. АКД. Ереван, 1979
Арутюнян П.Т. Освободительное движение армянского народа первой четверти XVIII века. М., 1954
Арутюнян Ш. Социально-экономические отношения в уезде Сурмалу (1828-1915). АКД. Ереван, 1971
Асадов С. Миф о «Великий Армении". Баку, 1999
Асадов С.Философия реваншизма или армянская кровожадность. Баку, 2001
Асратян М. Очерк армянской архитектуры. М., 1985
Ахов М. 1. Очерки из истории армянского «государства". 2. Россия и армяне. СПб., 1902
Ахундов Д.А. Архитектура древнего и ранне - средневекового Азербайджана. Баку, 1986
Ахундов Д.А. Рец. на кн. Аргама Айвазяна // Изв. АН Азерб. ССР. Сер. ист., философ. и права, 1988, №2, с.115-121
Баддели Д. Завоевание Кавказа русскими. 1720-1860 / Пер. с англ. М., 2007
Бадалян А.Л. Население Армении со времени присоединения ее к России и до наших дней // Изв. АН Арм. ССР, общ. науки 1953, №5, с.49-71
Балаян З.Г. Очаг. Ереван,1984
Беляев Н.И. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. М., 1956
Борьян Б.А. Армения, международная дипломатия и СССР. В 2-х чч. ч.1. М. - Л., 1928
Броневский С. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. В 2-х ч. ч.I. География. М., 1823
Броневский С.М. Путешествие по Кавказу. М., 1828
Брюсов В. Летопись исторических судеб армянского народа. Ереван, 1989
Буниятов Н.Г., Яралов Ю.С. Архитектура Армении. М., 1950
Буниятов З. Азербайджан в VII-IX вв. Баку, 1965
Буниятов З.М. Размышления по поводу книгу А.Н. Тер-Гевондяна «Армения и Арабский халифат" // Изв. АН Азерб. ССР. Сер. ист., филос., права. 1977, №4
Буниятов З.М.Еще один, заморский подпевала, или «разыскания" Роберта Хевсена // Изв. АН Азерб. ССР. Сер. история, филос. и права. 1988, №2, с.113-114
Буниятов З.М., Нейматова М.С. Рец. на «Корпус арабских надписей Армении VIII-XVI вв." А.А.Хачатряна // Изв. АН азерб. ССР. Сер. ист., филос. и права. 1988, №3, с.105-112
Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1802 гг. чч.1-3. СПб., 1869
Вартанян С.А. Победа Советской власти в Армении. Ереван, 1959
Вартанян С.А. Из истории большевистских организаций Армении // Труды Тбил. госпединст. им Пушкина, 1964. т.18
Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении. Ереван, 1957
Велиханова Н. Зорик Балаяну - размышления по поводу книга «Дорога" // Изв. АН Азерб. ССР. Сер. ист., филос. и права, 1989, №3, с.118-128
Велиханова Н. А.К.Шагинян Закавказье в составе Арабского халифата. СПб.: Изд. Санкт-Петерб. ун-та, 1998. Рец. // Изв. НАНА, Сер. ист., филос. и права 2001, №3, с.227-248
Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. СПб., 1904 (Баку: Элм, 1990)
Вердиева Х.Ю. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX - нач. XX в.). Баку, 1999
Вердиева Х., Гусейнзаде Р. «Родословная" армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Эссэ. Баку, 2003
Вермишев Х.А. Материалы для истории грузино-армянских отношений. СПб., 1904
Виноградов К.Б. Берлинский конгресс 1878 года // Мировая политика 60-80- годов XIX века: события и люди. Л., 1991, с.92-162
Военно-статистическое обозрение Российской империи. т.XVI. ч.6. Эриванская губерния. Сост. П.К.Услар. СПб., 1853
Воронов Н.И. Данные об армянском населении в России А.Д.Ерицова // Изв. КОИРГО. Тифлис, 1882-1883, т.VII, вып. 1, с.90-95
Воронцов-Дашков И.И. Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем генерал-адъютанта Воронцова-Дашкова. Тифлис, 1907
Воронцов-Дашков И.И. Всеподданнейший отчет за пятилетие управления Кавказом. СПб., 1910
Воронцов-Дашков И.И. Всеподданнейший отчет за восемь лет управления Кавказом. СПб., 1913
Восстановление народного хозяйства Армянской ССР (Материалы и документы за 1921-1928 гг.). Ереван, 1958
Высочайший указ Сенату об образов Армянской области // ГИАРФ. ф. 880, оп.5, д. 389, л.1805
Галоян Г.А. Борьба за Советскую власть в Армении. М., 1957
Галоян Г.А. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900-1922. Ереван, 1969
Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья. М., 1976
Гарибджанян Г.Б. Коммунистические организации Армении в борьбе за победу советской власти. Ереван, 1957
Гедеванов М.А. Зангезурский уезд в медицинском отношении за 1890-92 гг. // Медицинский сборник, 56. Тифлис, 1892, с. 119-176
Гейдаров М.Х. Замечания о предисловии и комментариях Л.А.Ханларяна к соч. Аракела Даврижеци «Книга историй". Пер. с арм. М., 1973 // Изв. АН Азерб. ССР. Сер., ист., филос. и право. 1975, №2, с. 105-110
Гейдаров Н.Г. В горах Зангезура. Воспоминания о годах борьбы за победу и укрепление советского строя. Баку, 1986
Гермоген (Добронравин К.) Краткий очерк истории армянской церкви. М., 2000
Гершельман Ф.К. Причины неурядиц на Кавказе. СПб., 1908

Гёзалова Н. О кн. Дж.Борнотьяна «Иреванская ханства при Гаджарах (1795-1828)" // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Xəbərlər. Tarix, fəlsəfə, hüquq ser. 2007, N8, s.118-127
Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. М., 1831 (Баку: Элм, 1990)
Глинка С. Обозрение истории армянского народа. М., 1832
Гоголь Ф.В. Ковры. М., 1950
Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области // Соч. в двух томах. т.II. М., 1971
Григорьян А.Г., Товмасян М.Л. Архитектура Советской Армении. М., 1986
Григорьян Г.М. Очерки истории Сюника. IX-XV вв. Ереван, 1990
Григорьян З.Т. Присоединение Восточной Армении к России. М., 1959
Гуайта Дж. 1700 лет верности. История Армении и ее церкви. М., 2002
Гуланян Х. Экономическое состояние Армении в первой половине XIX века и экономические взгляды Х.Абовяна. Ереван, 1955
Гурко-Кряжин В. Армянский вопрос // Большая Советская Энциклопедия. т.3. М., 1926 (переизд. Баку, 1990)
Гусейнзаде Р.А. Кавказ и сельджуки. Баку, 2010
Гюрюн К. Армянское досье. Перев. с турецкого. Баку, 1993
Дарян В.А. Шелковая промышленность Армянской ССР. Краткий очерк. Ереван, 1956
Джавахов. Государственный строй в древней Грузии и Армении. М., 1905
Дживелегов А.К. Армяне в России. М., 1906
«Джихан-нюма" и «Фелеке" Кятиба Челеби как источник по истории Армении (XVII в.). Предисл., перевод и коммент. А.А.Папазяна. Ереван, 1973
Драсханакертци И. История Армении (Пер. с древнеарм.). Ереван, 1986
Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803-1906 года. СПб., 1866
Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. т.I-IV. СПб., 1871-1888
Дурново Л.А. Очерки изобразительного искусства средневековой Армении. М., 1979
Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. История армянского нагорья с 1500 по 500 г. до н.э. Хурриты, дувийцы, протоармяне. Ереван, 1968
Евецкий О. Статистическое описание Закавказского края в исходе XVIII в. и сравнение оного с нынешней. В 2-х частях. СПб., 1835
Ениколопов И.К. Грибоедов и Восток. Ереван, 1954
Еремян С.Т. Процесс формирования армянского народа // Ист. - фил. журнал, 1970, №2
Ереван и его окрестности. 1973
Ереванци С. Джамбр. Памятная книга. Зерцало и сборник всех обстоятельств святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. М., 1958
Ерицов А.Д. Данные об армянском населении России // Известия КОИРГО. т. VII. кн. 1-2. Тифлис, 1883
Желиховская В. Кавказ и Закавказья. Изд.4. М., 1913
Мадатова Софья Ал. Жизнь генерал-лейтенанта князя Мадатова. СПб., 1875
Загурский Л.П. Этнографические карты Кавказского края // Изв. КОИРГО. т.VII. кн. 1-2. Тифлис, 1883
Загурский Л.П. Этнологическая классификация кавказских народов // КК на 1888 г.
Закавказье. М., 1914
Записки А.П.Ермолова. 1798-1826. М., 1991
Захарова О.Ю. Генерал фельдмаршал светлейший князь М.С.Воронцов: Рыцарь Российской империи. М., 2001
Зелинский С.П. О санитарном состоянии Эриванской губернии // Кавказ, 1883, №181; 1888 №121, 125
Зелинский С.П. Три магала: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский. Географически-статистическое и сельскохозяйственное описание // Сборник сведений о Кавказе. т.VII. Тифлис, 1880
Зограбян Э.А. Коммунистическая партия Армении в борьбе за осуществления ленинский внешней политики (1920-1922). АКД. Ереван, 1923
Зубарев Дж. Эриванская провинция // Обозрение Российских владений за Кавказом. в 4-х чч. ч. IV. СПб., 1836
Зубиетян В.Г. Даралагяз (Экономико-географический очерк) // Изв. АН Арм. ССР. Общ.науки. 1950, №9, с.3-23
Зубиетян В.Г. Экономика Зангезура // Изв. АН Арм. ССР. Общ.науки. 1952, №1, с.87-97
Зубов П. Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях. 4 части. СПб., 1834-1835
Зубов П. Картина последней войны с Персией 1826-1828 гг. С присовокуплением историко-статистического образа завоеванных городов и воспоминания об Эривани. СПб., 1834
Зулалян М.К. Армения в первой половине XVI в. М., 1971
Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (Из военно-политической истории). М., 1969
Иголкин А. Московский договор с Турцией. Взгляд из России через 77 лет // Арм. вестник 1999, №1-2.www.hayastan.ru
Иголкин А. Независимое Закавказье в 1917-1921 гг. // Армянский вестник, 1998, №1.www.hayastan.ru
Из истории аграрной политики царизма в Грузии, Азербайджане и Армении (Сб.архивных материалов). Ереван, 1954
Из истории иностранной интервенции в Армении 1918 г. Ереван, 1970
Исмайлова Т.А., Айвазян М.А. Искусство Армении. М., 1962
Имранлы К. Создание армянского государства на Кавказе: Истоки и последствия. М., 2006
Иоаннисян А.Р. Россия и армянское освободительное движение в 80-х гг. XVIII века. Ереван, 1947
Иреванское ханство. Российское завоевание и переселение армян на земли Северного Азербайджана. Баку, 2010
Исаев М.Д. Ковровое производство Закавказья. М., 1931
Исторические памятники вероучения армянской церкви, относящиеся к XII столетию. СПб., 1847
История армянского народа. ч.I / Под ред. Б.И.Аракеляна, А.Р.Иоаннисяна. Ереван, 1951
История армянского народа: с древнейших времен до наших дней / Под ред. М.Г.Нерсисяна. Ереван, 1980
Ишханян В. Народы Кавказа. Петроград,1916
Кавказ и Российская империя: проекты, идеи, иллюзии и реальность. Нач.XIX в. - нач. XX вв. СПб., 2005
Кафтарян С.М. Россия и армяно-турецкие отношения от Туркменчайского договора до Берлинского конгресса (1828-1878 гг.). АКД. Киев, 1953
Керимов Л. Азербайджанский ковер. В трех тт. т.I. Баку - Л., 1961; т.II. Баку, 1983; т.III. Баку, 1983
Киракосян Дж.С. Буржуазная дипломатия и Армения. Ереван, 1981
Кавказ и Закавказье за время управления ген. от инфант., ген.- адъютанта Барона Гр.Вл.Розена 1-го, 1831-1837
Казарян М.М. Армянский ковер. Armenian carpet. Библ. Ереван, 1984
Канодеев И.К. Очерки Закавказской жизни. СПб., 1902 (Баку, 1990)
Капанцян Гр. Хайаса-колыбель армян. Этногенез армян и их начальная история. Ереван, 1947
Карапетян Р. Формирование населения Еревана. АКД. Ереван, 1979
Карапетян С.Х. Большевистские организации Армении в борьбе за советской власти в 1917-1920. АДД. М., 1955
Карапетян С. К истории освобождения Зангезура от дашнакских банд // Изв. АН Арм. ССР. Общ. науки. 1955, №1, с.31-42
Карты губерний и областей Закавказского края, с показанием границ уездов… 1902
Каринян А. Шаумян и националистические течения на Кавказе. Баку, 1928
Качазнуни Ов. Дашнакцутюн больше нечего делать. Баку, 1990
Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией (ист. очерк). т.I. СПб., 1913
Ковалевский П.И. Кавказ. История завоевания Кавказа. т.II. СПб., 1915

Ковры Азербайджанской ССР. Альбом. Баку, 1951
Кондратенко Е.И. Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифлис, 1899
Кондратенко Е.И. Распределение армянское население по Закавказью и Кавказу на основании «Свода…" // Записки КОИРГО. XVIII. Тифлис, 1896
Кондратенко Е.И. Этнографические карты губерний и областей Закавказского края, составленной по «Своду…" // Записки КОИРГО. XVIII. Тифлис, 1896
Костанянц К. Краткий очерк историиАрмении. М., 1911
Крестьянское движение в Армении в XIX в. Ереван, 1948
Кулиева В.А. Роль и позиция мусульманского духовенства в социально-культурной жизни Нахичевани, Эриванской губернии и Зангезура в XIX-нач. XX вв. Баку, 1979
Кулиева В. Ответ на попытку А.Д.Папазян представить историю Азербайджана, как историю Армении // Азербайджан и азербайджанцы, 2003, №3-4
Кулиева В. Роль и позиция мусульманского духовенства… Баку, 2003
Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана XVIII в. Баку, 1948
Ленг Дэвид. Армяне. Народ - созидатель / Пер. с англ. М., 2009
Линч Х.Ф.Б. Армения. Путевые очерки и этюды. В 2-х томах. Пер. с англ. Т.1-й. Русские провинции. Тифлис, 1910
Майское восстание в Армении. Сб. стат. и док. Ереван, 1930
Майсуров М. Характеристика племен, обитающих в Эриванской губернии // Кавказ, 1860, №69
Мамедов И. Трилогия панармензима. Коварная стратегия чередующихся агрессий (в трех кн.). Баку, 2006
Мамедов И. Об истории, исконной земле и горькой судьбе азербайджанцев, изгнанных из нынешней Республики Армения. Баку, 2009
Мамедов С.А. Исторические связи азербайджанского и армянского народов во второй половине XVII - первой трети XVIII в. Баку, 1977
Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании. Баку, 1986
Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005
Манандян Я.А. Народные восстания в Армении против арабского владычества. Ереван, 1939
Манандян Я.А Тигран второй и Рим. Ереван, 1943
Манандян Я.А Краткий обзор истории древней Армении. М. - Л., 1943
Манандян Я.А О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван, 1954
Марухян А.О. Положение крестьян в досоветской Армении (1900-1920). Ереван, 1948
Материалы для изучения экономического быта государственных крестян. тт.I-VII. Тифлис, 1885-1887
Материалы для статистики Эриванской губернии // Сборник статистических сведений о Кавказе. т.I. Под. ред. Н.И. Воронова. Тифлис, 1869, Отд.I, разд. III, с.3-67
Мегрелидзе Ш.В. Вопросы Закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Тбилиси, 1972
Мелик -Саркисян Р.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1870 года в Армении. АКД. Ереван, 1969
Меликзетян А.У. Репатриация зарубежных трудящихся армян в Советскую Армению в 1921-1925 годах. АКД. Ереван, 1962
Миллер А.А. Ковровые изделия Востока // Выставка этнографического отдела русского музея. Л., 1924
Мириманян Х. Армянская ССР // Наша страна, 1938, №9, с.3-10
Мирмахмудова С.Н. Исследование азербайджанских ойконимов на территории Армянской ССР. АКД. Баку, 1986
Мкрян М.М. Movsес Хоренаци. Ереван, 1969
Мурадов В. Азербайджанские ковры. Карабахская группа. Баку, 2010
Надеждин П. Кавказский край: природа и люди на Кавказе. 2-е изд. Обработ и доп. Тула, 1895
Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX - нач. XX в. ч.1. Баку, 1993
Наджафов Б. Лицо врага. ч.I. Баку, 1994
Назим Мустафа. Репрессии против азербайджанцев на территории нынешней Армении в 1920-1930 гг. // Азербайджан и азербайджанцы, 2001 №7-8, с.101-111
Народные хозяйство ССР Армении к концу восстановительного периода. Эриван, 1928
Народное хозяйство Армянской ССР. Стат.сб. Ереван, 1957
Нейман М. Армяне. Краткий очерк их истории и современного положения. СПб., 1899
Нефедьев Н. Взгляд на армянскую область. СПб., 1839
Николаи. Отчет по главному управлению наместника Кавказского за первое 10-летию управления. Тифлис, 1873
Обзор Эриванской губернии за 1905 гг.
Обозрение Российских владений за Кавказом в стат., этногр., топограф. и финансовом отношениях. 4 части. СПб., 1836
Овакимян В.Х. Крестьянское движение в Восточной Армении в конце в XIX в. (1880-1890-е гг.). АКД. Ереван, 1979
Описание Закавказского края. Статья XLI // Статистические труды. И.Ф.Штукенберга. т.2. СПб., 1860, с.1-50
Описание сел. Герусы и говор о преобразовании его в уездный город // Кавказ, 1874, №12
Орлов Н.М. Горные богатство и ковры. Экспортные ковры Закавказья. ч.III. Тифлис, 1925
Орманиан М. Армянская церковь, ее история… М., 1913
Очерк истории Коммунистической партии Армении. Ереван, 1967
Пагирев Д.Д. Шопен и камеральное описание Армянкой области в 1829 и 1830 гг. // Кавказ, 1892, №166-168
Пагирев Д.Д. Чума в Армянской областью в 1828 г. // Кавказ, 1892, №112, 113
Памятная книжка Эриванской губернии. 1902, 1904, 1906, 1912, 1914
Папазян А.Д. Аграрные отношения в Воточной Армении в XVI-XVII вв. Ереван, 1972
Парсамян В.А. Колониальная политика царизма в Армении. Ереван, 1940, ч.I
Парсамян В.А. История армянского народа. 1801-1900 гг. Кн.1. Ереван, 1972
Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып.LXXI. Эриванская губ. СПб., 1905
Персидские документы Матенадерана. Указы. вып.I. XV-XVII вв. Сост. А.Д. Папазян. Ереван, 1956
Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- нач. XIX вв. Л., 1949
Пиотровский Б.Б. Урарту. Л., 1939
Пиотровский Б.Б. О происхождении армянского народа. Ереван, 1946
Пиотровский Б.Б. Искусство Урарту. VIII - VI вв. до н.э. Л., 1962
Пиралов А.С. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. М., 1913
Покоренный Кавказ (Очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа с иллюстрациями). кн.I-V. СПб., 1904
Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. СПб., 1886. т.3, вып.1, Персидская война (1826-1828).
Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Тифлис, 1887. т.4. Вып.1. Турецкая война.
Потто В.Генерал-адютант Иван Давыдович Лазарев. Тифлис, 1900
Потто В.Страна Арарата. СПб., 1900
Потто В.Покорение Эривани. Спб., 1900
Потто В. В.А. Переселение христиан из Турции. СПб., 1901
Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней. Под ред. Валерия Брюсова. М., 1916
Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX - XXI вв.). Краткая хронологическая энциклопедия. Баку, 2002

Присоединение Восточной Армении к России (1801-1813). Сост. Ц.П.Агаян, С.А.Тер-Авакимова, Д.А.Мурадян, В.А.Дилоян. Под ред. Ц.П.Агаяна. т.I. Ереван, 1972
Присоединение Восточной Армении к России. Сб.док. т.II. (1814-1828). Ереван, 1978.
Присоединение Восточной Армении к России и его историческое значение. Сб. ст. Ереван, 1978
Производство ковров. М., 1931
Разбор сочинения г.Шопена «Статистическое описание Армянской области". Составл. гг. академиками Броссе и Кеппеном. 1841 (б.м.и.)
Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сб. док. Ереван, 1978
Распределение населения Елисаветпольской, Эриванской и Бакинской губернии по народностям // КК на 1893 г., с.36-46
Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и XVII веке (1590-1700 гг.) Баку, 1981
Россия и армянский вопрос / Тунян В.Г. Ереван: б.и. 1998
Россия и Кавказ сквозь два столетия. СПб., 2001
Рштуни В. Крестьянская реформа в Армении в 1870 г. Ереван, 1947
Саакян А.С. Культово-мемориальные памятники в системе армянской средневековой народной культуры. АКД. Ереван, 1986
Сафаров Р. Изменение этнического состава населения Иреванской губернии в XIX - XX веках (этнодемографическое и этногеографическое исследование). Баку, 2009
Сборник статистических сведений по Закавказскому краю. Тифлис, 1902
Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис, 1893
Сеидзаде А. Хачатур Абавян и его связи с передовыми представителями Азербайджана XIX века. Баку, 1960
Служивый. Очерки покорения Кавказа (с рисунками и картами). СПб., 1901
Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках. М., 1958
Соболь В. Кавказская слава. М., 2009
Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. чч. 1-3. М., 1833 - 1838
Советская Армения в 1920-1925 гг. Эреван, 1926
Состояние просвещения восточных армян 1830-1870. Сб.док. и мат. Ереван, 1987
Список населенных мест Эриванской губернии. Эриван, 1908
Справка прокурора Эчмиадзинского синода А.Френкеля, представленная в 1907 г. Святейшему Синоду // Изв. АН Азерб. ССР Сер. ист., филос. и права. 1989, №2
Статистический взгляд на Эриванскую провинцию // ТВ, 1831, №6,7
Статистическое описание городов Тифлисской и Эриванской губернии // КК на 1866, с.49-90
Статистическое описание городов Тифлисской и Эриванской губернии. Тифлис, 1894
Стебницкий О. Картографическое обозрение Кавказа и Закавказья // Труды III Межд-го съезда ориенталистов. 1876. т. I, с.361-370
Степанян И.С. Географические наименования Армянской ССР. Ереван, 1951
Тавакалян Н. Русско-армянские отношения в период русско-персидской войны 1826-1828 гг. АКД. М., 1950
Тавакалян Н.А. Роль армянского народа в русско-персидской войне 1826-1828 гг. // УЗ Грозненского пед. ин-та. 1956, №9
Тавакалян Н.А. Переселение армян из Персии и Турции в Закавказье после присоединения Восточной Армении к России // ИФЖ, 1978, №3, с.26-40
Тагиева Р. Искусство азербайджанского ковроткачества в контексте межцивилизационного диалога // Кавказ и глобализация. 2009, т.3. вып. 2-3, с.153-169
Тамамшев А.З. Материалы по изучению животноводства ССР Армении. Тифлис, 1930
Тахир Мобиль оглу. Армения. Армяне. Армянство. Кн.1. Баку, 2004
Тер-Гевондян А.Н. Армения и Арабский халифат. Ереван, 1977
Тер-Мкртчян Л.Х. Армения под властью Надир шаха. М., 1963
Токарский Н.М. Архитектура древней Армении. Ереван, 1946
Томас де Ваал. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. Пер. с англ. М., 2005
Тревер К.В. Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н.э. - IV в н.э.). М. - Л., 1953
Туманян О.Е. Экономическое развитие Армении. Ч.I. Экономическое развитие Армении со времени присоединения ее к России до установления Советской власти. Ереван, 1954
Туманян О.Е. Экономическое развитие Армении. ч.II. Советский период. Ереван, 1956
Тунян В.Г. Административная и экономическая политика самодержавия в Восточной Армении от Туркменчайского мира до Крымской войны. 1828-1853 гг. М., 1982
Тунян В.Г. Восточная Армения в составе России (1828-1853). Ереван, 1989
Тюляев С. Выставка «Азербайджанский ковер". Изд. Музея восточных культур. М., 1929
Улубабян Б.А. Очерки истории Восточного края Армении (V-VII вв.). Ереван, 1981
Урусов К. Описание с. Герусы // Кавказ, 1872, №140
Утверждение Русского владычества на Кавказе. тт.I-IV. Тифлис, 1901-1906
Фадлун Эфенди. Этнопсихология тюркских народов и их культура. Баку, 2007
Фадеев А.В. Россия и Кавказ в первой трети XIX века. М., 1960
Фагел Э. Правда о терроре. Армянский терроризм - истоки и причины. Баку, 2000
Флоровский Н. Бамбако-Шурагельская дистанция // Обозрение. ч. II. СПб., 1836, с.293-316
Халатьянц Г. Очерк истории Армении. М., 1910
Халилов А. Геноцид против мусульманского населения Закавказья в исторических источниках. Баку, 2000
Хармандарян С.В. Армянская ССР в первый год новой экономической политики (1921-1922). Ереван, 1955
Хармандарян С.В. Ленин и становление Закавказской Федерации 1921-1923 гг. Ереван, 1969
Хатисов К. Кустарные промыслы Закавказского края // Отчеты и исследования по кустарной промышленности России. 1904, т.2
Хачатрян Р.Г. Русская историческая мысль и Армения (XVII - нач. XIX вв.). Ереван, 1987
Хачик А.Б. Армения в русско-турецкой войне (1877-1878 гг.). Ереван, 1959
Хелимский Г.Х. О кустарной промышленности Закавказья. М., 1910
Ходжабекян В.Е. Армянская ССР // Население союзных республик. Сб.ст. М., 1977
Ходжабекян В.Е. Население Армении и его занятости (1828-1978). Ереван, 1979
Хоренаци М. История Армении. М., 1893
Хубов Г. Описание достопамятных происшествий в Армении. СПб., 1811
Худабашев А.М. Обозрение Армении в географическом, историческом и литературном отношении. СПб., 1859
Худалов В.Н. Закавказье. М. - Л., 1926
Хуршудян Л.А. Советская Россия и армянский вопрос. Ереван, 1977
Чавчавадзе И.Г. Армянские ученые и вопиющие камни. Тифлис, 1902 (Баку, 1990)
Чалхушьян Гр. Армянский вопрос в России. 2-е изд. Ростов н/Д., 1905
Чемоданов-Услалъ Е. Кавказ и Закавказье. М., 1914
Черноярский. О водопроводах в Эриванской губернии. Тифлис, 1880

Чурсин Г. Армянс Зангезура. Тбилиси, 1931
Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажи Мугани инородцам. СПб., 1911
Шагинян А. Культура Советской Армении. Ереван, 1956
Шагинян А.К. Закавказье в составе Арабского халифата. СПб., 1998
Шагинян М. Советская Армения. Вып.1. Армения сельскохозяйственная. М. - Пг., 1923
Шахазиз Ерв. Старый Ереван. Ереван, 1931
Шахатуни И. Описание Эчмиадзина и пяти областей, лежащих у Арарата. 1842
Шахдин И. Дашнакцутюн на службе русской белогвардейщины и английского командования на Кавказе. Тифлис, 1931
Шелохаев В.В. Разработка кадетами национального вопроса в годы первой мировой войны // Первая мировая война. Пролог XX века. М., 1999, с.355-366
Ширакуни Н. Зангезурский уезд // СМОМПК. XXXIV. Тифлис, 1904
Шлепчян С. Административная политика арабского халифата в Армении в VII-IX вв.Авт. Ереван, 1959
Шопен И. О народах, обитающих в Армянской области // Bulletin Scientifique de l' Academie Imperiale des Sciences de St. Petersbourg, t.8. № 1, et.2,СПб., 1840, p.1-40
Шопен И. Обозрение Закавказского края // ЖМГИ. СПб., 1841, ч.I, кн.2, с.336-365
Шопен И.Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852
Шопен И.Кавказ и его обитатели. СПб., 1866
Шультин Ф. Путевые заметки по Зангезурскому уезду // К., 1873, №58, 75
Эвлия Челеби. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. Вып.3. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. М., 1983
Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб., 1898
Экспортные товары Закавказья и условия их производства и добывания. Тифлис, 1925
Эльчибекян А.М. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении. Ереван, 1957
Эльчибекян А.М. Установление Советской власти в Армении. Ереван, 1954
Эсадзе С. Исторические записка об управлении Кавказом. ч.I. Тифлис, 1907
Этнографическая карта Кавказского края. Тифлис, 1909
Эфендиев О. Азербайджанское государства Сефевидов в XVI в. Баку, 1981
Якобсон А.Л. Очерк истории зодчества Армении V-XVII веков. Под общей редакции Н.М.Бачинского. М. - Л., 1950

AZƏRBAYCAN XALÇALARI

İRƏVAN QRUPU